

University of Groningen

Voor revolutiën gebooren

Huisman, Gerda C.; Bosscha, Johannes

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2001

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Huisman, G. C. (editor), & Bosscha, J. (2001). *Voor revolutiën gebooren: brieven van Johannes Bosscha aan Gerard Tjaard Suringar, Parijs, 1788-1793*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

VOOR REVOLUTIËN GEBOOREN

VOOR REVOLUTIËN GEBOOREN

BRIEVEN
VAN
JOHANNES BOSSCHA
AAN
GERARD TJAARD SURINGAR
PARIJS, 1788-1793

uitgegeven
door
GERDA C. HUISMAN

copyright etc.

Inhoud

Voorwoord	7
Lijst van illustraties	9
Inleiding	11
Opmerkingen over de uitgave	45
 Brieven	
1. 16 november 1788	47
2. 25 januari 1789	54
3. 19 augustus 1789	62
4. 26 oktober 1789	70
5. 20 februari 1790	74
6. 25 juli 1790	81
7. 1 november 1790	89
8. 7-18 november 1790	91
9. ongedateerd	104
10. 20 maart 1791	105
11. 3-19 juli 1791	115
12. 23-26 februari 1792	129
13. 9 juli 1792	137
14. 23 september 1793	141
 Vertalingen	145
Geraadpleegde literatuur	161
Register	165

Voorwoord

Tijdens warme zomers blijken in bibliotheken opvallend vaak dringende werkzaamheden in de koele kluis te moeten worden verricht. Op die manier kwam enige jaren geleden in de Universiteitsbibliotheek te Groningen een verzameling brieven te voorschijn die daar al meer dan vijftig jaar bewaard werd, maar niet geïnventariseerd bleek te zijn. De belangwekkendste vondst in dit archief-Suringar waren wel de brieven die tijdens de jaren van de Franse Revolutie in Parijs werden geschreven door een Fries 'om utens', Johannes Bosscha uit Leeuwarden. Bij de bewerking ervan toonden velen hun belangstelling. Enkelen wil ik in het bijzonder bedanken: de heer en mevrouw D.P. Bosscha Erdbrink stelden mij in de gelegenheid de brieven van Johannes Bosscha aan zijn broer Herman en aanvullend materiaal in het familiearchief-Bosscha te raadplegen, prof. dr. A.H. Huussen en dr. C.A.A. Linssen lazen de tekst kritisch door, drs. J.R. Kuiper stelde zijn gegevens over Leeuwarder patriotten beschikbaar, dr. A.H. van der Laan identificeerde en vertaalde de Latijnse citaten en drs. X.J. Ophof gaf adviezen over de vertalingen van de Franse briefgedeelten.

Lijst van illustraties

Portret van Johannes Bosscha: physionotrace door G.-L. Chrétien (familiearchief-Bosscha)	000
Portret van Johannes Bosscha: physionotrace door E. Quenedey (familiearchief-Bosscha)	000
Silhouetportret van Gerard Tjaard Suringar (foto: Iconografisch Bureau, Den Haag)	000
Portret van B.E.Abbema: physionotrace door E. Quenedey (foto: Iconografisch Bureau, Den Haag)	000
Tekening van Petrus Groenia in het album amicorum van Johannes Bosscha (familiearchief-Bosscha)	000
Eerste bladzijde van de brief van 19 augustus 1798 van J. Bosscha aan G.T. Suringar	000
Kaartje van Parijs ten tijde van de Revolutie	000

De volgende illustraties (getekend door Jan Bulthuis, gegraveerd door Reinier Vinkeles en Daniel Vrijdag) zijn ontleend aan: M. Stuart en J. Konijnenburg, *Tafereelen van de Staatsomwenteling in Frankrijk, inhoudende de belangrijkste gebeurtenissen welke van de oorsprong der monarchij tot de groote staatsomwenteling zijn voorgevallen*, 28 vols., Zaltbommel 1824-1827² (eerste druk: Amsterdam 1794-1809).

Bestorming der Bastille, op den 14den van Hooimaand 1789.	000
Uitbundige vrolijkheid van de voormalige Lijf-wachten des Konings, op het Tooneel van de Opera, te Versailles, den Eersten van Wijnmaand 1789.	000
De koning, komende met zijn Gezin, te Parijs, verzeld door meer dan dertig duizend zielen, den 6den van Wijnmaand 1789.	000
De Broeders Agasse worden, door hunne waapenbroeders, in onderscheiden posten bevorderd.	000
Algemeene verbroedering der Franschen op het Veld van Mars, op den 14den van Hooimaand 1790.	000
Heldendaad van den Onder-Luitenant, Desilles, bij het inrukken der Troepen te Nancij, op den 31sten van Oogstmaand 1790.	000
Voorvallen te Vincennes, op den 28sten van Sprokkelmaand van 1791.	000
Vlucht van Lodewijk XVI, op den 20sten van Wiedemaand 1791.	000

Aanhouding van Lodewijk de XVIde te Varennes, op den 22sten van Wiedemaand 1791.	000
Lijk-staatsie van Mirabeau, op den 4den van Grasmaand 1791.	000
Het gemeen dringt in het Koninglijk Palleis, op den 20sten van Zomermaand 1792.	000

Inleiding

‘Om mij in stilte in Frankrijk aan mijne studiën en pligten over te geven,’ schreef Johannes Bosscha om te verklaren waarom hij in oktober 1788, eenentwintig jaar oud en pas afgestudeerd in de letteren en de rechten, het Friese Franeker voor het Franse Parijs had verruild. Nadat eerder in dat jaar zijn sollicitatie naar het rectoraat van de Latijnse school te Dokkum was mislukt, had Bosscha een aanbod aanvaard om in de Franse hoofdstad als huisonderwijzer bij een Nederlandse familie in dienst te treden. Parijs bleek echter niet voor lang een plek van stilte te zijn. Nog geen jaar later was de stad het middelpunt van de Franse Revolutie.

In uitvoerige brieven aan familie en vrienden heeft Bosscha een zeer levendig ooggetuigeverslag gegeven van het politieke en sociale leven in Parijs tijdens de Franse Revolutie. Hij had grote belangstelling voor politiek, literatuur, geschiedenis en het leven om zich heen. Immers, hij vertelt hoe hij de stad leert kennen, zijn opwachting maakt bij leden van de Republiek der Letteren, schouwburgen, parken en bibliotheken bezoekt, colleges volgt en politieke bijeenkomsten bijwoont. Nieuws en nieuwtjes over actuele gebeurtenissen, recente boeken, interessante ontmoetingen, vrienden en kennissen in Franeker en Leeuwarden worden besproken; anecdotes en sterke verhalen worden met veel plezier opgedist en afgewisseld met filosofische bespiegelingen.

Van Hollandse en Friese patriotse bannelingen die zich na de omwenteling van 1787 in Noord-Frankrijk hadden gevestigd, zijn slechts enkele autobiografische geschriften in druk verschenen. De meeste daarvan zijn echter pas achteraf, soms zelfs vele jaren later, aan het papier toevertrouwd.¹ De brieven van Johannes Bosscha

¹ Een contemporaine bron is het reisverslag van Bicker, uitgegeven door M.N. Bisselink en A. Doedens, *Jan Bernd Bicker. Een patriot in ballingschap 1787-1795* (Amsterdam 1983); verder citaten in J. Dirks, ‘De uitgewekenen uit Nederland naar Frankrijk’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 2 [1868], J.A. Sillem, *Het leven van mr. Johan Valckenaer (1759-1821)* (2 vols., Amsterdam 1883), Chr. Kroes-

zijn echter contemporain. Hij had geen redenen om zijn belevenissen anders of mooier te beschrijven dan hij ze heeft ervaren. In vergelijking met de meeste emigranten uit de Republiek verkeerde hij in zeer goede omstandigheden: hij woonde niet in een klein dorp, maar in Parijs, hij was voor zijn levensonderhoud niet afhankelijk van financiële bijstand van de Franse regering, maar woonde bij een rijke familie, en bewoog zich niet alleen in de kringen van aanzienlijke Nederlandse patriotten, maar ook in het Franse geleerde en politieke milieu.

Van Bosscha's brieven zijn twee verzamelingen bekend. De Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen bezit veertien brieven die in de jaren 1788-1793 zijn geschreven aan Gerard Tjaard Suringar² te Leeuwarden. In privébezit bevindt zich de veel omvangrijkere correspondentie die Johannes in de periode 1786-

Ligtenberg, 'Hollandse patriotten op het château de Watte', in: *De Nieuwe Stem* 8 (1953), 591-603 en R. van Gelder, *Patriotten in ballingschap. Nederlandse politieke vluchtelingen in Noord-Frankrijk (1787-1795)* (Amsterdam 1976, doctoraalscriptie UvA). Achteraf genoteerde herinneringen zijn te vinden in bijvoorbeeld Gerbrand Bruining, *Herinneringen met betrekking tot de omwentelingen in staat en kerk, gedurende zynen levensloop* (Dordrecht 1830), N. Japikse, 'Een onuitgegeven levensbericht van Johannes Lambertus Huber', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 5e reeks, 10 (1923), 41-79 en 227-248, en A. Doedens, 'Patriotten in diaspora', in W. Bergsma e.a. (red.), *For uwz lân, wyv en bern. De patriottentijd in Friesland* (Leeuwarden 1987), 168-172. Voor verdere verwijzingen zie Joost Rosendaal, "'Parce que j'aime la liberté, je retourne en France". Les réfugiés bataves en voyage', in: Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (red.), *Le voyage révolutionnaire. Actes du colloque franco-néerlandais du Bicentenaire de la Révolution française* (Hilversum 1991), 37-47.

² Gerard Tjaard Suringar (1761-1827), geboren te Leeuwarden, studeerde vanaf 1775 rechten en oude talen te Franeker en promoveerde daar in de rechten in 1781. Tot zijn benoeming in 1783 als corrector aan de Latijnse school te Leeuwarden werkte hij als leraar in Haarlem. Op zijn weigering in 1796 om de eed van trouw aan de Bataafse Republiek af te leggen, volgde ontslag. Van 1802-1820 was hij werkzaam aan de Latijnse school en de Illustre School in het Duitse Lingen, waar zowel zijn vader als zijn jongere broer Lucas zich al eerder hadden gevestigd. Na zijn pensionering woonde hij enige jaren in Leeuwarden en verhuisde vervolgens naar Beetsterzwaag, waar hij in 1827 overleed. Suringar publiceerde enige oraties, gedichten en commentaren op Latijnse dichters. Zie over hem *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* V, kol. 842-843.

1806 voerde met zijn oudere broer Herman.³ Deze brieven aan Herman, die in de familie blijkbaar de vaderrol had overgenomen, zijn serieuzer van toon dan die aan zijn vriend Suringar. Ongeveer de helft van de ruim tachtig brieven aan Herman stamt uit de jaren waarin Johannes in het buitenland verbleef. Daaraan zijn gegevens ontleend om een aantal passages in de hier uitgegeven brieven aan Suringar te verhelderen en om Bosscha's biografie aan te vullen. Van een volledige uitgave is echter afgezien, omdat de inhoud van deze brieven het beeld van Bosscha's wederwaardigheden in Parijs, zoals men zich dat uit de brieven aan Suringar kan vormen, niet wezenlijk verandert. Bovendien schreef Bosscha aan Herman niet over Friese zaken. Met Suringar echter maakte Bosscha zich regelmatig vrolijk of kwaad over gemeenschappelijke vrienden en kennissen in Franeker en Leeuwarden en hij plaatste ironische opmerkingen naar aanleiding van gebeurtenissen in Friesland. Deze brieven aan Suringar vormen een belangrijke en nu nog steeds vlot leesbare bron voor het verblijf van de Friese en Hollandse patriotten in Frankrijk en voor Nederlandse reacties op de Franse Revolutie. Bovendien geven ze informatie uit de eerste hand over hoogleraren en studenten van de Franeker Academie.

³ Herman Bosscha (1755-1819) doorliep de Latijnse school te Leeuwarden en zette zijn opleiding voort aan het Athenaeum te Deventer. In 1771 begon hij zijn studies in de rechten en de letteren te Franeker. Vijf jaar later werd hij benoemd tot rector van de Latijnse school aldaar, in 1781 te Deventer. Wegens zijn patriottische gezindheid werd hij in 1787 uit zijn ambt gezet. Twee jaar later werd hij subconrector van de Latijnse school te Harderwijk, in 1792 conrector. De universiteit te Harderwijk verleende hem een eredoctoraat in de beide rechten en benoemde hem in 1795 tot hoogleraar in de geschiedenis, het Grieks en de welsprekendheid. In 1804 aanvaardde hij het professoraat in de geschiedenis en de Romeinse oudheden te Groningen, maar hij vertrok al in 1806 naar Amsterdam om daar het rectoraat van de Latijnse school op zich te nemen. Het jaar daarop volgde de benoeming tot hoogleraar in de middeleeuwse en latere geschiedenis van Nederland. Zie verder over hem: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV, kol. 252-254; W.B.S. Boeles, 'Levenschetsen der Groninger hoogleeraren', in: W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen* (Groningen 1864), 112-113. De brieven gericht aan Herman bevinden zich in het familiearchief-Bosscha te Baarn.

Johannes Bosscha

Als het zesde van de zeven kinderen van Catharina Posthumus (1728-1814) en Pieter Bosscha (ca. 1720-1774),⁴ substituut-griffier van het Hof van Friesland, werd Johannes Bosscha op 21 april 1767 in Leeuwarden geboren.⁵ De eerste schooljaren bracht hij door op de Latijnse school aldaar; vervolgens kwam hij onder de hoede van zijn broer Herman, die in Deventer rector van de Latijnse school was. Na die school te hebben doorlopen, studeerde Johannes vanaf 1783 aan het Athenaeum Illustre in dezelfde stad. Vervolgens liet hij zich op 1 augustus 1785 inschrijven aan de universiteit te Franeker, waar hij kon studeren met een beurs van het Poptaleen te Marssum.⁶ Onder leiding van de hoogleraren Van Kooten,⁷ Wassenbergh⁸ en Valckenaer⁹ verdiepte Bosscha zich in

⁴ Pieter Bosscha en zijn eerste echtgenote Aaltje Wolfius (overleden in 1746) hadden twee kinderen, Ernst en Antje, die in 1745 resp. 1746 gestorven zijn. De kinderen uit zijn huwelijk met Catharina Posthumus waren Sijke (gedoopt in 1749), Johannes (1752), Harmannus (1755), Jacoba (1757), Antje (1757), Johannes (1767) en Feikjen (1771) (Ryksargyf in Fryslân, doop-, trouw- en begraafboeken, nrs. 942, 943, 944 en 946). De oudste Johannes moet voor de geboorte van de tweede van die naam zijn overleden.

⁵ Voor een levensbeschrijving zie *Handelingen van de jaarlijkse Algemeene Vergadering van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leyden, den 4den van Hooimaand 1810*, 12-17, door J.C. te Water en de Algemene Konst- en Letterbode 1810 II, 213. Vrijwel identiek is de biografie in A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (21 vols., Haarlem 1852-1878) II 1041-1043. De familie Bosscha staat vermeld in A.A. Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familien* (3 vols., Groningen 1885-1890) I, 83-84, met het familiewapen op plaat 12. Verder O. Vries et al., *De Heeren van de Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum-Leeuwarden 1999), nr. 247, 390-391.

⁶ J. Bosscha aan H. Bosscha, [Leeuwarden] 3 april 1786.

⁷ Theodorus van Kooten (1749-1814): letterkundige, verdienstelijk Neolatijs dichter, hoogleraar Latijn te Franeker vanaf 1784, nam in mei 1787 ontslag en week uit naar Frankrijk. Zie over hem W.G.C. Byvanck, *Bataafsch Verleden (Dorus' droefheid)* (Zutphen [1917]).

⁸ Everwinus Wassenbergh (1742-1826): filoloog, in 1767 hoogleraar in Deventer, waar Herman Bosscha een van zijn leerlingen was; in 1771 benoemd tot hoogleraar Grieks te Franeker.

⁹ Johannes Valckenaer (1759-1821): geboren te Franeker als zoon van de hoogleraar Grieks L.C. Valckenaer, in 1781 benoemd tot hoogleraar in de rechten

de studie van de klassieke talen en de rechtsgeleerdheid. Een carrière als leraar was het daarbij behorende toekomstperspectief. Een sollicitatie in 1788 naar het rectoraat van de Latijnse school te Dokkum mislukte; zijn studievriend Epkema¹⁰ werd daar benoemd. Hij schreef de afwijzing toe aan zijn neiging zich nogal direct uit te spreken, terwijl Epkema zich diplomatieker kon uitdrukken: die had een karakter 'dat in deze tijden gelukkig is, maar egter met mijne begrippen van eerlijkheid niet overeenkomt, hij kan namelijk vleyen, zich in alle bogten wringen, welke hij voor zijne bevordering geschikt rekent.'¹¹ Toen hij enkele jaren later terugkeek op de gang van zaken, meende Bosscha dat zijn hoogleraar Wassenbergh een minder fraaie rol had gespeeld en dat hij zelf, door ergernis daarover, zich tot ongelukkige uitspraken had laten verleiden: '[...] zo de hypocrisie van een' veragtelijke Wassenberg mij niet gedegoûteerd had, [had] ik nooit om mijne al te ver gedreven gevoelens de republiek behoeven te verlaaten.'¹²

In de brieven van 1788 aan Herman schrijft Johannes echter optimistisch over zijn kansen een geschikte betrekking in de Republiek te vinden. Hij is dan ook niet om zuiver politieke redenen naar Frankrijk vertrokken. Het lijkt er meer op dat hij werd overgehaald door de aantrekkelijke voorwaarden die B.E. Abbema¹³ hem bood. In het voorjaar van 1788 was er sprake van

aan diezelfde universiteit; diende in mei 1787 zijn ontslag in en week uit naar Frankrijk

¹⁰ Ecco Nicolaas Epkema (1759-1832): studeerde klassieke talen in Franeker. Bij zijn promotie in 1786 was Bosscha een van de opponenten (J. Bosscha aan H. Bosscha, Franeker, 25 mei 1786); in 1787 benoemd tot leraar aan de Latijnse school te Leeuwarden. In Dokkum bleef Epkema slechts een jaar: in 1789 vertrok hij naar Enkhuizen. Vandaar vertrok hij in 1803 naar Hoorn en van 1813-1830 doceerde hij in Middelburg.

¹¹ J. Bosscha aan H. Bosscha, [Leeuwarden] 7 juli 1788.

¹² J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 20 maart 1791.

¹³ Balthasar Elias Abbema (1739-1805): geboren te Rhenen, studeerde rechten in Utrecht. Zie over hem: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV kol. 2-4; Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familien*, I 1-2, met een afbeelding van het wapen op plaat 1; W.J. Koppius, 'Balthazar Elias Abbema', in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 30 (1933), 235-249; O.

een gouverneursplaats bij de familie Bicker te Brussel,¹⁴ waarbij de voormalige Franeker hoogleraar Coopmans¹⁵ als bemiddelaar optrad. Bosscha had toen nog niet veel zin om het vaderland te verlaten. In juli 1788 ontving hij, opnieuw via Coopmans, een fraai aanbod van Abbema dat, naast kost en inwoning, een behoorlijk salaris inhield en bovendien een opleiding in diens handelshuis, ingeval Bosscha een loopbaan in die richting zou ambiëren wanneer zijn taak als gouverneur zou zijn volbracht.¹⁶ Nadat Abbema nog in een uitvoerige brief zijn wensen en eisen ten aanzien van de functie had uiteengezet, waren er 'geene gewigtige zwaarigheden genoeg om deze gunstige offerte van de hand te wijzen.'¹⁷ Op 14 oktober 1788 nam Bosscha afscheid van zijn familie, die hij pas na zeven jaar zou weerzien, en begon aan de reis naar Frankrijk.

Bosscha als gouverneur

Na een tocht per rijtuig en schip over Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Antwerpen en Brussel arriveerde Bosscha twee weken na zijn vertrek uit Leeuwarden in Parijs. Daar werd hij hartelijk ontvangen door de familie Abbema in hun fraaie huis aan de Rue (neuve) des Mathurins en maakte hij kennis met zijn leerlingen, Jan Frederik (geboren in 1773) en Balthasar Elias jr. (1778).¹⁸ Hun

Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810* (Den Haag 1976), 199-200.

¹⁴ Jan Bernd Bicker (1746-1812): koopman en bankier, lid van de vroedschap van Amsterdam, die in 1787 samen met zijn vriend Abbema in ballingschap was vertrokken. Bicker vestigde zich aanvankelijk in Brussel, maar vertrok in 1790 naar Nantes. Zie over hem: Bisselink en Doedens, *Jan Bernd Bicker* (1983).

¹⁵ Gadso Coopmans (1746-1810): arts te Franeker, doceerde daarnaast vanaf 1773 scheikunde en geneeskunde aan de academie. Na zijn ontslag in mei 1787 vestigde hij zich als medicus in Brussel. Later bezette hij leerstoelen aan de universiteiten van Kopenhagen en Kiel. Behalve medische studies publiceerde Coopmans enige Neolatinse gedichten.

¹⁶ J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 29 juli 1788.

¹⁷ J. Bosscha aan H. Bosscha, [Leeuwarden] augustus 1788.

¹⁸ Over Bosscha als leraar zie Gerda C. Huisman, "'Het bestuuren eener geregelde opvoeding": Hollands onderwijs en Latijnse studiën in revolutionair Parijs', in: Zweder von Martels, Piet Steenbakkers en Arjo Vanderjagt (red.), *Limae labor et*

beide zusters, de veertienjarige Constantia Maria en de een jaar jongere Catharina Maria Theodora, hadden hun eigen Zwitserse gouvernante.

Abbema had aan Bosscha geschreven welke eisen hij aan de gouverneur van zijn zoons stelde: deze moest 'een man van studie en applicatie' zijn, die de bij de leerlingen 'reeds gelegde principes' kon voortzetten en ontwikkelen, zowel door zijn eigen lessen als door het begeleiden van het onderwijs door andere leraren. De belangrijkste te onderwijzen vakken waren Latijn, geschiedenis en aardrijkskunde. Aan de studie van het Grieks behoefde niet veel tijd te worden besteed; daarentegen hechtte Abbema veel waarde aan het leren van 'het Engelsch en Hoogduitsch, welker kennis, zowel in de handelingen van Commerce als in de studiën zeer nuttig is, dewijl in beide talen auteurs van de eerste mérite gevonden worden.' Bijzondere aandacht voor de Franse taal was niet nodig, die leerden de jongens in het dagelijks leven als vanzelf. Kortom, ze dienden een brede algemene ontwikkeling te krijgen, die het hun mogelijk zou maken 'zowel in het politique, als mercantile, en zowel in het judicieele als militaire te kunnen geëmployeerd worden'.¹⁹ Daarnaast moest de gouverneur hen begeleiden in het ontwikkelen van beschaafde omgangsvormen en daartoe voortdurend zelf het voorbeeld geven.

Leraar en leerlingen volgden een vaste dagindeling: ze stonden om half acht op, ontbeten dan met de dochters Abbema, waarna er tot twaalf of een uur werd gestudeerd. Het onderwijsprogramma was gebaseerd op dat van de Latijnse school en had als doel de leerlingen voor te bereiden op een studie aan de universiteit. Een groot deel van de lestijd moest daarom worden besteed aan het leren van het Latijn, de taal van de wetenschap: een actieve en passieve kennis daarvan was een eerste vereiste voor het volgen van een academische studie.

mora. Opstellen voor Fokke Akkerman ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag (Leende 2000), 212-219.

¹⁹ J. Bosscha aan H. Bosscha, [Leeuwarden] augustus 1788.

Naast de lessen was er voldoende gelegenheid voor wandelingen, theaterbezoek, paardrijden²⁰ en het afleggen van visites bij Hollandse en Franse kennissen in de stad en de omgeving.

Gewoonlijk beschouwde men de opvoeding als voltooid en de taak van de gouverneur volbracht, wanneer de leerling naar de universiteit ging of op een Grand Tour vertrok. Echter, eind 1791 besloot Jan Frederik Abbema tot een loopbaan in het voetspoor van zijn vader. Hij werd daarom voor een jaar naar Nantes gestuurd om zich te verdiepen in de 'commerce maritime'. Hoewel Bosscha zeer op de jongen gesteld was, betekende dit vertrek geen grote teleurstelling voor hem. Jan Frederik was niet bijzonder leergierig en het permanente toezicht dat de gouverneur uitoefende, was voor beide partijen wat ongemakkelijk geworden, ook door het geringe leeftijdsverschil.²¹ Bosscha kon meer eer inleggen met zijn andere pupil, een levendige en vlugge leerling die veel aandacht nodig had: 'er behoort veel moeite en oplettendheid toe om hem wel te bestieren.'²²

Patriotten in de Republiek

In tegenstelling tot Bosscha was zijn werkgever Abbema wel door politieke omstandigheden gedwongen geweest om Amsterdam en de Republiek te verlaten.

Vanaf de jaren zeventig van de achttiende eeuw was de wens tot staatshervorming in grote groepen van de Nederlandse bevolking sterk gegroeid, onder invloed van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1776-1783) tussen Engeland en zijn Amerikaanse koloniën en de voor de Republiek rampzalig verlopen Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). De patriottische beweging die daaruit voortkwam, kenmerkte zich door een streven naar politieke en economische herleving van de Republiek, verder door een anti-Engelse en een pro-Franse houding, een

²⁰ Bosscha en Jan Frederik Abbema bezochten daartoe de Manège, totdat die in oktober 1789 in gebruik werd genomen als vergaderruimte voor de Assemblée Nationale: J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 28 mei 1789 en 11 oktober 1789.

²¹ J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 17 december 1791.

²² J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 8 november 1788.

stemming gericht tegen de stadhouder en de regenten, en de roep om staatkundige hervormingen en meer politieke macht voor de burgers.²³ In veel plaatsen werd de schutterij gereorganiseerd of vormde de gegoede burgerij een eigen gewapende macht, de vrijkorpsen. Stadhouder Willem V en zijn gemalin prinses Wilhelmina, de zuster van de koning van Pruisen, verlieten eind 1785 Den Haag. De prins vestigde zich in Nijmegen, diep beledigd omdat hem een aantal bevoegdheden was ontnomen. In een periode waarin het land bijna in staat van burgeroorlog tussen patriotten en prinsgezinden verkeerde, probeerde prinses Wilhelmina in juni 1787 de zaken te forceren door naar Den Haag te reizen, waar zij de Oranjegezinde minderheid in de Staten van Holland tot actie ten gunste van de stadhouder wilde bewegen. Onderweg werd zij echter bij Goejanverwellesluis aangehouden en gedwongen naar Nijmegen terug te keren. De hierop volgende interventie door Pruisische troepen onder bevel van de hertog van Brunswijk maakte in september 1787 voorlopig een einde aan de invloed van de patriotten. De stadhouder werd in zijn ambt hersteld.

Abbema was na zijn huwelijk met Anna Elisabeth van Marselis (1738-1802) in 1770 mede-firmant geworden van het Amsterdamse handelskantoor van zijn schoonvader Theodore (Dirk) van Marselis en diens broer Jan. Hij bekleedde daarnaast talrijke bestuurlijke functies, was sinds 1778 lid van de vroedschap en zeer actief in de patriottische beweging. In oktober 1787 was hij een van degenen die op last van prinses Wilhelmina, als genoegdoening voor de vernedering haar aangedaan bij Goejanverwellesluis, van hun ambten werden ontheven. Voorzien van een paspoort hem bezorgd door de hertog van Brunswijk verliet Abbema daarop de Republiek. De winter van 1787-1788 bracht Abbema 'met Vrouw, 4

²³ Zie over deze periode onder meer: H.T. Colenbrander, *De Patriottentijd, hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* (3 vols., Den Haag 1897-1899), F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt, N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vrijheid: de revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987), Bergsma, *For uwz lân, wyo en bern*, Simon Schama, *Patriotten en bevrijders: revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989).

kinderen, Gouvernante en 4 Domestiken'²⁴ in Brussel door. Vervolgens vestigde het gezin zich te Parijs, waar Abbema een bank overnam en zijn financiële en politieke activiteiten voortzette.

Patriotten in Friesland

De regerende aristocraten in Friesland kozen aanvankelijk partij tegen stadhouder Willem V en hoopten diens macht te kunnen breken in samenwerking met de burgers.²⁵ Toen echter interne Friese misstanden aan het licht kwamen, liep het aristocratische deel van de patriotten over naar het stadhouderlijk kamp. De overgebleven patriotten, onder leiding van C.L. van Beyma,²⁶ waren nu in de minderheid in de Friese Staten. Zij hoopten op steun van de burgers en vrijkorpsen in de steden, vooral op die van Franeker. Daar was het stadsbestuur patriots en een aantal hoogleraren behoorde eveneens tot die partij.²⁷ De verhouding tussen universiteit en provinciaal bestuur, die al niet gemakkelijk was, verslechterde verder in het voorjaar van 1787. Na onderzoek van een klacht van de curatoren der universiteit over het gedrag van vier professoren werden deze door de Staten van Friesland schuldig verklaard. Daarop dienden Valckenaar, Van Kooten, Manger²⁸ en Coopmans hun ontslag in. Enkele dagen later verboden de Staten aan de leden van de academische gemeenschap 'eenige deelneeming in eenig Exercitiegenootschap,

²⁴ J.B. Bicker, 'Reis uijt Holland', geciteerd door Bisselink en Doedens, *Jan Bernd Bicker*, 31.

²⁵ Over de Friese verwikkelingen zie Bergsma, *For uwz lân, wyv en bern*; voor Leeuwarden: J.R. Kuiper, 'Burgers in beweging. Een onderzoek naar de aard, omvang en samenstelling van de patriottenbeweging in Leeuwarden gedurende de periode 1780-1787', in: *Leidschrift* 4 (1987), 4-28.

²⁶ Coert Lambertus van Beyma (1753-1820): jurist en politicus. Over zijn activiteiten in Friesland zie H. Spanninga, 'Beginsel en belang bij C.L. van Beyma', in: Bergsma, *For uwz lân, wyv en bern*, 17-42.

²⁷ Over de patriotten aan de Franeker universiteit zie S. Zijlstra, 'Patriotse professoren: opkomst en ûndergong fan it patriottisme oan de Fryske hegeskoalle', in: Bergsma, *For uwz lân, wyv en bern*, 99-110.

²⁸ Samuel Hendrik Manger (1735-1791): hoogleraar te Franeker, eerst in de Oosterse talen en Hebreeuwse oudheden, vanaf 1774 in de theologie.

Fraterniteit, Societeit of wat ook betrekking mogt hebben tot de thans zwevende geschillen van ons Vaderland'.²⁹ Voor ruim twintig studenten, ongeveer een derde van het totale aantal, was dit reden om hun studie te beëindigen of elders voort te zetten. Petrus de Gavere, een van Bosscha's vrienden, vertrok naar Deventer. Bosscha zegde zijn lidmaatschap van de in 1786 opgerichte fraterniteit 'Nut in Uitspanning' op. Omdat de situatie in Franeker niet bevorderlijk was voor de gemoedsrust die serieuze studie nu eenmaal vereist, besloot hij voorlopig weer bij zijn moeder en zusters in Leeuwarden te gaan wonen.

De patriotse Statenleden trokken zich in juni 1787 uit de vergadering te Leeuwarden terug naar Franeker. Van daaruit bereidden zij zich voor op een staatsgreep, die echter door de Pruisische inval drie maanden later werd verhinderd.

Patriotten in ballingschap

De verschuiving van de macht had tot gevolg dat vele patriotten hun functie en inkomen verloren. Uit angst voor plunderingen en represailles van de nieuwe machthebbers trokken duizenden weg uit stad en streek. Velen verlieten zelfs het land en zochten onderkomen in het buitenland. De Franse regering erkende hen als politieke vluchtelingen, op grond waarvan zij financiële ondersteuning ontvingen.

Een aantal vluchtelingen trok naar Duitse vorstendommen, Vlaanderen en zelfs naar de Verenigde Staten. De meesten reisden naar Noord-Frankrijk, waar enige honderden zich vestigden in Duinkerken en Grevelingen, terwijl de vluchtelingenkolonie in Sint-Omaars ongeveer duizend zielen telde.³⁰ Van Beyma was daar, samen met zijn goede vriend Valckenaer, verantwoordelijk

²⁹ J. Bosscha aan H. Bosscha, Leeuwarden, 31 mei 1787.

³⁰ Over de gevluchte patriotten zie: Dirks, *De uitgewekenen uit Nederland naar Frankrijk*; J.G.M.M. Rosendaal, "'Geene Heeren Meer, Zalige Egalité': de door de Franse overheid ondersteunde gevluchte patriotse burgers, 1787-1794", in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau* 49 (1995), 107-164. Over de Friese vluchtelingen: A. Doedens, 'Patriotten in diaspora', in: Bergsma, *For uwz lân, wyv en bern*, 157-174.

voor de toewijzing van de uitkeringen die de Franse regering beschikbaar stelde. Toen er echter financiële onregelmatigheden aan het licht waren gekomen, laaiden de gemoederen hoog op en ontstonden er twee facties rond Van Beyma en Valckenaer, die nu als vijanden tegenover elkaar stonden. De ruzie werd ook via de drukpers uitgevochten. Tenslotte trok Valckenaer zich terug, maar toen hij aantoonde dat Van Beyma een gebrekkige administratie voerde, werd die ontslagen.³¹

De immigranten die een beroep deden op Franse geldelijke steun waren verplicht in een van de drie Noord-Franse stadjes te gaan wonen. Financieel onafhankelijken konden zich ook in de hoofdstad vestigen. De Hollandse kolonie te Parijs telde ongeveer tweehonderd personen. Daar had zich een kleine groep van aanzienlijke en vermogende bannelingen verzameld. Tot hen behoorde een groepje van 'uiterst deftige Hollanders',³² zoals de uit Amsterdam afkomstige Balthasar Elias Abbema, Jacob van Staphorst³³ en Cornelis van der Hoop³⁴ en de Gelderse edelman Robert Jasper van der Capellen van de Marsch.³⁵

Politieke activiteiten van de emigranten in Parijs

Johannes Bosscha volgde de Franse politieke ontwikkelingen met grote belangstelling, die nog toenam toen de Revolutie eenmaal was begonnen. De gebeurtenissen van juli 1789 observeerde hij met bezorgdheid en opwindung: '[...] het schijnt dat ik voor revolutiën gebooren ben; ik verlaat het onrustige Holland [...] en

³¹ Voor een uitvoerige bespreking van het conflict tussen Valckenaer en Beyma, zie Sillem, *Het leven van mr. Johan Valckenaer*, hoofdstuk 2.

³² H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840* (22 vols., Den Haag 1905-1922) I, xxxiv.

³³ Jacob van Staphorst (1742-1801): leidde met zijn broer Nicolaas een bank- en handelsfirma, was politiek actief in de patriottenbeweging en week in 1787 uit naar Frankrijk.

³⁴ Mr. Cornelis van der Hoop Gijsbertsxn. (1752-1817): lid van de vroedschap van Amsterdam, in 1787 naar Frankrijk uitgeweken, bekleedde tijdens de Bataafse Republiek verschillende politieke en bestuurlijke functies.

³⁵ Robert Jasper van der Capellen van de Marsch (1743-1814): een van de meest invloedrijke personen in de patriottenbeweging, in 1787 naar de Zuidelijke Nederlanden en later naar Frankrijk uitgeweken.

ziet, hier beleef ik eene omwenteling waarbij de onze vergeleken maar kinderwerk is.' Bij het horen van het nieuws dat Necker,³⁶ de minister van financiën, ontslagen was, 'zag ik in mijnen geest alle de akelige toneelen welke hier op volgden' en 'weldra zag ik de beginzelen van een opkomend onweder, 't welk schielijk in volle kragt losbarste.'³⁷ Zelfs in de meest roerige perioden maakte Bosscha wandelingen door de stad: 'Ook is het zo erg nog niet geweest, of ik ben alle dagen uit geweest, en wel in het woeligst van de stad, zonder eenig gevaar te ontmoeten, alleenlijk met mijn degenstok voorzien en eene kokarde van wit en rood lint.'³⁸

Door zijn connectie met Abbema raakte Bosscha actief betrokken bij de politieke activiteiten van de Nederlandse patriotten in Frankrijk.³⁹ Abbema had daar de zaken van de bankier Lambert overgenomen en vestigde zich onder de naam 'Abbema & Cie'.⁴⁰ Hij had zich met zijn gezin gevestigd in het Hôtel Louvois, de vroegere residentie van de voormalige Nederlandse gezant in Parijs.⁴¹ Het was 'een charmant huis, met een fraaie tuin er agter',⁴² gelegen in een nieuwe buurt: in de Rue des Mathurins, een straat die in 1778 was aangelegd tussen de Rue de la Chaussée d'Antin en de Rue de l'Arcade.⁴³ De kamers van Bosscha en zijn leerlingen zagen uit op de Montmartre. In oktober 1791 verhuisde de familie

³⁶ Jacques Necker (1732-1804): bankier uit Genève, minister van financiën onder Lodewijk XVI van 1778-1781 en 1788-1789. Zijn ontslag op 11 juli 1789 leidde tot een oproer in Parijs. Op 29 juli werd hij opnieuw als minister geïnstalleerd. Hij nam zelf ontslag in september 1790.

³⁷ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 19 augustus 1789.

³⁸ J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 15 juli 1789.

³⁹ Zie daarover Joost Rosendaal, 'La liberté est une garce! Les Bataves à Paris (1787-1795)', in: Annie Jourdan en Joep Leerssen (red.), *Remous révolutionnaires: République batave, armée française* (Amsterdam 1996), 58-68.

⁴⁰ Jean-François Lambert stamde uit een Franse Hugenotenfamilie die zich in Engeland had gevestigd. Zie Herbert Lüthy, *La banque protestante en France de la révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution* (Parijs 1959-1960, 2 vols.) II, 319-320. Over Abbema als bankier te Parijs zie Jean Bouchary, *Les manières d'argent à Paris à la fin du XVIIIe siècle* I (Parijs 1939), 119-133.

⁴¹ Mr. Gerard Brantsen (1734-1809): gezant van 1782-1787, bleef in Parijs wonen.

⁴² J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 16 november 1788.

⁴³ Jacques Hillairet, *Dictionnaire historique des rues de Paris* (Parijs 1963, 3 vols.), II 110-111. Het gebouw is in 1903 gesloopt.

naar de Rue de Ménars, een zijstraat van de Rue de Richelieu.⁴⁴ Met zijn geestverwanten Bicker en Van der Capellen van de Marsch had Abbema aanvankelijk gehoopt dat met steun van Oostenrijk actie tegen de Republiek en de stadhouder kon worden ondernomen. Het drietal trad zowel in Brussel als in Parijs op als leiders van de uitgewekenen en onderhield goede contacten met de Franse regering. Abbema bezat al een uitgebreid Frans netwerk doordat het handelshuis van zijn schoonvader Van Marselis vele zakelijke contacten in Frankrijk had. Door zijn associatie met Lambert kreeg hij ook in de Parijse financiële kringen veel aanzien. Zo bekleedde Abbema gedurende de jaren 1791-1792 de functie van bestuurder van de Compagnie des Indes en in 1793 van de Caisse d'Escompte. Tevens verleende hij geldelijke steun aan uitgeweken landgenoten. Hij stelde kapitaal beschikbaar om bedrijfjes op te zetten en importeerde met de in Duinkerken gevestigde H.W. Daendels⁴⁵ en J. Gelderman⁴⁶ wapens, een artikel waarnaar in Frankrijk grote vraag was, zeker na de oorlogsverklaring aan Oostenrijk in 1792.⁴⁷

Abbema maakte verder deel uit van een groepje dat zich voorbereidde op de politieke toekomst van de Republiek. In 1792 ontwierp hij met onder meer Van der Capellen van de Marsch een plan voor een grondwet der 'Bataafsche Republiek', als inleiding waarop hij in december een korte 'Note historique' liet verschijnen.⁴⁸ Om voor hun plannen met betrekking tot de toekomst van de Republiek steun te krijgen en om de belangen van de emigranten te behartigen, bezochten Abbema, Valckenaer en hun geestverwanten regelmatig de vergaderingen van de Etats

⁴⁴ J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 3 oktober 1791.

⁴⁵ Mr. Herman Willem Daendels (1762-1818): radicaal patriot, afkomstig uit Harderwijk. Generaal in Franse dienst tot 1795, daarna in dienst van de Bataafse Republiek.

⁴⁶ Mr. Jan Gelderman: patriot, advocaat uit Harderwijk. Mogelijk is hij dezelfde Gelderman die op 29 juni 1791 te Sèvres een bijdrage schreef in het album amicorum van Bosscha.

⁴⁷ Koppius, 'Balthazar Elias Abbema', 235.

⁴⁸ De ontwerp-grondwet zelf werd pas in februari 1793 gepubliceerd. De tekst is herdrukt in Colenbrander, *Gedenkstukken* I, 106-111.

Généraux⁴⁹ en later van de Assemblée Nationale,⁵⁰ om daar in de wandelgangen de contacten met de Franse ministers en volksvertegenwoordigers te onderhouden. Die werden echter zo door de binnenlandse politieke gebeurtenissen in beslag genomen, dat er van daadwerkelijke hulp aan de Hollandse patriotten om het stadhouderlijk bewind omver te werpen vooreerst geen sprake kon zijn. Ook Bosscha zag dat in: 'Eer de Fransche zaaken niet volkomen in order zijn, behoeft gij op geen omwenteling staat te maaken.'⁵¹

Bosscha had veel waardering voor Abbema: 'De Heer Abbema is een allerbest mensch, schoon zeer driftig, dog dit is niets als men een weinig verstand gebruikt. Hij behandelt mij op een manier, waarover ik ten uitersten voldaan ben. Hij is waarlijk een groot man; zijn schrandereheid en werkzaamheid zijn onbegrijpelijk.'⁵² Blijkbaar won hij zelf ook spoedig het vertrouwen van zijn werkgever: 'het is niet moeilijk om het een en ander uit de Heer Abbema gewaar te worden door onze gemeenzaame omgang en zijne al te groote openhartigheid.'⁵³ Bosscha nam deel aan besprekingen en bijeenkomsten van de Nederlandse emigranten te Parijs, bezocht vergaderingen van de Assemblée en trad op als lid van Hollandse delegaties naar de Convention Nationale en

⁴⁹ Abbema, Bicker en anderen verbleven in mei 1789 enige dagen te Versailles om daar de opening bij te wonen van de Staten Generaal, die voor het eerst sinds 1614 door de koning waren bijeengeroepen; op 19 augustus 1789 schrijft Bosscha dat Abbema met zijn oudste zoon naar Versailles is.

⁵⁰ De Assemblée Nationale Constituante had zitting van 17 juni 1789 tot 30 september 1791 en was het wetgevend orgaan gedurende de eerste twee jaren van de Revolutie. De door haar vastgestelde grondwet, die de macht van de koning aanzienlijk beperkte, werd op 14 september 1791 door Lodewijk XVI aanvaard. Daarna werd de Assemblée Législative bijeengeroepen om de benodigde nieuwe wetgeving tot stand te brengen. Na de opstand van 10 augustus 1792, toen het Tuilerieënpaleis bestormd werd en de koning gevangen genomen, besloot de Assemblée de koning van zijn taken te ontheffen en verkiezingen uit te schrijven voor een Convention Nationale, die weer een nieuwe grondwet moest opstellen. Deze Convention had zitting van september 1792 tot oktober 1795, toen het Directoire aan de macht kwam (1795-1799).

⁵¹ J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 28 mei 1789.

⁵² J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 16 november 1788.

⁵³ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 20 februari 1790.

openbare feesten. Hij woonde in 1790 en 1791 de herdenkingen bij van de veertiende juli, de Feesten van de Federatie, en was in februari 1793 een van de Nederlanders die aan de Convention Nationale een gelukwens overbrachten vanwege de op 1 februari aan de koning van Engeland en de stadhouder van Holland gerichte oorlogsverklaring. Bosscha's enthousiasme over de Franse politici verminderde naarmate zij radicaler werden. Hij schreef dan ook op 23 februari 1792: 'De politique hemel ziet er vrij donker uit; alles is in de war: de Jacobins en de dolle lieden roeren zich verschrikt: de Assemblée Nationale gedraagt zich als een sot.'

Brieven uit Parijs

De bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen bewaart, zoals eerder is vermeld, veertien brieven waarin Johannes Bosscha zijn wederwaardigheden te Parijs gedurende de jaren 1788 tot en met 1793 bericht aan zijn vriend Gerard Tjaard Suringar, conrector van de Latijnse school te Leeuwarden. Ze bevinden zich in een verzameling brieven aan de broers Gerard Tjaard en Lucas Suringar,⁵⁴ een collectie die tussen 1930 en 1950 in gedeelten in de bibliotheek is gedeponneerd. Andere correspondenten van de Suringars zijn onder meer Herman Bosscha, Van Kooten, Manger en Van Ommeren.⁵⁵

Bosscha schreef meestal op dubbele vellen in een goed leesbaar handschrift, waarin nauwelijks is gecorrigeerd. Alleen de brief van 26 oktober 1789 is incompleet: slechts de helft van een dubbelblad is bewaard gebleven. Ter verzending werden de brieven gevouwen en van een adres en lakzegel voorzien. De portokosten kwamen, zoals tot het midden van de negentiende eeuw gebruikelijk was, voor rekening van de geadresseerde en Bosscha toonde zich graag bereid voor dikke antwoordbrieven te (laten) betalen: 'Gij behoeft mijn beurs in het geheel niet te spaaren, want

⁵⁴ Over de theoloog Lucas Suringar (1770-1833) zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* V, kol. 843-845.

⁵⁵ Richaeus van Ommeren (1757-1796): afkomstig uit Leeuwarden, studeerde te Franeker, rector van de Latijnse Scholen in Dokkum en Amersfoort, vanaf 1785 van die te Amsterdam.

op een Comptoir ziet men zo naauw niet op het betalen van brieven.⁵⁶ De brieven zijn grotendeels in het Nederlands geschreven, met af en toe passages in het Frans.

Functie van de brieven

Omdat hij zich alleen voelde in een vreemd land, ver van familie en vrienden, greep Jan Bosscha naar de pen om de contacten te onderhouden en het heimwee te bestrijden. 'Men bemerkt de waarde der vriendschap dan eerst regt, wanneer men op een vreemde plaats is, en niemand heeft, met wien men zijn vermaaken en zorgen kan deelen.'⁵⁷ Alle nieuws, hoe onbelangrijk ook, wil hij horen: 'er is toch altijd wel het een of ander waarmede men een Vriend onderhouden kan; duizend bagatellen krijgen belang bij iemand die van zijn vaderland en vrienden verwijderd is.'⁵⁸

De brieven waren, zoals gebruikelijk in die tijd, niet uitsluitend voor de geadresseerde bestemd: het was de bedoeling dat van de inhoud de hele vriendenkring kennis nam, opdat zo het nieuws verspreid werd en de afzender was ontslagen van de verplichting om steeds hetzelfde verhaal te moeten doen. Dat is ook de reden dat Bosscha soms schrijft van een bepaalde gebeurtenis geen verslag te doen omdat hij daarover al melding gemaakt had in brieven aan anderen, zoals aan zijn moeder en zuster, Petrus de Gavere, aan een broer van Suringar (waarschijnlijk Lucas), J.V. Drabbe, A. Conradi en dominee Staal.⁵⁹ Als hij in de derde brief de revolutiedagen van juli 1789 beschrijft, houdt hij zijn betoog kort:

⁵⁶ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 16 november 1788.

⁵⁷ *ibid.*

⁵⁸ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 1 november 1790.

⁵⁹ Johannes Vriemoet Drabbe (1768-na 1828) schreef zich in 1784 aan de academie van Franeker in en promoveerde daar in 1787 in de rechten; Albertus Conradi, gereformeerd predikant, stond als kandidaat te Huins in 1791-1792, is daarna waarschijnlijk uit Friesland vertrokken; Abraham Staal (1752-1804), als patriot in 1787 vanuit Goes naar Friesland gevlucht, vanaf 1788 doopsgezind predikant te Leeuwarden, 1796-1798 raadsheer in het Hof van Friesland.

‘De brieven aan mijn Moeder, Broeder, en Vegelij⁶⁰ geschreeven zullen U omstandiger onderrigt kunnen geven. Het verveeld mij dit alles zo dikwils te herhaalen.’ Het circuleren van de brieven voert hij zelfs aan als een excuus om niet al te snel terug te schrijven: ‘zo lang Uw aangename brief van den 18. May onbeantwoord te laten is zeker onvergeeflijk, dog wel wetende dat gij trouw bij Dominee Snethlage⁶¹ in de kerk kooft heb ik het een beetje op de genade laten aandrijven.’⁶² De verschillende onderwerpen probeert Bosscha over zijn correspondenten te verdelen. Zo schreef hij op 1 november 1790: ‘Gij schijnt nog vol zwaarigheden over de Fransche Constitutie te zijn; ik voor mij heb ik er bijna geene, een groot gedeelte, zo niet alle zult Gij in de brief aan Dominee Staal vinden opgelost; het is dus onnoodig dezelve te herhaalen.’ Theodorus van Kooten schreef aan Suringar, toen hij in Frankrijk woonde en Bosscha vaak bezocht: ‘Het politieke nieuws van hier laat ik aan B[osscha] over om U te melden, zo ook deze niet prefereert U ten dien einde tot de Nieuwspapieren te wijzen.’⁶³ Bosscha had daar niet altijd veel zin in: ‘Ik heb niet veel lust om U over politique te schrijven; Gij zult, hoop ik, hiervan Uw maag vol hebben als Gij den brief aan Staal gelezen hebt.’⁶⁴ Bosscha vertrouwde er inderdaad op dat zijn familie en vrienden het Franse nieuws in de kranten lazen: de opmerking ‘Gij zult misschien uit de Leidsche Courant gezien hebben ...’ leidt een verslag in van de veroordeling en executie van de markies De Favras, die was beschuldigd van contra-revolutionaire samenzwering, een zaak waarbij ook Abbema betrokken was.⁶⁵ De heldendaad van de officier De Silles, die dodelijk gewond was geraakt toen hij tijdens de muiterij te Nancy in augustus 1790

⁶⁰ Epo Sjuk van Burmania Vegilin van Claerbergen (1769-1789), oudste zoon van de president van het Hof van Friesland, promoveerde in 1788 te Groningen in de rechten.

⁶¹ Albertus Snethlage (1727-1796), hervormd predikant te Leeuwarden.

⁶² J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 19 augustus 1789.

⁶³ Universiteitsbibliotheek Groningen, archief-Suringar, Van Kooten aan G.T. Suringar, Parijs, 6 juli 1792.

⁶⁴ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 7 november 1790.

⁶⁵ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 20 februari 1790.

probeerde de muitende en de royalistische soldaten uit elkaar te houden, zou Suringar, zo nam Bosscha aan, uit de kranten al wel kennen.⁶⁶ Met de zinsnede 'Ik twijffele niet of Gij zult het fraai discours van de Koning reeds gelezen hebben, anders raad ik het U ten sterksten aan' ontslaat hij zich van zijn taak een samenvatting te geven van de belangrijke redevoering die Lodewijk XVI op 4 februari 1790 in de Assemblée Nationale had gehouden. Af en toe voegde hij kranten, platen en portretten aan zijn brieven toe: 'Om U een idée van de eerste week, in alle opzigten zo aanmerkingswaardig, te geven, zend ik hiernevens eene brochure onder den titel *La Semaine mémorable*, [...] Hierbij heb ik gevoegd eene plaat van de inneeming van de Bastille, [...] alsmede *Precis exact, Copie* etc.'⁶⁷ In juli 1790 wordt Suringar 'een Courant vol anecdoten van De Tilly' in het vooruitzicht gesteld.

Ook Herman Bosscha correspondeerde met Suringar. Uit de periode 1782-1819 zijn bijna vijftig brieven bewaard gebleven.⁶⁸ Daarin komt Johannes niet voor. Slechts eenmaal, op 11 mei 1793, is er een opmerking die op hem betrekking heeft: 'Van mijn' broeder heb ik voor ongeveer 3 weken een' brief gehad, waarin hij mij niets anders meldde, dan dat hij welvarende was. Tans schijnt die Correspondentie weer gestremd: altans ik heb vergeefs getragt een' brief van hier aan hem te zenden.' Op 8 april 1793 heeft Johannes inderdaad een kort briefje aan Herman geschreven, waarin hij onder meer vermeldt dat gedurende enige tijd 'alle communicatie met Holland, zelfs over Engeland, afgebroken geweest is.'

Bosscha's vriendenkring

Met behulp van opmerkingen in de brieven kan Bosscha's vriendenkring gedeeltelijk getraceerd worden. Hij noemt de namen van een aantal vrienden en studiegenoten uit Leeuwarden en Franeker:

⁶⁶ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 7 november 1790.

⁶⁷ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 19 augustus 1789.

⁶⁸ Universiteitsbibliotheek Groningen, archief-Suringar.

Bruining,⁶⁹ Albert Conradi, de jurist Cats,⁷⁰ de medici Coulon, Kutsch en Nieubuur,⁷¹ de jurist Johannes Vriemoet Drabbe uit Franeker, de classicus Ecco Nicolaas Epkema, Petrus de Gavere uit Oosterend en de theoloog De Cock-Beilanus.⁷² Genoemd worden verder de dominees Albertus Snethlage en Abraham Staal. Niet geïdentificeerd zijn de heren Blok of Blocq⁷³ en Herwich.

De namen van Bruining, De Gavere, Cats en Nieubuur vinden we ook in het album amicorum⁷⁴ dat Bosscha in 1787 in gebruik nam en waarin tot in 1794 door vrienden en bekenden in Franeker, Deventer, Leeuwarden en Parijs ruim dertig bijdragen zijn geschreven. Opvallend is een fraaie pentekening, voorstellende 'De Vriendschap Rustende op een onwrikbaare Rots, de bij haar hebbende Génies toonen haar Deugden aan', van de hand van Petrus Groenia, die na een opleiding bij de kunstschilder Harmen Wouter Beekkerk te Leeuwarden een militaire carrière doorliep, maar zich na zijn pensionering weer op het schilderen toeleigde.⁷⁵

⁶⁹ Albert Bruining (1766-1837) studeerde theologie en stond vanaf 1791 als predikant te Pieterbierum. Hij was een jongere broer van Gerbrandus Bruining, auteur van *Herinnering met betrekking tot de omwentelingen in Staat en Kerk* (zie noot 1).

⁷⁰ Epeus Cats (1764-1812), promoveerde in 1787, advocaat van het Hof van Friesland 1789-1790, secretaris van Leeuwarderadeel 1790-1794, rechter.

⁷¹ Julius Vitringa Coulon (1767-1843) promoveerde in de geneeskunde in 1787, vestigde zich als arts te Leeuwarden en hield zich tevens met veeziekten bezig; Frederik Kutsch (1742-1816) was stadsgeneesheer te Leeuwarden; Didericus Nieubuur was in 1784 met zijn studie te Franeker begonnen en promoveerde in 1790.

⁷² Theodorus Coenraad de Cock-Beilanus (1764-1844) stond als gereformeerd predikant te Paesens van 1798 tot 1842.

⁷³ In het *Album Studiosorum* van Franeker komen als mogelijke kandidaten voor: Nicolaus Block, in 1792 gepromoveerd in de rechten; D. de Blocq de Schepper, afkomstig uit Leeuwarden en in 1785 als student ingeschreven; Daniel de Blocq van Scheltinga, in 1790 gepromoveerd in de rechten.

⁷⁴ Het album bevindt zich in het familiearchief-Bosscha.

⁷⁵ Petrus Groenia (1769-1844) week in 1787 uit naar Frankrijk, waar hij in Sint-Omaars en Duinkerken als kunstschilder bleef werken. Zo vervaardigde hij in 1792 een miniatuurportret van H.W. Daendels, dat is afgebeeld in F. van Anrooy e.a., *Herman Willem Daendels, 1762-1818: Geldersman, patriot, Jacobijn, generaal, hereboer, maarschalk, gouverneur van Hattem naar St. George del Mina* (Utrecht 1991),

In de brief aan Suringar van 26 oktober 1789 betreurt Bosscha het overlijden van een dierbare vriend, die hij echter niet bij naam noemt. Het moet daarbij wel gaan om de in twee eerdere brieven genoemde 'Vegelij', mr. Epo Sjuck van Burmania Vegilin van Claerbergen, die in juli 1787 te Leeuwarden in Bosscha's album had geschreven. Hij verdronk in augustus 1789 aan het strand van Schiermonnikoog.

In Parijs raakte Bosscha al snel bevriend met de uit Leiden afkomstige Paul-Henri Marron. Deze was in 1782 naar Parijs gekomen als hulppredikant van de Nederlandse gezant, maar werd in 1787 van die functie ontheven omdat hij de inval van de Pruisen in de Republiek scherp had veroordeeld. Niet lang daarna werd hij beroepen naar de protestantse gemeente van Parijs.⁷⁶ Behalve politieke opvattingen verbond een grote belangstelling voor literatuur hem met Bosscha. Samen produceerden zij af en toe kleine publicaties, zoals een 'Ode op de confederatie van 14 juli' door Richaeus van Ommeren.⁷⁷ Via Marron ontmoette Bosscha Hendrik Jansen, de vertaler van onder meer de werken van de kunsthistoricus J.J. Winckelmann.⁷⁸ Regelmatig bezocht Marron de familie Abbema om godsdienstonderwijs aan de kinderen te geven. Nadat Bosscha naar Friesland was teruggekeerd, werd de vriendschap schriftelijk voortgezet.⁷⁹

16, cat. nr. 59. Zie over Groenla: P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950* ('s-Gravenhage 1969), 404-405.

⁷⁶ Marron (1754-1832) was een enthousiast aanhanger van de revolutie. Hij werd in 1793 gearresteerd en ontkwam slechts door de val van Robespierre in juli 1794 aan de guillotine. Hij publiceerde theologische werkjes en enige middelmatige gedichten, en leverde bijdragen aan verscheidene tijdschriften en biografische woordenboeken. Zie over hem Van der Aa XII, 287-292 en P. Altena, J.P.M. Groot en J. Stouten, 'Nouvelles littéraires de la Hollande. Werk van auteurs uit de Republiek in het *Journal encyclopédique* (1756-1793)', *Documentatieblad werkgroep 18e-eeuw* 47-48 (1980), 37-130, in het bijzonder 47-51.

⁷⁷ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 7 november 1790.

⁷⁸ Hendrik Jansen (1741-1812), oorspronkelijk boekverkoper in Den Haag, was later bibliothecaris van Talleyrand. Hij vertaalde talrijke Duitse, Engelse en Italiaanse werken in het Nederlands en het Frans.

⁷⁹ François Noël, de Franse gezant in Den Haag, in een brief aan Charles Delacroix, de Franse minister van buitenlandse zaken, 6 juni 1797: '... le citoyen Bosscha, Frison, qui a tenu une correspondance fort active avec le citoyen Marron

Met Theodorus van Kooten, die zelden van Valckenaers zijde week, onderhield Bosscha een 'redelijk gesuiveerde briefwisseling.'⁸⁰ Nadat Van Kooten in 1791 als gouverneur in dienst was gekomen van de familie De Witt⁸¹ zagen ze elkaar regelmatig. Bosscha was overigens van mening dat Van Kooten, als echtgenoot en vader, een dergelijke post niet had moeten aanvaarden, maar aan de opvoeding van zijn eigen kinderen prioriteit had moeten geven. Ook met de huisonderwijzer van de familie Bicker, M. van Ommeren, was Bosscha bevriend. In 1791 wisselden zij bijdragen in hun *alba amicorum* uit.

Alumni van de Franeker Universiteit

Naar personen en gebeurtenissen rond de Franeker universiteit, de gemeenschappelijke *alma mater*, bleef Bosscha steeds nieuwsgierig. Met en over verschillende Franeker professoren werd gesproken, zoals Valckenaer, die regelmatig in huize Abbema op bezoek kwam, De Crane,⁸² Coopmans, Waardenburg, Van Kooten en Wassenbergh. Ook over andere kennissen werden berichten uitgewisseld, zoals over de schoolmeesters Epkema en Slothouwer.⁸³ Van Kooten laat blijken eveneens nieuwsgierig te zijn naar nieuwtjes uit het vaderland: '... U stelle ik evenwel niet vrij van mij van tijd tot tijd het Friesche nieuws mede te deelen, [...] dit interesseert ons echter altijd meer of min'⁸⁴ en: 'Wij, B[osscha] en ik, hadden gehoopt, dat Gij ons wat meerder particulariteiten van die Heeren zoudt gemeld hebben; hoe zij onder elkanderen leven;

au sujet des affaires de Friese, ...': Colenbrander, *Gedenkstukken* II, 114-115. Of die briefwisseling bewaard is gebleven, is ons niet bekend.

⁸⁰ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 7 november 1790.

⁸¹ Jan B. de Witt (1755-1809): jurist, Amsterdams vroedschap en schepen, in 1787 uitgeweken naar Frankrijk, 1796 gezant van de Bataafse Republiek bij de Zwitserse kantons, daarna naar Frankrijk teruggekeerd.

⁸² Jan Willem de Crane (1758-1842) was in 1788 Van Kooten opgevolgd als hoogleraar Latijnse letterkunde en geschiedenis.

⁸³ Valentinus Slothouwer (1738-1822): rector van de Latijnse school te Leeuwarden vanaf 1765, die in 1796 tegelijk met zijn conrector Suringar werd ontslagen.

⁸⁴ Th. van Kooten aan G.T. Suringar, Parijs, 10 februari 1790.

hoe de harmonie is etc. wordt er wat in de Literatuur gedaan? door wie? zijn er studenten van eenigen naam? houdt Wassenberg de liefhebberij der poesij aan den gang; Kraane toch kan het niet doen; hoe maakt het deze? [...]'⁸⁵

Bosscha in de Republiek der Letteren

Bosscha had zich vast voorgenomen om in Parijs veel te studeren. Spoedig na zijn aankomst bezocht hij de Bibliothèque du Roi, de Koninklijke Bibliotheek, die dinsdags en vrijdags enkele uren geopend was en die 'eene ontelbaare menigte van Manuscripten en gedrukte boeken' bezat, alsmede 'een fraai cabinet van Oudheden en Medailles, en een uitmuntend cabinet van Platen.'⁸⁶ Hij meldde zich aan als lid van het Lycée, een soort volksuniversiteit waar dagelijks, behalve op zon- en feestdagen, voorlezingen werden gehouden over literatuur, geschiedenis, chemie, natuurlijke historie, botanie, fysica, wiskunde, anatomie en vreemde talen.⁸⁷ Samen met zijn oudste leerling volgde hij hier colleges. Een vergelijking met de lessen aan de Franeker academie viel in het nadeel van de laatste uit: 'Ik kan U betuigen dat ik bijna nooit uit het Lycée gaa of ik voel nieuwe aanprikkelingen tot de deugd en waare grootheid, waar ik uit onze miserabele collegiën dikwils geeuwende en altijd zonder eenige trek om mij te verbeteren kwam.'⁸⁸ Ook de bibliotheek van het Lycée en het nabijgelegen café verschaften Bosscha veel genoegen. Verder gaf hij zich, als goed burger van de Republiek der Letteren - de internationale gemeenschap van geleerden - veel moeite om in contact te komen met vooraanstaande letterkundigen te Parijs. Voorzien van een introductiebrief zocht hij contact met de

⁸⁵ Th. van Kooten aan G.T. Suringar, Parijs, 6 juli 1792.

⁸⁶ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 25 januari 1789.

⁸⁷ Het Lycée was in 1781 gesticht door Jean-François Pilâtre de Rozier (1756-1785), een van de eerste ballonvaarders, die verongelukte bij een poging het Kanaal per ballon over te steken. Over het Lycée zie: W.A. Smeaton, 'The early years of the Lycée and the Lycée des Arts. A chapter in the lives of A.L. Lavoisier and A.F. de Fourcroy', in: *Annals of Science* 11 (1955), 257-267.

⁸⁸ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 25 januari 1789.

classicus Villoison,⁸⁹ met wie een ontmoeting moeizaam tot stand kwam. De twee konden het tenslotte niet met elkaar vinden: 'Villoison is de eenigste waaraan ik gerecommendeerd ben, en ook juist de onvriendelijkste.'⁹⁰ Aangenamer was hem het gezelschap van de toneelschrijver Lemierre,⁹¹ die tot verbazing van Bosscha en Marron gelukkig getrouwd was, in Parijs nog wel, met een veel jongere vrouw.⁹² Andere kennissen waren de classicus Belin de Ballu, de bibliograaf Saint-Léger, die over een encyclopedische kennis beschikte en die Bosscha daarom 'mijn Oracel' noemde, en de oudheidkundige Tersan.⁹³

Dergelijke vriendschappen waren waardevol door hun sociale aspecten, maar werden zeker ook gecultiveerd om informatie over de ontwikkelingen in de wetenschap en nieuwtjes met betrekking tot de geleerde wereld uit te wisselen. Toen Bosscha met Saint-Léger een klein meningsverschil kreeg over een bepaalde editie moest Suringar uitkomst bieden en zijn hulp werd weer ingeroepen toen Saint-Léger nadere informatie over de letterkundige G.N. Heerkens⁹⁴ uit Groningen vroeg. Bosscha van zijn kant verrichtte vriendendiensten voor letterkundigen in het vaderland. Voor Van Santen⁹⁵ en Van Ommeren vergeleek hij in de Parijse bibliotheken teksten in handschriften en vroege drukken van de werken van de Romeinse auteurs Catullus en Valerius Flaccus, terwijl hij voor Van Kooten teksten van Statius collationeerde. Hij had al snel pogingen in het werk gesteld om

⁸⁹ Jean-Baptiste Caspar d'Ansse de Villoison (1750-1805) maakte veel bibliotheekreizen en verbleef in de jaren 1785-1787 in Griekenland.

⁹⁰ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 20 maart 1791.

⁹¹ Antoine Martin Lemierre (1723-1793), dichter en toneelschrijver, in 1775 gekozen als lid van de Académie Française.

⁹² J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 7 november 1790.

⁹³ Jacques Nicolas Belin de Ballu (1753-1815); abbé Barthélemy Mercier de Saint-Léger (1734-1799): bibliothecaris van de bibliotheek Sainte-Geneviève; Charles-Philippe Campion de Tersan (1736-1819).

⁹⁴ Gerard Nicolaas Heerkens (1726-1801): medicus en literator, afkomstig uit Groningen. In de jaren 1748-1749 en in 1753 verbleef hij te Parijs, waar hij vriendschap sloot met vele geleerden en letterkundigen, onder meer met Voltaire. Zijn *Icones* verscheen te Parijs in 1788.

⁹⁵ Laurens van Santen (1746-1798): classicus.

boeken en handschriften uit de Bibliothèque du Roi te mogen lenen. Marron zorgde er voor dat hij ook buiten de beperkte openingstijden van de bibliotheek daar terecht kon.⁹⁶ Een jaar later kwam de toestemming 'om, zo niet in het algemeen, alle boeken en manuscripten die ik wil, tenminsten altijd een of twee, in huis te mogen hebben.'⁹⁷

Twee maal schrijft Bosscha van plan te zijn te bieden op boeken die werden aangeboden op grote veilingen. De eerste keer is bij gelegenheid van de verkoop van de bibliotheek-De Thou-Soubise in januari 1789: 'Tot nog toe heb ik er niets op besteed, hoewel ik er nogal eenige Livres⁹⁸ aan denk te verspillen.' Begin 1792 werd de bibliotheek van de politicus Mirabeau geveild 'waarop heel veel moois goed is: dog alles word ongelooflijk duur verkogt.'

Het eigen onderzoek kwam echter niet goed van de grond. Een van de redenen was de onrustige situatie in Frankrijk: 'De aanluikende vrijheid gaat helaas met niet weinig wanorders vergezeld. Dit maakt ook dat de studiën dat bestendig genoeg niet verschaffen, waarvoor dezelve anders vatbaar zijn.'⁹⁹ Volgens Bosscha was dat een algemeen verschijnsel: 'zo voordeelig het nu ook met het patriotisme moge staan, zo slegt ziet het hier thans met de studiën uit. Er koopt niets uit van eenig belang, en het weinige dat er nog in het licht verschijnt word bijna door niemand gelezen.'¹⁰⁰ Hijzelf hield wel degelijk de literatuur bij. Hij las vele Franse werken, zoals de gedichten van Gressuet, Barthélemy's *Le voyage d'Anacharsis*, *Lettres à Emilie sur la Mythologie* door Demoustier en toneelstukken van Voltaire. Bosscha's belezenheid in de klassieken blijkt uit diverse citaten uit onder meer Cicero, Horatius, Ovidius, Statius, Theocritus en Vergilius.

De wens om zich op het serieuze wetenschappelijke werk te richten liet hem toch niet helemaal los: Bosscha zocht advies over

⁹⁶ J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 28 mei 1789.

⁹⁷ J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 31 januari 1790.

⁹⁸ De livre (pond) was de standaardmunt. Een livre was onderverdeeld in 20 sous, elke sou (of sol) in 12 deniers.

⁹⁹ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 26 oktober 1789.

¹⁰⁰ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 7 november 1790.

Latijnse teksten die het verdienden om uitgegeven te worden,¹⁰¹ maar tot publiceren heeft dit niet geleid.

Met Marron schreef hij Latijnse gedichten. In *Deliciae Poeticae*, een door Theodorus van Kooten bezorgde verzameling van Neolatijnse gedichten door voornamelijk Nederlandse dichters, zijn onder de naam van Bosscha gedichten opgenomen die hij heeft geschreven bij de portretten van Abbema en van Cornelis van der Hoop, evenals een bijdrage in het album amicorum van Van Kooten.¹⁰² Bovendien heeft Van Kooten een gedicht opgenomen dat hij zelf op Bosscha maakte, 'Ad Amicum'. Deze vriend wordt 'Sextus', de zesde, genoemd.¹⁰³

Portretten

In het familiearchief-Bosscha bevinden zich twee in Parijs vervaardigde portretten van Johannes. Het ene is gemaakt door Gilles-Louis Chrétien met behulp van de physionotrace, een door hem in 1786 ontwikkeld apparaat om snel en accuraat portretten en profil te tekenen.¹⁰⁴ Deze werden vervolgens gegraveerd en gedrukt. Op de achterkant van dit portret heeft Bosscha de volgende versregels geschreven:

*Vlugtige Vertaling
van het fransk Bijschrift
bij mijn Portrait*

Voor mij zelven, door mij zelven.

*Zie hier 't gelaat van hem, die, somtijd koel, de zaken
Als Filosoof beschouwt, zelfs zonder 't minst genot;*

¹⁰¹ Zo verzamelde hij materiaal voor een editie van de Romeinse dichter Luxurius: J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 20 maart 1791.

¹⁰² *Deliciae Poeticae* edente Theodoro van Kooten, Duinkerken 1792-1794 (1-4), Amsterdam 1802 (fasc. 5-6), Amsterdam 1805 (fasc. 7). Fasc. 1-3 werden in 1812 nog eens te Amsterdam uitgegeven in een vermeerderde uitgave. Het gedicht bij het portret van Abbema staat ook afgedrukt in het lemma 'Abbema' in *NNBW IV* kol. 4, maar wordt daar toegeschreven aan J.B. Bicker.

¹⁰³ *Deliciae Poeticae*, 79-80. Bosscha was immers het zesde kind van zijn ouders. Zie over dit gedicht Byvanck, *Bataafsch verleden*, 49 n. 1.

¹⁰⁴ Gisèle Freund, *Photography & society* (Londen 1980), 13-18.

*En somtijds ook de vreugd, de jeugdige Vermaken
Weer vlugtig najaagt, als een Zot.
Beminnaar van zijn' pligt; zijn zwakheên zeer wel voelend;
Vereêrer van de Deugden van het schoon Geslacht
Geen wufte pracht en praal, noch ijd'len zang bedoelend.
In vriendschap de eêlste schat, daar zijne ziel naar tracht.
1796.*

Voor zover men hem uit zijn brieven kan kennen, lijkt dit een geslaagd zelfportret. De datering van het gedicht van 1796 is zeker niet die van het portret. Er is een tweede physionotrace-portret van Bosscha, vervaardigd door Edme Quenedey. Ook dat is niet gedateerd. In de brieven worden deze portretten niet genoemd. Op 24 oktober 1790 schreef Bosscha aan zijn broer dat hij een epigram had gemaakt bij het portret van Abbema en dat veel gevluchte patriotten hun portret 'de la même manière,' dat wil zeggen met de physionotrace, hadden laten maken. Of hij dat zelf toen ook heeft laten doen, blijft in het ongewisse. In *Deliciae Poeticae* is een in 1794 gedateerd gedicht opgenomen van de hand van Paul-Henri Marron 'In effigiem Iani Bosscha,' bij het portret van Jan Bosscha:

*Hic quoque, magnanimûm Frisiorum digna propago,
Exosi renuit vincula ferre iugi.
Hic quoque, vix prima tectus lanugine malas,
Nobile servitio praetulit exsilium.
Scilicet exemplis generosum pectus honestis
Incendi teneris suevit ab vnguiculis:
Profuit et iuveni heroas novisse Latinos,
Quique tuo nati, Graecia sancta, solo.
Barbara gens, quidquid docuit veneranda vetustas,
Proculcet pedibus desidiosa suis:
Nos pulcrique, bonique, et libertatis amorem
Fontibus hic tecum ducere, Bosscha, iuvat.¹⁰⁵*

¹⁰⁵ 'Ook deze, waardige loot van de grootmoedige Friezen,
weigerde de boeien van het gehate juk te dragen.
Ook hij, zijn wangen nog nauwelijks bedekt met het eerste dons,
verkoos een edele ballingschap boven slavernij.
Want zijn edele inborst was van kindsbeen af gewend
ontvlamd te worden door eervolle voorbeelden.
En het baatte hem om als jongeman de Latijnse helden te kennen,

Sociaal leven in Parijs

Het gezin Abbema woonde vlak bij de boulevards waar de theaters waren gevestigd. Theaterbezoek stond dan ook regelmatig op Bosscha's programma. In zijn eerste brief vertelt hij al: 'voor het overige kan ik met de Jonge Heren zo veel uitspanning nemen als ik wil; wij gaan naar de Comoedie, wandelen ...' Zij konden beschikken over de loges die Abbema in twee theaters had gehuurd.¹⁰⁶ Op 12 juli 1789, terwijl Bosscha, mevrouw Abbema en een van haar dochters op het begin van de voorstelling in het Théâtre François wachtten, werd aangekondigd dat de schouwburgen gesloten werden als reactie op het ontslag van de minister van financiën, Necker. In zijn brief van 19 augustus 1789 schreef hij over zijn voornemen naar de Comédie te gaan om daar wat uit te rusten van het briefschrijven en op 18 november 1790 moest het antwoord enige tijd onafgemaakt blijven liggen omdat de familie plotseling een toneelstuk ging zien. In juli 1791 vergezelde Bosscha mevrouw Abbema naar het theater juist op de dag waarop de besluiten van de Assemblée Nationale met betrekking tot de positie van de koning tot enig oproer leidden en de voorstelling werd afgelast.

Bosscha maakte vaak lange wandelingen door Parijs, waarbij het noodzakelijk was altijd goed op te letten: '[d]e woeligheid, die hier op straten is, gaat alle verbeelding te boven; men moet alle ogenblikken omzien om niet van koetsen of viacres overgereden te worden.' Zakkenrollers vormden op drukke plaatsen een gevaar, zoals bij de Pont Neuf, 'men moet daar op zijne zakken zeer voorzigtig zijn.'¹⁰⁷

Met andere Nederlanders die voor kortere of langere tijd in Parijs verbleven, onderhield Bosscha vriendschappelijke contacten. Hij

en de zonen van uw grond, heilig Griekenland.
Laat het barbaarse volk al wat de te vereren Oudheid leerde
in al zijn luiheid vertrappen met zijn voeten:
Ons doet het goed om liefde, en voor het schone, het goede en de vrijheid,
uit deze bronnen samen met u, Bosscha, te putten.'

¹⁰⁶ J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 25 januari 1789.

¹⁰⁷ J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 8 november 1788.

dineerde met J.A. d'Averhoults,¹⁰⁸ voormalig lid van de Utrechtse vroedschap, en J.L. Huber,¹⁰⁹ een vooraanstaand Fries patriot. Johan Valckenaer verbleef enige malen langdurig te Parijs, evenals Van Kooten en ook de gebroeders Roorda¹¹⁰ bezochten de Abbema's. Aanspraak en gezelligheid was er genoeg door 'eene menigte andere Hollanders, welke hier onophoudelijk zijn.'¹¹¹ 's Zomers maakte Bosscha uitstapjes naar Sèvres, waar een aantal Nederlanders zich had gevestigd, zoals Bicker, Van der Capellen en Van der Hoop. Bij deze laatste kwam hij zo vaak op bezoek dat een van zijn pijpen er permanent in het rek hing. Mevrouw Abbema, die om gezondheidsredenen 's zomers in Sèvres verbleef, werd ook regelmatig bezocht, vaak in gezelschap van een van haar zoons. Ook begaf Bosscha zich op een literaire pelgrimage: in de zomer van 1792 bezocht hij in Ermenonville het graf 'van den deugdzamen Rousseau'.

In september 1792 vertrok de familie Abbema naar Sèvres, omdat de situatie in Parijs, na de val de monarchie op 10 augustus 1792 en de zware verliezen in de oorlog tegen Pruisen al onrustig, in het begin van september gevaarlijk was geworden. Uit angst voor het naderende Pruisische leger 'heeft het Volk, hetgeen voorgaf, niet tegen den viand te willen trekken voordat het de Stad van alle zijne vianden en verraders gezuiverd had, alle de gevangens, die om politique of crimineele beschuldigingen opgeslooten waaren,

¹⁰⁸ Jan Anthony d'Averhoults: Nederlander van Franse afkomst, onder wiens leiding in 1787 een Utrechts patriottenlegertje bij Vreeland een overwinning op stadhouderlijke troepen had behaald. In datzelfde jaar week hij uit naar Frankrijk. Voor het departement van de Ardennen werd hij in 1791 afgevaardigd naar de Assemblée Nationale. In augustus van 1792 volgde hij zijn vriend Lafayette te velde en in desertie; hij werd gevangen genomen en pleegde daarop zelfmoord.

¹⁰⁹ Johannes Lambertus Huber (1750-1826). Zie over zijn verblijf in Frankrijk A. Doedens, 'Patriotten in diaspora', in Bergsma, *For uwz lân, wyv en bern*, 168-172.

¹¹⁰ Jan (1759-1790/1) en Evert (1767-1853) Roorda: juristen uit Harlingen die in Franeker hadden gestudeerd. Jan had als lid van de Staten van Friesland tot de Franeker partij behoord. Met Evert, die tegelijk met Bosscha in Deventer naar school was gegaan, vluchtte hij in 1787 naar Frankrijk. Jan overleed in Frankrijk, Evert keerde in 1791 naar de Republiek terug om in Harderwijk verder te studeren. Hij was net als Bosscha in 1795-1796 raadsheer in het Hof van Friesland.

¹¹¹ J. Bosscha aan G.T. Suringar, Parijs, 26 oktober 1789.

op de onmededoogendste wijze vermoord.’¹¹² Begin 1793 was men weer terug in Parijs.

Bosscha in de jaren na 1793

Uit de jaren 1794 en 1795 zijn geen brieven van Bosscha aan Suringar bekend. Door de oorlogssituatie was het postverkeer moeilijk en soms geheel onmogelijk. Toch zijn er wel brieven aan zijn broer Herman bewaard gebleven. Bosscha's positie in Parijs was niet zonder gevaar wegens zijn associatie met Abbema. Met zijn werkgever was hij in oktober 1793 een van de Nederlandse ondertekenaars van een petitie tegen de 'wet op de verdachten' van september 1793, die preventieve arrestatie van mogelijke politieke tegenstanders toestond. Abbema had door zijn politieke activiteiten en ook door zijn invloed in de financiële wereld het wantrouwen van de Franse autoriteiten gewekt, hetgeen er toe leidde dat hij in november 1793 gevangen genomen werd.¹¹³ In december kwam hij weer vrij, waarna zijn bedrijfsadministratie werd doorzocht. Men vond echter niets waaruit bleek dat hij in strijd met de Franse belangen had gehandeld. In februari werd hij gerehabiliteerd, maar twee dagen later opnieuw gearresteerd en na een paar weken definitief vrijgelaten.¹¹⁴ Abbema kwam er goed van af, in tegenstelling tot andere bankiers. In maart 1794 vielen vier van hen, onder wie de Nederlander J.C. de Kock, onder de guillotine.¹¹⁵ Abbema kreeg gelegenheid om zijn Franse zaken op orde te brengen en vertrok vervolgens zo snel mogelijk uit Parijs.

¹¹² J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 9 september 1792.

¹¹³ Volgens Bosscha was de arrestatie van Abbema een gevolg van de gevangenneming van zijn compagnon Lambert: J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 25 november 1793.

¹¹⁴ Toen Bicker hoorde van de arrestatie van Abbema, bij wie hij papieren en geld in beheer had gegeven, reisde hij van Nantes naar Parijs om hulp te bieden. Zie W.J. van Hoboken, 'Avonturen van een Amsterdams patriot onder het Franse schrikbewind', *Amstelodamum* 45 (1958), 49-55 en Bisselink en Doedens, *J.B. Bicker*, 68-70.

¹¹⁵ Jan Conradus de Kock (1757-1794): advocaat en patriot, in 1787 naar Frankrijk uitgeweken en bankier te Parijs geworden; in 1792 mede-oprichter van het Bataafs Comité Revolutionaire.

Intussen was Bosscha in mei 1794, toen het Schrikbewind was begonnen en buitenlanders niet meer in Parijs mochten verblijven, met zijn jongste leerling bij de familie De Witt in het Normandische Condé-sur-Iton gaan wonen, waar hij zijn vriend Van Kooten weer trof, die daar nog steeds gouverneur was. Abbema en zijn oudste zoon vertrokken in augustus 1794 naar Bazel. Bosscha verbleef in juli, ten tijde van de val van Robespierre, nog even in Parijs en ook in de eerste dagen van september, toen hij met Van Kooten gedichten in hun alba uitwisselde. Kort daarop voegde hij zich met de jongste zoon bij de rest van het gezin. Het gezelschap reisde door naar Hamburg. Abbema kocht een villa in Altona en vestigde wederom een handelshuis. In 1795 werd hij gezant van de Bataafse Republiek bij de Nedersaksische Kreis en bij de Hanzesteden. Hoewel de verbanning die in 1787 over hem was uitgesproken, in 1795 was vervallen, keerde hij pas in 1800 terug naar Amsterdam, waar hij de firma Abbema & Zoon oprichtte. Het faillissement van Abbema & Cie te Parijs in 1802 en andere financiële tegenslagen dwongen hem tot het aanvragen van surséance van betaling. B.E. Abbema overleed in 1805. Jan Frederik Abbema, die net als zijn broer in de zaak van zijn vader werkzaam was, heeft zich in Frankrijk gevestigd, waar hij in 1811 trouwde met Louise Amalricque Balhilde Isedore de Narbonne.¹¹⁶

In de winter van 1794-1795 trok het Franse leger vanuit de Zuidelijke Nederlanden de bevroren Nederlandse rivieren over en de Bataafse Omwenteling bracht de patriotten opnieuw aan de macht. Het werd weer mogelijk naar Nederland te reizen, zodat Bosscha in de zomer van 1795 eindelijk zijn familie en vrienden in Leeuwarden kon bezoeken. Daar aanvaardde hij per 1 september 1795 een benoeming tot raadsheer van het Hof van Friesland, de hoogste rechtbank voor civiele en criminele zaken in het gewest. Ter gelegenheid daarvan verleende de universiteit van Harderwijk, waar Herman Bosscha hoogleraar was, hem op 6

¹¹⁶ Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familien* I, 2.

augustus 1795 een eredoctoraat in de rechten.¹¹⁷ Het was in deze tijd niet ongebruikelijk op dergelijke wijze een doctorsgraad te verwerven, voorafgaand aan het aanvaarden van een hoge ambtelijke functie of een professoraat. De terugkeer naar het provinciale Leeuwarden viel Bosscha echter niet gemakkelijk: 'Men mag zeggen, wat men wil: als men eens in groote steden, vooral te Parijs, gewoond heeft, dan kan men te Leeuwarden niet gelukkig zijn.'¹¹⁸

Zijn taken als raadsheer verrichtte hij aanvankelijk met plezier, hoewel het noodzakelijk bleek zijn juridische kennis bij te spijkeren, 'want, schoon ik zonder vaniteit durf te zeggen, dat ik tegen de menigvuldige werkzaamheden van het Hof redelijk wel bestand ben, en mij niet onder de minste der Broederen behoefte te rekenen, verlange ik echter zeer om eens op mijn gemak te kunnen studeeren [...]'.¹¹⁹ Vrij snel bleek dat er toch problemen waren. Het Hof botste nogal eens met de nieuwe bestuurders: '[d]e singuliere tijdsomstandigheden maaken onzen post ten uitersten netelig, onaangenaam en gevaarlijk.'¹²⁰ Bovendien ging de kwaliteit van de rechtspraak omlaag omdat er raadsheren werden benoemd die geen doctoraat of zelfs helemaal geen juridische achtergrond hadden. Op zijn herhaald verzoek werd aan Bosscha tenslotte op 5 juli 1796 ontslag verleend.

Via Abbema en diens kring had Bosscha een netwerk van invloedrijke personen opgebouwd. Zijn in Frankrijk opgedane ervaringen zullen er zeker toe hebben bijgedragen dat hij als secretaris werd toegevoegd aan het gezantschap dat onder leiding

¹¹⁷ Bij besluit van de academische senaat hoefde Bosscha geen examen af te leggen noch een proefschrift of stellingen te overleggen. Promotor was Petrus Roscam.

¹¹⁸ J. Bosscha aan H. Bosscha, [Leeuwarden] 14 december 1795.

¹¹⁹ *ibid.*

¹²⁰ J. Bosscha aan H. Bosscha, Leeuwarden, 4 januari 1796. Over de politieke ontwikkelingen te Leeuwarden in de jaren 1795-1796 zie: J.R. Kuiper, 'Jacobijnen en sansculotten in Friesland. De volkssociëteit van Leeuwarden en de Bataafse Revolutie', in: *De Vrije Fries* 69 (1989), 57-76.

van J.A. de Vos van Steenwijk¹²¹ in opdracht van de Nationale Vergadering in de zomer van 1796 naar Parijs werd gezonden. Bosscha nam in 1797 enige tijd de post van muntmeester-generaal waar voor voor J.L. Huber, die in januari van dat jaar benoemd was als afgevaardigde naar de Nationale Vergadering in Den Haag. Voor die tijd is hij nog naar de Abbema's in Hamburg gereisd. Hij was naar Friesland gegaan voor familiebezoek, niet om er definitief te blijven. Zijn boeken en andere bezittingen had hij daarom toen niet meegenomen en de beëindiging van zijn dienstverband was evenmin afgehandeld. In augustus 1797 reisde Bosscha wederom naar Frankrijk in de functie van secretaris van het gezantschap dat in Rijssel aan de vredesonderhandelingen tussen Frankrijk en Engeland deelnam. In juni 1798 werd hij benoemd tot commies, vier maanden later tot secretaris bij het Agentschap voor Buitenlandse Zaken te Den Haag, dat onder leiding stond van M. van der Goes, die in januari 1808 werd opgevolgd door W.F. Roëll.¹²²

Bosscha was door zijn ervaringen met de recente Franse geschiedenis allerm minst radicaal geworden in zijn politieke opvattingen. Hij kon zich waarschijnlijk wel vinden in de opmerking die Abbema in 1797 in een brief aan Valckenaer maakte: 'Wij hebben op eene school van revolutiën geweest, en waarlijk daar hebben wij geleerd wat de gevolgen zijn als de demagogie zelve regeert.'¹²³

Zijn functie bij het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft Bosscha tot het einde van zijn leven vervuld. De opheffing door Napoleon van de Bataafse Republiek in 1806 en de stichting van het koninkrijk Holland maakten het niet noodzakelijk zijn positie te verlaten. Als dank voor zijn goede diensten werd hij op 5 april

¹²¹ Jan Arent de Vos van Steenwijk tot Nyerwal (1746-1813), patriots politicus, lid van de Staten van Overijssel, in 1796 van de Nationale Vergadering, van 1797-1798 gezant te Parijs.

¹²² Maarten van der Goes van Dirxland (1751-1826); Willem Frederik baron Roëll (1767-1835). Zie verder R.E. van Ditzhuyzen e.a. (ed.), *Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken*, Den Haag 1998.

¹²³ Geciteerd door Colenbrander, *Gedenkstukken* II, 413 n. 1; ook aangehaald in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV, kol. 4.

1807 opgenomen onder de ridders van de door koning Lodewijk Napoleon gestichte Orde van de Unie.¹²⁴ In 1809 werd hij gekozen tot lid van het een jaar eerder opgerichte Koninklijke Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten. Bosscha werd benoemd in de derde klasse, van Oude en Oosterse letteren en Geschiedenis. De inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in mei 1810 heeft hij niet meer beleefd. Uit een mededeling van zijn collega Falck¹²⁵ kan worden opgemaakt dat hij met gezondheidsproblemen te kampen had gekregen. Op 7 maart 1810 is Johannes Bosscha, tweeënveertig jaar oud, ongehuwd, na een kort ziekbed te Amsterdam overleden.

¹²⁴ Zie over deze orde O. Schutte, *De Orde van de Unie* (Zutphen 1985). De ridders werden jaarlijks geïnstalleerd tijdens een feestelijke plechtigheid in het Koninklijk Paleis te Amsterdam, die voor de eerste maal op 16 februari 1807 plaats vond. Bosscha nam deel aan de ceremonie van 25 april 1808. Hij was diep bedroefd geweest toen zijn naam niet op de eerste lijst van koninklijke benoemingen voorkwam: H.T. Colenbrander (ed.), *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nr. 13; 's-Gravenhage 1913) 46.

¹²⁵ Anton Reinhard Falck (1777-1843), achtereenvolgens werkzaam bij de departementen van Buitenlandse Zaken en van Marine en Koloniën, noteerde in zijn *Gedenkschriften* (47) dat het voor Bosscha 'ten hoogste ongelukkig' was dat de ministers en ambtenaren in 1807-1808 vanuit Den Haag naar Utrecht moesten reizen, waar de koning toen verbleef omdat Amsterdam nog niet geschikt was als residentie. Bosscha namelijk 'leed aan lichaamsskwalen, die iedere verplaatsing voor hem lastig, zoo niet gevaarlijk deden zijn.'

Opmerkingen over de uitgave

De tekst zoals Bosscha die geschreven heeft, is zoveel mogelijk gehandhaafd. Om het lezen te vergemakkelijken zijn, waar nodig, interpunctie, accenten en apostrofs aangepast, terwijl bovendien woorden naar hedendaags gebruik aaneengeschreven dan wel gescheiden zijn. Onderstrepingen, die Bosscha niet alleen gebruikt voor citaten, maar ook om aan te geven dat opmerkingen ironisch zijn bedoeld, zijn weergegeven in *cursief*. Dubbele onderstrepingen zijn weergegeven in KLEIN KAPITAAL. Titels van boeken en tijdschriften zijn, ook als ze in het origineel niet zijn onderstreept, in cursief gezet. De ligatuur '&' is als 'en' of (in de Franse teksten) 'et' weergegeven. Spellingen die afwijken van de moderne zijn niet aangepast wanneer een goed begrip van de tekst er niet door wordt gehinderd. Afkortingen zijn opgelost. Lacunes zijn met * * * aangegeven.

Bosscha ondertekende de eerste en de vijfde brief met zijn volledige achternaam, de overige slechts met *T.T.* (Totus Tuus: geheel de uwe) of *T.T.Q.N.* (Totus Tuus Quem Novisti: geheel de uwe die gij kent), soms gevolgd door een hoofdletter B.

Vertalingen van in het Frans geschreven gedeelten zijn opgenomen in een bijlage. Kleine grammaticale fouten zijn daarin gecorrigeerd.

1. Parijs den 16. November 1788.

Waardste Vriend!

De tijd, die ik thans ledig ben, kan ik niet beter besteedan dan U eenig berigt van mijne omstandigheden te geven. De nalaatigheid in het niet volbrengen van mijn belofte zoude onverschoonlijk zijn ten opzichte van iemand, met welken ik zedert eenige jaaren de opregtste vriendschap gehouden heb, en in wiens gezelschap ik de aangenaamste uren van mijn leven gesleeten heb. Ja, mijn vriend! de herdenking aan die gelukkige omgang met mijne vrienden, en met U in het bijzonder, veroorzaakt in mijn geest dagelijks geene geringe aandoeningen, welke mij egter aangenaam zijn, omdat zij mijne gedagten naar mijn afwezige vrienden voeren, schoon zij mij tegelijk hun gemis op het sterkst doen gevoelen. Men bemerkt de waarde der vriendschap dan eerst regt, wanneer men op een vreemde plaats is, en niemand heeft, met wien men zijn vermaaken en zorgen kan deelen. Vergoed dit gebrek, bid ik U, door menigvuldig briefschrijven, daar ik aan mijn kant alles toebrengen zal om door dit middel onze vriendschap te onderhouden; Gij behoeft mijn beurs in het geheel niet te spaaren, want op een Comptoir¹ ziet men zo naauw niet op het betaalen van brieven. — Ik leef hier zeer gelukkig, en zo men uit het begin een gegrond gevolg op het toekomende kan trekken heb ik alle reden mijn keuze te zegenen. De Heer Abbema is een allerbest mensch, schoon zeer driftig, dog dit is niets als men een weinig verstand gebruikt. Hij behandelt mij op een manier, waarover ik ten uitersten voldaan ben. Hij is waarlijk een groot man; zijn schranderheid en werkzaamheid zijn onbegrijpelijk. Hij is geassocieerd met de Chevalier de Lambert² in een van de voordeligste Comtoiren, want De Lambert heeft, meen ik, binnen eenige jaaren, waarvan het getal mij vergeten is, over de 3 miljoen gewonnen. Wij zijn gelogeerd in een charmant huis, met een fraaie

¹ 'kantoor'.

² Jean-François, chevalier de Lambert: uit Engeland afkomstige bankier te Parijs.

tuin er agter, welk laatste in Parijs iets zeldzaam is. De kamers van mij en mijne Élèves hebben een schoon gezigt op onze en andere tuinen. — Het character van Mevrouw Abbema³ en alle de kinders is zeer goedaardig, wij leven in huis zeer vergenoegd met elkander, en schoon midden in de groote waereld is ons huislijk leven ver van de sottises der beau monde⁴ verwijderd. Ik word geagt en gediend als de Heer Abbema zelfs, en aan tafel eeten wij altijd met malkander, of er gasten zijn of niet, men behoeft ook niet eerder van tafel op te staan, zoals in veele huizen de laage gewoonte der Gouverneurs is, waarvoor ik ook hartelijk danken zoude. Mijn tijd is zeer bepaald, want ik ben bijna nooit buiten het gezelschap van mijn Élèves dan wanneer ik uitga, en dit, begrijpt Gij, gebeurt niet veel, daar ik tot nog toe aan geen mensch kennis heb. Voor het overige kan ik met de Jonge Heeren zo veel uitspanning nemen als ik wil; wij gaan naar de Comoedie, wandelen, vermaaken ons zo dikwils mij belieft. Ik begin reeds veele plaatsen in Parijs te kunnen vinden; het huis van de Heer Villoison, welke hier een goed uur vandaan woont, heb ik alleen gevonden. ZEd. woonde op de 3e verdieping; ik had het ongeluk hem niet te huis te vinden, want hij was zedert 2 maanden reeds op zijn buitenplaats geweest, en koopt voor het laatste van deze of het begin van de volgende maand niet in de stad. Ik was dus genoodzaakt de brief aan zijn bediende te geven, waarbij ik mijn adres gelaten heb. Ik moet dus nog een weinig geduld hebben. De Koninklijke Bibliotheek⁵ heb ik nog niet gezien; twee maalen ben ik er vergeefs gekoomen; de eerste maal was het vacantie, en de andere keer kwam ik te laat. Dezelve staat Vrijdags en Dingsdags morgens van 9 tot 12 uren voor iedereen open. Wij wonen er, God dank! dicht bij; met een kwartier uur gaans kan ik er komen. Overmorgen hoop ik dezelve te zien. Behalven de Heer Villoison heb ik door de Heer Abbema de beste gelegenheid om er zo dikwils te gaan als ik wil, en er zelfs boeken uit te krijgen, dewijl

³ Anna Elisabeth van Marselis (1738-1802).

⁴ 'de dwaasheden van de mondaine wereld.'

⁵ De Koninklijke Bibliotheek - Bibliothèque du Roi, Bibliotheca Regia - was gevestigd aan de Rue de Richelieu.

de Heer Abbema met de Bibliothecarius⁶ reeds kennis gemaakt heeft, en er al een boek uit ter leen gehad heeft. In de andere maand begin ik met de oudste Abbema Collegie te houden. Men heeft hier namelijk een Lycée, waarin behalven Zondag en de Feestdagen alle dagen 's morgens om 12 en 's avonds om 6 uren les gehouden word over de Literatuur, Historie, Chimia, Histoire Naturelle, Botanique, Physique, Mathématiques, Anatomie, et Langues Étrangères.⁷ Dit geschied in het Fransch; de eene dag word dit en de andere dag weer iets anders gehouden. In de Literatuur is de Heer Monsieur de la Harpe⁸ als Professor, en in de Historie de Beroemde Marmontel,⁹ en Monsieur Garat.¹⁰ Dit is een van de mooiste instellingen welken ik ooit gezien heb. Het Lycée staat van 's morgens tot 's avond 9 uren open; men kan er den geheelen dag gaan; er is een fraaie Bibliotheek, waarvan men een boek kan krijgen, en gaan er mede in een andere kamer zitten lezen. Behalven deze en de kamers waarin les gehouden word, is er een kamer waarin men praaten gaat; hier vind men bijna altijd gezelschap. Tegenover het Lycée is het Caffé du Lycée. Ik ben over deze inrigting ten uitersten in mijn schik, want behalven het bevorderen van mijne studieën en die van den jongen Abbema heb ik gelegenheid om aan den een of anderen man van smaak kennis te krijgen, en mijn tijd nuttig en vermaaklijk te verslijten. Men tekent voor een jaar in; dit kost voor ieder persoon 4 Louis d'or.¹¹ Het jaar begint met November en eindigt met den laatsten Augustus. Morgen word ik lid; ik heb reeds de Secretaris gesproken. De Professor in de Literatuur zal in dit jaar handelen

⁶ De in 1784 aangestelde bibliothecaris Le Noir (1732-1807) nam in 1789 ontslag en week uit naar Zwitserland.

⁷ 'over de literatuur, historie, scheikunde, natuurlijke geschiedenis, botanica, natuurkunde, wiskunde, anatomie en vreemde talen.'

⁸ Jean-François de la Harpe (1739-1803): dichter en toneelschrijver, lid van de Académie Française. Zijn faam berust grotendeels op zijn literatuurcolleges aan het Lycée, die vanaf 1799 in twaalf delen zijn gedrukt onder de titel *Lycée ou Cours de littérature ancienne et moderne*, en na zijn dood met nog vier delen werden aangevuld.

⁹ Jean-François de Marmontel (1723-1799): historicus, schrijver en librettist.

¹⁰ Dominique Joseph Garat (1749-1833): jurist en letterkundige, afgevaardigde naar de États Généraux en de Convention Nationale.

¹¹ Een gouden louis had een waarde van 20 livres (pond).

over alle de Fransche Werken in Prosa, welke ten tijde van Louis XIV en vervolgens uitgekomen zijn. Dus heb ik gelegenheid te leeren kennen tous les ouvrages (dus luidt het Programme) de l'Éloquence, l'Histoire, et de la Philosophie, qui, de nos jours, a porté si loin ses regards et son influence, ensuite tous les ouvrages de Critique, d'Instruction ou d'Agrément, qu'a produits notre Littérature si féconde dans le dixhuitième siècle.¹² — Monsieur Garat zal de Romeinsche Historie, waarvan hij reeds een gedeelte afgedaan heeft, vervolgen. In het collegie over de vreemde talen zal men, behalven de principes, de voornaamste Engelsche en Italiaansche Schrijvers expliceeren. Zie daar een redelijk breed verslach over hetgeen U het meest omtrent dit Lycée interesseert. Ik twijffel geen ogenblik of Gij zoud zeer naar een dergelijke instelling in onze Stad verlangen; ik ben tenminsten hiermede wonderbaar in mijn Schik, en zeer nieuwsgierig naar het begin. Over hetgeene ik hier gezien heb, heb ik aan de Jonker¹³ reeds het een ander geschreeven, dus zal ik dat niet herhaalen, te meer daar ik in het vervolg gelegenheid genoeg hebben zal om U over dit alles naauwkeuriger en breedvoeriger te onderhouden. Ik staa dagelijks verbaasd over de trotsheid der Paleizen; verbeeld U dat de Louvre¹⁴ tenminsten zo breed is als van ons huis af tot aan de Oosterstraat.¹⁵ Men vind hier schoone standbeelden, waaronder

¹² 'alle werken over welsprekendheid, geschiedenis en filosofie, die, tot aan onze tijd, hun aanzien en invloed zo ver hebben gedragen, vervolgens alle kritische, onderrichtende en genoeglijke werken, die onze zo vruchtbare literatuur in de achttiende eeuw heeft voortgebracht.'

¹³ Hiermee wordt waarschijnlijk Vegilin van Claerbergen bedoeld.

¹⁴ Een van de koninklijke paleizen, waarin onder meer de koninklijke kunstverzamelingen, de Académie Française en de Académie des Sciences waren gehuisvest.

¹⁵ In de *Reële Cohieren* van Leeuwarden voor de jaren 1780 staat de weduwe van Secretaris Bosscha vermeld in de wijk Oost Keimpema, Over de Galileëerkerk, nr. 178. (Leeuwarden, Ryksargyf in Fryslân: toegang 5, 4861). De Galileëerkerk stond aan de Tweebaksmarkt, die uitkomt op de Oosterstraat. De afstand komt ongeveer overeen met de afmetingen van het Vieux Louvre, dat ca. 180 m lang en breed is. In een brief aan Herman Bosscha van 8 november 1788 vergelijkt Bosscha het Louvre met de Polstraat te Deventer.

die van Henri IV¹⁶ op de Pont Neuf, en van Louis XV¹⁷ bij de Tuilleries¹⁸ uitmunten. — Ik heb het Compliment van Tibullus en Ovidius¹⁹ aan U; ik heb ze gesproken in de Champs Elisées;²⁰ zij waren over de Heeren Literatoren niet zeer gestigt, en zeiden dat een van deze knapen hen dikwils meer kwelde dan alle Librarii²¹ met malkander hadden kunnen doen.— Onlangs heb ik de plegtige begraavenis van de Veldmaarschalk de Biron,²² Gouverneur van Parijs gezien. Een Fransch Heer had de vriendelijkheid ons te geleiden bij een van zijn kennissen, wiens huis de trein²³ passeeren moest. Eerst kwam de Gueté à Cheval;²⁴ vervolgens over de 300 arme lieden welke toortsen droegen, waarvoor zij 2 ellen wit laken, welke over hunne schouders hing, en een petit écus²⁵ elk kregen. Daarna ging eene geheele menigte Geestelijken met waschkaarsen; deze Heertjes zongen zulk een fraai treurmusijk, dat ik meende dat het katten waren, welke de overledene betreurden. Hierop volgde een fraai musijk met trommels en andere instrumenten, waarna men de Cavallerie en Infanterie zag. Hierop hoorde men het musijk van het gansche

¹⁶ Hendrik IV (1533-1610) werd op de Pont Neuf vermoord. Zijn weduwe Maria de Medici liet daar een bronzen ruitersstandbeeld plaatsen, dat in 1792 werd vernield en omgesmolten. Tegenwoordig staat er een replica.

¹⁷ Een ruitersstandbeeld van Lodewijk XV (1715-1774) stond op de huidige Place de la Concorde, vroeger Place Louis XV, tijdens de Revolutie Place de Révolution. Van 1793-1795 stond de guillotine er opgesteld.

¹⁸ Het paleis der Tuilerieën was vanaf 1563 gebouwd door Catharina de Medici, weduwe van Hendrik II. Het diende als koninklijke winterresidentie, totdat Lodewijk XVI er in 1789 vanuit Versailles naar toe verhuisde. Het paleis is tijdens de Commune van Parijs in 1871 verbrand; slechts twee paviljoens aan de uiteinden zijn herbouwd.

¹⁹ Albius Tibullus (ca. 50-19 v.C.) en P. Ovidius Naso (43 v.C.-18): Latijnse dichters.

²⁰ De Champs-Élysées was een geliefde wandelplaats voor de Parijzenaars. Het park was gedecoreerd met standbeelden van dichters en schrijvers. In de klassieke mythologie verbleven in de Elyseese velden in de onderwereld de geesten van de gelukzaligen.

²¹ 'kopiisten' of 'bibliothecarissen'.

²² Louis Antoine de Gontaut, hertog van Biron (1700-29 oktober 1788).

²³ Fr. trein: stoet.

²⁴ 'wacht te paard'.

²⁵ Een écu was 3 livres waard.

regiment. Toen volgde het Lijk; vier van de voornaamste Officieren droegen de slippers. Agter het lijk gingen alle de Officieren van het regiment, waarna men eindelijk de familie, vrienden en domestiquen sag, welke door de Militairen geslooten wierden.

N.B. Het hart wierd voort agter het lijk in een vase gedragen; ook droeg men zijn wapens en de Hertoglijke Kroon. Het was de moeite waard te zien; de menigte nieuwsgierige menschen was onbeschrijflijk; in het henerijden zijn wij wel duizend rijtuigen zo koetsen als viacres²⁶ gepasseerd; en het getal van de aanschouwers, welke in rijtuigen kwamen, was ver weg het kleinste. — Zie daar, mijn Vriend! een groote brief; nieuws weet ik nog genoeg, maar als ik alles schrijven zoude had ik tenminsten 3 dagen werk. Mij dunkt, ik heb het wel gemaakt; Gij kunt mij thans nergens meer mede verplichten dan mij op dezelve wijze zo schielijk mogelijk te antwoorden. Ik ben zeer nieuwsgierig of onze vriend Epkema²⁷ reeds Professor te Franeker is. Schrijf mij vooral eens over de politieke omstandigheden. Ik weet tot nog niets nieuws van dezelve, behalven dat ik de Defensie van den Rhijngraaf²⁸ gelezen heb; deze behelst egter veel meer declamatiën dan bewijzen. Zij is niet gedrukt, de Heer Abbema van wien ik ze gelezen heb, heeft dezelve laten copieeren. Vaarwel. Schrijf mij spoedig. Ik verzoek mijne Complementen aan Uw familie, en verders aan mijn Moeder, Zusters, en alle goede Vrienden als de Heeren Blok, Catsen,²⁹ Doctor Kutsch etc. Gij kent dezelve wel. Ik blijve steeds met de opregste vriendschap

²⁶ Fiakers: huurrijtuigen.

²⁷ Epkema, Bosscha's concurrent om het rectoraat van Dokkum, is nooit hoogleraar geworden.

²⁸ Frederik II van Salm-Salm Kyrburg, de Rhijngraaf van Salm (1745-1794): een politiek avonturier, in 1787 bevelhebber van de Hollandse strijdkrachten. Hij trok echter zijn troepen terug van Utrecht en liet zo de stad capituleren. Een 'Defensie van de Rhijngraaf' is gedrukt als *Echt ontwerp der aanstaande defensie van Holland of missive vanden Rhyngraaf van Salm, en daar op gevolgde resolutie van het defensiewesen dier Provincie* (Utrecht 1787).

²⁹ Epeus Cats had twee oudere broers, Sible (1755-1820) en Pieter (1763-1832), beiden kooplieden.

T.T. Bosscha.

P.S. Mijn adres is Rue neuve des Mathurins; het is best de brieven zo dun te vouwen als mogelijk is, want hoe zwaarder hoe meer port, hoewel Gij mij niet behoeft te spaaren. Adieu.

2. Parijs den 25. Ianvier 1789.

Amicissime!

Hoe aangenaam mij UEd. brief was behoef ik U niet te zeggen en zo de ongewoone koude, welke mij in mijne veelvuldige bezigheden niet weinig vertraagde, ons eerder verlaaten had zoude ik U ook eerder geantwoord hebben; wijt het derhalven niet op mij, maar op de lastige winter; het was alsof door de koude mijn hart voor alle aandoeningen, zelfs die der vriendschap, geheel gesloten was, dog daar wij, Goddank! hier thans heel zagt weêr hebben begin ik weder een weinig te herleeven om het gemis van uwe vriendschap des te sterker te gevoelen, en dit brengt mij vanzelfs tot het briefschrijven. Wel, wie had ooit gedacht dat wij zulk een lief wintertje zouden gehad hebben? Men kan wel zien dat ons Lieve Heer de Prinse partij gunstig is; te Zomer schreeuwden de Orange klanten dat het schoone saisoen een klaar blijk was hoe zeer de Orangegezinde partij begenadigd werd. Wat zij nu van de winter zullen zeggen weet ik niet, en nog minder hoe zij de gelukkige situatie van TISIPHONE¹ zullen expliceeren? Het begint al te komen, zeit Abbema, de Koning van Engeland is al gek,² de Princes³ heeft al de teering, of wat het ook mag zijn, het manqueert nog maar aan de Koning van Pruissen,⁴ en aan den slegten uitvoerder van zijne

¹ Tisiphone is een van de drie schikgodinnen (Erinyen, Furiën) in de klassieke mythologie. Zij heeft geen haar, maar slangen op het hoofd. Hier wordt de naam gebruikt als bijnaam voor prinses Wilhelmina van Pruisen, op wier bevel Abbema in 1788 uit zijn ambten was gezet en gedwongen Amsterdam te verlaten. In een gedicht op het portret van Abbema, dat in 1790 in *Deliciae poëticae* verscheen, schreef Bosscha: *Crimine Tisiphones Batavis expulsus ab oris / Abbema caelato talis in aere viget.* = 'Uit het Bataafse verdreven door Tisiphone's lagen / leeft Abbema zo voort, in brons geslagen.' In brief 11 noemt Bosscha haar 'Medea', naar een heks uit de Griekse mythologie.

² George III (1738–1820) leed waarschijnlijk aan porphyria, een ziekte die onder meer aanvallen van histerie, schizofrenie en paranoia kan veroorzaken.

³ Prinses Wilhelmina.

⁴ Frederik Willem II (1786–1797), broer van prinses Wilhelmina.

ondeugende plans den Hertog van Brunswijk,⁵ die laag genoeg was zijn woord van eer, als Prins nog wel, 't geen hij aan de Heer Abbema gegeven had, op de schandelijkste wijze te schenden.⁶ Ik hoop dat Abbema met de tijd nog eens publiek zal maaken alles wat hij weet; dan zou er nog al wat voor den dag koomen, en ik geloof dat onze Friesche Aristocraaten Bergsma,⁷ Rengers,⁸ Grovestins⁹ er juist niet op gesteld zouden zijn; eerstdaags zal ik eens brieven van die knaapen leezen, welke zij aan Abbema geschreeven hebben. Met het politique zal ik U niet meer ophouden, het is beter dit voor onzen Staatskundigen Advocaat¹⁰ te bespaaren, terwijl ik U eens over studiezaaken schrijven zal. Ik heb het met Villoison zeer ongelukkig getroffen; de eerste maal toen ik ZEd. eene visite gaf was hij buiten de stad, en zijn domestique zeide mij dat hij daar nog eenigen tijd zoude vertoeven; onlangs mijne visite hervattende kreeg ik het ongelukkig berigt, dat hij zijn vrouw was gaan begraaven, welke op eene andere buitenplaats gestorven was. Dus weet ik tot nog toe niet heel veel van de toestand der studiën welke hier plaats heeft. Alleen kan ik U dit zeggen, dat ik met verbaazing de Bibliotheca Regia gezien heb; om U hier eene gedetailleerde beschrijving van te geven is mij nog volstrekt onmogelijk, schoon ik dezelve tweemaal in de week altijd bezoek. Allengs hoop ik U meer particuliers van dezelve te kunnen melden. Behalven eene ontelbare menigte van Manuscripten en gedrukte boeken vind men op

⁵ Karel Willem Ferdinand, hertog van Brunswijk (1735-1806): de bevelhebber van de Pruisische troepen die in 1787 de Republiek binnenvielen. In 1788 hadden Engeland en Pruisen een defensief verdrag met de Republiek gesloten en haar staatsinstellingen gegarandeerd.

⁶ Mogelijk verwijst dit naar het feit dat de hertog van Brunswijk aan Abbema een paspoort had gegeven om naar het buitenland te vertrekken, wat bij de laatste de verwachting kan hebben gewekt dat hem geen extra straffen te wachten stonden. In 1788 werd hij echter door de schepenbank van Amsterdam uit Holland en West-Friesland verbannen.

⁷ Johannes Casparus Bergsma (1746-1793): jurist, vooraanstaand Fries patriot, lid van de Franeker partij; week in 1787 uit naar Frankrijk.

⁸ Egbert Sjuck Gerrolt Juckema van Burmania Rengers (1745-1806): grietman van Wymbritseradeel, leider van de Oranjegezinde grietmannen.

⁹ Jan Willem Augustinus baron Sirtema van Grovestins (1764-1830): studeerde vanaf 1783 rechten te Franeker.

¹⁰ Mogelijk wordt hiermee Valckenaer bedoeld.

dezelve een fraai cabinet van Oudheden, en Médailles, en een uitmuntend cabinet van Platen. Daarenboven ziet men op dezelve de tombe van Childeric, ontdekt te Tournay in 1653,¹¹ en, behalven andere dingen, twee globes, welke men voor een model van volmaaktheid houdt; ieder derzelve is oneindig veel grooter dan uw kamer. Hier zijn in Parijs verscheide andere beroemde Bibliotheken, waarvan men altijd gebruik maaken kan, dog aan deze heb ik nog geen kennis. Thans word hier eene considerabele Bibliotheek verkogt. Deze verkoping, welke men den 12. Ianvier begonnen is, duurt tot den 20. May. De Catalogue bestaat uit 650 pag. 8^o en nog heeft men verscheide dingen onder één Artikel geplaatst, van zommige boeken alleen even aangewezen de naam van de schrijver, en andere geheel niet genoemd. Zo men de Catalogue eenigzins gedetailleerd gemaakt had, zou men nog al eenige paginaas nodig gehad hebben. Deze Bibliotheek is zedert twee eeuwen door de voornaamste lieden verzameld en was reeds in 1679 zoo beroemd, (wanneer de Catalogue gedrukt wierd om dezelve te verkoopen) dat de geleerden, die met veel tegenzin deze verkooping zagen, niet weinig verblijd wierden, toen de Président de Menars dezelve geheel overnam. Dit evenement scheen zo gelukkig voor de Literatuur, dat Santolius¹² er zelfs een vers op maakte, 't geen men in zijne werken vinden kan. Onder anderen heeft dezelve aan den beroemden Thuanus toebehoort, welke ze in het vak van Histoire en Belles Lettres¹³ niet weinig verrijkt heeft. De laatste erfgenaam van deze fraaie verzameling was de Prins de Soubise, Maréchal de France, welkers dood tot deze verkooping

¹¹ Childeric (?436-481): koning der Franken, vader van Clovis. Hij resideerde in Doornik (Tournai). In zijn graf bevonden zich vele kunst- en gebruiksvoorwerpen, maar van Childeric zelf was slechts een tand bewaard gebleven. De grafvondsten kwamen in de Koninklijke Bibliotheek terecht, waar in 1831 een groot aantal stukken werd gestolen. De rest wordt sinds 1851 in het Louvre bewaard.

¹² Jean-Baptiste Santeul (Lat. Santolius) (1630-1697): dichter en letterkundige. Zijn gedicht over de verkoop van de bibliotheek-De Thou, getiteld 'Bibliotheca Thuana, nunc Menarsiana, carmen', staat afgedrukt in (onder meer) *Joan. Batistae Santolii Victorini Poetarum hujus seculi principis opera poetica* (Parijs 1695), 139-145.

¹³ 'geschiedenis en schone letteren'.

aanleiding geeft.¹⁴ Deze Bibliotheek behelst veele oude Edities, en daarenboven verscheide Manuscripten, en heeft mijne kennis van de Historia Literaria niet weinig vermeerderd. Tot nog toe heb ik er niets op besteed, hoewel ik er nog al eenige Livres aan denk te verspillen. – Het Lycée, waarvan ik U onlangs meldde, voldoet mij bij uitnemendheid. De manier, op welke men de Historie houdt, is alleruitmuntendst; men bemoeit zich met geen drooge verschillen, bij welker zekerheid of onzekerheid de waereld volstrekt geen belang heeft, maar men schildert met de levendigste couleuren de helden der oudheid, en hunne characters; men leert op de treffendste wijze hunne deugden kennen, om ze na te volgen, en schetst hunne gebreken op zulk een trant dat elk mensch dezelve moet verfoeyen. Met een woord, men leert er den mensch kennen zodanig hij in alle tijden geweest is, en zoals hij altijd zal blijven. Ik kan U betuigen dat ik bijna nooit uit het Lycée gaa of ik voel nieuwe aanprikkelingen tot de deugd en waare grootheid, daar ik uit onze miserabele collegien dikwils geeuwende en altijd zonder eenige trek om mij te verbeteren kwam. Op zulk een wijze is eerst het éloge van Cicero *lux veritatis, vitae magistra*,¹⁵ 't geen deze teregt op de Ge-

¹⁴ De bibliotheek De Thou-Soubise, waarvan de grondslag werd gelegd door de historicus, staatsman en bibliothecaris des konings Jacques Auguste de Thou, baron de Meslay (1553-1617). Zijn zoon Jacques Auguste (1609-1677), Frans gezant in Den Haag, breidde de bibliotheek van rond 8000 delen uit tot meer dan 13.000. Toen schuldeisers aandrongen op een veiling, kocht Jean-Jacques Charron, marquis de Menars (1644-1718), president van het parlement van Parijs, in 1679-1680 het grootste deel van de bibliotheek. De *Catalogus bibliothecae Thuanae*, die bij die gelegenheid verscheen, werd een belangrijk bibliografisch instrument en is in 1704 en 1740 in Hamburg herdrukt. De Bibliotheca Menarsiana werd in 1705 overgedragen aan Armand Gaston Maximilien de Rohan, prins van Soubise (1674-1749), kardinaal-prins-bisschop van Straatsburg. Diens neef en erfgenaam, Charles, prins van Soubise (1715-1787), breidde de collectie verder uit. Na zijn dood werd er, voorafgaand aan de veiling, een catalogus van de bibliotheek opgesteld: *Catalogue des livres imprimés et manuscrits de la bibliothèque de feu Monseigneur le prince de Soubise* (1788). De graaf van Artois, de latere koning Karel X (1757-1836), verwierf een belangrijk deel voor de Koninklijke Bibliotheek.

¹⁵ M. Tullius Cicero (106-43 v.C.): Romeins staatsman en redenaar. Het citaat is afkomstig uit *De oratore* 2, 36: *historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis* = 'geschiedenis is de getuige der tijden, het licht der

schiedkunde toepast, waar. Het is verwonderenswaardig hoe kunstig Professor Garat ons eenen Aristides,¹⁶ Cimon,¹⁷ Pausanias,¹⁸ Themistocles,¹⁹ en van de Romeinen eenen Paul Emile,²⁰ en eenen Scipio²¹ afschildert. Ik geloof niet dat een raisonnabel student lust zou hebben om het collegie te foppen,²² zo onze Academische lessen zoo ingerigt waaren. Dog helaas! wanneer ik om onze Academie denk kan ik niet nalaaten te zugten; *Craane* zal dan de man zijn, die onze studielievende jeugd de principes van Literatuur en de waare smaak zal inboezemen! Ik verbeeld mij dat de Musen,²³ die al zedert lang het stille landleven boven een zogenaamde Stad door onregtvaardigheden en militaire vrees ontrust scheenen te willen verlaaten, de schoone gelegenheid van de geopende poorten thans zullen waarneemen om er nooit weer in te koomen.²⁴ En ik geloof zelfs dat zij Monsieur Phoebus²⁵ hier gansch niet mede vertoornen zullen. Hoe ongunstig nu ook dit voor de Academie moge wezen, zo ben ik er egter zeer over verheugd; nu eerst zal men zien hoe braaf men handelt met kundige lieden te vervolgen omdat zij vrije

waarheid, het leven der herinnering, de leermeester van het leven, de bode van het verleden.'

¹⁶ Aristides (ca. 525-ca. 463 v.C.): Atheens staatsman in de tijd van de Perzische oorlogen.

¹⁷ Cimon (ca. 510-ca. 450 v.C.): Atheens staatsman en veldheer.

¹⁸ Pausanias (ca. 510-ca. 467 v.C.): Spartaans veldheer, opperbevelhebber van het gezamenlijke Griekse leger dat in 479 bij Plataeae de Perzen beslissend versloeg.

¹⁹ Themistocles (528-462 v.C.): Atheens staatsman, die Athene tot een zeemacht wilde hervormen. Na de overwinning op de Perzen in de slag bij Salamis (480) werkte hij samen met zijn voormalige tegenstander Aristides aan de oprichting van de Attisch-Delische zeebond.

²⁰ L. Aemilius Paullus (3e eeuw v.C.): Romeins veldheer die tijdens de tweede Punische oorlog in 216 sneuvelde in de slag bij Cannae tegen Hannibal. Zijn zoon, die dezelfde naam had, versloeg in 168 de Macedoniërs bij Pydna.

²¹ P. Cornelius Scipio Africanus Maior (ca. 235-183 v.C.): Romeins veldheer die in de tweede Punische oorlog in Spanje en Noord-Afrika tegen de Carthagers streed.

²² 'bespotten, de gek steken met'.

²³ De negen Muzen waren de Griekse godinnen van kunsten en wetenschappen, dochters van Zeus en Mnemosyne. Zij werden vaak begeleid door Apollo.

²⁴ In februari 1788 waren de deuren van de Franeker stadspoorten weggenomen, als een van de strafmaatregelen tegen de stad en haar bewoners wegens hun steun aan de patriotten.

²⁵ Bijnaam van Apollo als zonnegod.

lieden zijn, om in hunne plaats Domkoppen te stellen omdat zij slaaven en laage zielen zijn, die nergens anders toe gebooren zijn dan om te kruipen. Dog de zon der vrijheid, die rondom schijnt te willen opgaan, zal met er tijd tog ons landje wel eens weder beschijnen; tenminsten de hoop hiertoe is het eenigste middel om ons ongelukkig vaderland in de rampen, waaronder hetzelve zucht, te vertroosten. — Mijn leven is hier zeer gelukkig, en de behandeling van mijnen Weldoener voldoet mij bij aanhoudendheid. Door de menigvuldige bezigheden, welke aan mijne nieuwe levenswijze verknogt zijn, heb ik nog geheel geen tijd voor mijn particuliere studie gehad; dit, hoop ik, zal egter in het vervolg wel weder aan den gang gaan, en dan zal ik zekerlijk van de menigvuldige gelegenheden, welke ik thans heb om mijne Literatuur te bevorderen, het beste gebruik tragten te maaken. — Mij dunkt, ik ben een beetje ernstig in mijn brief geweest, laat ik thans eens gekheden schrijven. Tenwijl ik zo bezig ben aan U te schrijven, zit ik mijn rolletje Tabak te rooken; ik konde het vanavond niet langer zonder tabak harden, waarom ik mijn Élève naar zijn Papa zond om wat Tabak voor mij te haalen; deze deelde mij van dat weenige, dat hij had, getrouwelijk mede. Gij moet weten dat men hier geen goede Tabak, nog pijpen kan krijgen; dit, begrijpt Gij, is eene rampzalige situatie voor mij; nu was het vandaag al 4 weeken dat ik geen tabak geproefd had; hoe lekker mij nu dezelve vanavond smaakt kunt gij ligtelijk begrijpen, en thans zal ik voordat ik Abbema alles heb opgeholpen in deze voor mij onontbeerlijke noodddruft op de best mogelijke wijze tragten te voorzien. Voor het overige vrees ik niet mijne kleeren te bemorssen; de naam van *petit maître*²⁶ zal men hier niet ligt aan mij geven, ik ben nog al de oude *Pa. Coelum non animum etc.*²⁷ volgens uwe gegronde Philosophische aanmerking. Mij dunkt, dat Gij met de roes van Pieter Iedema²⁸ wel moet gediverteerd hebben. Wij hebben het oude Jaar ook charmant uitgeluid; de kom

²⁶ 'elegante jongeman, dandy'.

²⁷ Horatius (Latijns dichter uit de eerste eeuw v.C.), *Epistulae* 1, 11, 27: *caelum, non animum mutant, qui trans mare currunt* = 'van windstreek, niet van karakter veranderen zij, die over de zeeën snellen.'

²⁸ Mogelijk te identificeren met P.L. Iedema, die aan het einde van de achttiende eeuw te Leeuwarden werkzaam was als boekhandelaar, uitgever en auteur van niet zeer serieuze geschriften.

met punch moest er ook voor het vaderland braaf om lijden; dit deden wij in gezelschap van de oud Ambassadeur Brantsen, de braave Heeren Ternand,²⁹ Mattha³⁰ en anderen. Niets doet mij meer plaisir dan dagelijks die edele Helden te leeren kennen, welker vaderlandsliefde geene gevaaren gevreesd heeft. Gisteren heb ik met d'Averrhout gegeten. De gelegenheid om zich te vermaaken bied zich hier te Parijs van alle kanten aan; hieronder behooren vooral de Spectacels, waarop de Franschen verzot zijn. De Heer Abbema heeft in twee Theaters³¹ een vaste loge, zodat ik zonder kosten te doen dit vermaak dikwils geniet. — Ons huislijk leven is vanzelfs ook zeer vermakelijk. In EEN ZEKER OPZICHT is het hier voor jonge lieden zekerlijk wat gevaarlijk; de Dames bezitten hier al het aanlokkelijke, met welk de wellust zich in de gemoederen indringt en het getal van de galante Dames is niet gering; ik heb het plaisir van alle avonden eene menigte te zien, omdat wij naar het Lycée gaande het Palais Royal³² doorgaan moeten, 't welk de verzamelpplaats van deze galanteriën is. Hoe meer ik Parijs leer kennen, hoe minder ik den Roman van Wahlman³³ beschuldige; Gij weet dat wij altijd gevonden hebben, dat dezelve zo geoutreerd³⁴ scheen; dog

²⁹ Chevalier de Ternant: Frans kolonel in het Hollandse patriotse leger, die de verdediging van Amsterdam had georganiseerd. Hij had in Amerika onder Lafayette gediend.

³⁰ Jan Alexander baron de Mattha: een patriots kolonel die in 1787 de verdediging van Naarden had geleid.

³¹ De drie officiële theaters waren de Opéra, de Comédie Italienne en het Théâtre Français. Daarnaast waren er talrijke en wisselende niet-officiële gezelschappen.

³² Een van de koninklijke paleizen, bewoond door de graaf van Provence, een jongere broer van Lodewijk XVI. De openbare tuin, omgeven door galerijen en arcaden met winkels en restaurants, waar feesten en voorstellingen werden gehouden, was een zeer populaire ontmoetingsplaats, ook voor prostituées. In de periode vlak voor en tijdens de Revolutie fungeerde de tuin als centrum van politieke samenkomsten en discussies. Het Lycée was gevestigd in de Rue de Valois.

³³ Aan welk werk hier gerefereerd wordt, is niet duidelijk. Misschien doelt Bosscha op *Wahlmann oder durch die eine ward er böse und durch die ander wieder gut* door Christian Friederich Sintenis (2 vols., Frankfurt-Leipzig 1778). Deze titel is ons echter alleen bibliografisch bekend: een exemplaar van het werk werd in gedrukte en elektronische bibliotheekcatalogi en bibliografieën niet aangetroffen, zodat de inhoud niet met Bosscha's uitspraak kon worden vergeleken.

³⁴ 'overdreven'.

dit denke ik thans geheel niet meer, het is hier geen nieuws dat een man, die over de Honderdduizend Livres jaarlijks inkomen heeft, door eene Actrice totaal geruïneerd word; het ontbreekt hier geheel niet aan zulke voorbeelden. Gisteren sprak ik nog een Heer, die mij verzekerde in het begin van deze winter eene Maîtresse gesproken te hebben, welke hem 200 briefjes, elk van 1000 Livres liet zien, en hem vroeg, op welke wijze men dit te winter het amusanst zoude kunnen verspillen. Hier is onder anderen onlangs een Hollander bangkeroet gegaan, welke van een geringe afkomst zulk groot fortuin gemaakt heeft, dat hij 's jaars ten minsten 40 duizend Livres inkomen had; dog deze is door zijne Maîtressen zodanig geruïneerd, dat hij een bangkeroet van meer dan 2 millioenen gemaakt heeft. Deze had onder anderen een landgoed voor zijn Maîtresse gekocht van 80.000 Livres; en toen hij haar hiervan de documenten bragt, moest hij nog in de Antichambre staan te wagen, terwijl zij een ander Heer bij haar ten eeten had, welke dit zelfs aan de Heer Abbema verteld heeft. — Zie daar van alles wat! Antwoord mij spoedig. Neem niet kwalijk dat ik dezen thans aan U adresseer; elk moet zijn beurt hebben. Ik heb aan Vegelij, Conradi etc. verzocht om hun antwoord binnen een week aan U te bezorgen. Vale. Groet uwe familie, en verder alle goede vrienden, de Heeren Cats, Blocq etc. Dr. Kutsch, Epkema, en verders alle die naar mij vragen. Ik blijve met de grootste agting

T.T.Q.N. B. *omnia fausta*³⁵ met het nieuwe Jaar!

À propos. Ik bedank U voor uw lief Epigramme. Groet vooral den braaven van Kooten, zo ik ZEd. of U van eenigen dienst kan zijn hebt gij maar te schrijven.

³⁵ 'alle geluk'.

3. Parijs den 19. Augustus 1789

Liefste Vriend!

Ik schrijf U dezen onder het faveur van een kopje Thee en een pijpje beste stinkende Fransche Tabak. Ik durf naauwelijks de pen op het papier zetten, daar ik het al te grof verbruide heb. Zolang Uw aangename brief van den 18. Maij onbeantwoord te laten is zeker onvergeeflijk, dog wel wetende dat gij trouw bij Dominee Snethlage in de kerk kooft, heb ik het een beetje op de genade laten aandrijven. Appliceer de fraaie spreuk van *Hellenbroek*¹ *men kan wel vallen maar niet vervallen* op onze vriendschap, en toon mij door een schielijk antwoord dat ik genade in uwe oogen gevonden heb. Doch ik merk dat ik al te los en te profaan begin, ik wil hier liever van afstappen, en op een andere toon voortgaan. Dit is nog een overblijfsel van de oude mensch;² profaneeren heb ik altijd verfoeid, en doe het nog. Deze brief gaat tot Utrecht met de Heer Du Voisin, kleinzoon van den door zijn ongeluk en braafheid beroemden Heer *Calas*.³ ZEd. gaat naar Utrecht in de regten te studeeren, en belooft oneindig veel. Zijne grootmoeder, vrouw van Calas zelfs, woont hier nog in Parijs met twee dogters, en geniet een pensioen van het Gouvernement om het onregt aan haar man gedaan eenigzins te vergoeden, zo dit ooit te vergoeden was. Het is eene respectabele vrouw. Dit alles, zult Gij zeggen, heeft weinig betrekking tot onze vriendschap, en is oud nieuws; doch ik ken

¹ Abraham Hellenbroeck (1658-1731): predikant, wiens preken en catechisatieboekje *Voorbeeld der Goddelijke Waarheden* (Rotterdam 1706) lange tijd zeer populair waren.

² 'De oude mens afleggen': zich bekeren, de geneigdheid tot zonde laten varen.

³ Jean Calas (1698-1762): protestants koopman te Toulouse, veroordeeld voor de moord op zijn oudste zoon (die zelfmoord had gepleegd) omdat die zich tot het katholicisme zou willen bekeren, en in 1762 ter dood gebracht. Voltaire zette zich in voor de zaak en Calas werd in 1765 gerehabiliteerd. Uit brieven van Johannes aan Herman Bosscha blijkt dat de studie van Alexandre Duvoisin-Calas te Utrecht mislukte. Hij probeerde het vervolgens in Harderwijk, maar daar was zijn gedrag van dien aard, dat zijn familie hem in de zomer van 1790 naar Parijs terughaalde.

Uw gevoelig hart, en welk gevoelig mensch stelt geen belang in deze agting waardige familie? Gij zult zeker zeer nieuwsgierig naar Fransch nieuws zijn. Wel, mijn vriend! het schijnt dat ik voor revolutiën gebooren ben; ik verlaat het onrustige Holland om mij in stilte in Frankrijk aan mijne studiën en pligten over te geven en ziet, hier beleef ik eene omwenteling waarbij de onze vergeleken maar kinderwerk is. Nu Zondag 5 weeken geleden⁴ begon dit toneelspel. 's Avonds met Mevrouw Abbema en de Juffrouw naar het Théâtre François zijnde, stonden wij niet weinig te kijken toen er een Acteur heel droefgeestig op het Théâtre kwam, en ons vertelde: *Messieurs, il n'y aura point de spectacle aujourd'hui*,⁵ de reden gevraagd hebbende kregen wij tot antwoord *le public le demande*.⁶ Reeds toen de demissie van de Heer Necker⁷ hoorende, zag ik in mijnen geest alle de akelige toneelen welke hier op volgden. Ik kende het attachement van de Franschen aan den braave Sully⁸ en wist hoe ver hun patriottisme ging. Weldra zag ik de beginzelen van een opkomend onweder, 't welk schielijk in volle kragt losbarste. In de Tuilleries komende, zag ik elkeen vlugten zonder de redenen te weten, doch werd welhaast door het schieten op de place Louis XV van het gebeurde onderrigt. Kort naa mijn vertrek uit de Thuilleries vloog de Prince de Lambesc⁹ met zijne bloeddorstige dragonders in deze vreedzaame wandelplaats en verspreidde daar de schrik en wanhoop.¹⁰ Eene ontelrijke menigte troupes in de environs¹¹ van Parijs gelegen dreigde ons alle ogenblikken op het lijf te vallen. Doch dank zij het enthousiasme en Patriotisme van de Franschen. Dingsdags wierd

⁴ 12 juli.

⁵ 'Heren, er zal vanavond geen voorstelling zijn.'

⁶ 'Het publiek eist het.'

⁷ Het ontslag van Necker op 11 juli 1789 als minister van financiën door Lodewijk XVI leidde tot een oproer in Parijs. Op 29 juli werd Necker opnieuw als minister geïnstalleerd.

⁸ De hertog van Sully was minister van financiën onder Hendrik IV (1589-1610). Bosscha gebruikt hier de naam voor de functie.

⁹ Charles Eugène de Lorraine, prins van Lambesc (1751-1825).

¹⁰ Demonstranten waren naar de Place Louis XV getrokken en raakten daar slaags met Duitse huursoldaten onder bevel van de prins van Lambesc. Er vielen enige doden.

¹¹ 'omgeving'.

de Bastille genoomen en dit verwekte de schrik onder de vianden van Staat. De wreedheden toen en kort hierop gepleegd, hoe onverschoonlijk ook in de 18e eeuw onder een beschaafd en zagtzinnig volk, hebben veel goed gedaan. Niettegenstaande dit alles, hadden de Aristocraaten nog tusschen Dingsdag en Woensdagnagt een aanval op de Stad gedaan, en dan zoude het met de Fransche vrijheid, zij mogen schreeuwen en pocchen zo veel zij willen, afgemaakt zijn, doch tot ons aller geluk betrouwde men niet op de troupes, en van dit ogenblik af aan heeft de partij zo hard zij konden de vlugt genoomen. 's Woensdags werd de kalmte merkkelijk hersteld door eene Deputatie van de Staaten Generaal, welke uit last van de Koning de ingezetenen van het verwijderen der troupes en zijne goede dispositiën verzekerde. Vrijdags¹² kwam de Koning zelfs, en dit gezigt bevestigde de vrede. De vertooning van een Monarch zonder eenige Gardes in het midden van gewapende en onrustige ingezetenen door niets dan de liefde van zijn volk beschermd ontroerde mij niet weinig. Zedert, weet Gij, is Necker met de ander Ministers herroepen, en de tegenwoordigheid van de eerst gemelden heeft niet weinig toegebracht om de rust alhier volkomen te herstellen. De brieven aan mijn Moeder, Broeder, en Vegelij geschreeven zullen U omstandiger onderrigt kunnen geven.¹³ Het verveeld mij dit alles zo dikwils te herhaalen. Om U een idée van de eerste week, in alle opzigten zo aanmerkingswaardig te geven zend ik hiernevens eene brochure onder den tijtel *La Semaine mémorable*,¹⁴ het is vrij wel geschreven en behelst verscheide wetenswaardige Anecdoten.

¹² Op 17 juli kwam de koning vanuit Versailles naar Parijs.

¹³ Op 15 juli 1789 schreef Johannes een briefje aan Herman waarin hij kort de gebeurtenissen van de veertiende juli weergaf en zijn broer ervan verzekerde dat de situatie rustig was en er geen gevaar dreigde. Van het oproer hadden ze in de Rue des Mathurins, ver van de Bastille, niet veel gemerkt. Op 8 augustus schreef hij een uitvoeriger brief met een chronologisch verslag van de gebeurtenissen van de julidagen, aangevuld met beschrijvingen van zijn eigen ervaringen, opgedaan tijdens zijn wandelingen door de stad. Voor zover ons bekend zijn de brieven aan moeder Bosscha en aan Vegilin van Claerbergen niet bewaard gebleven.

¹⁴ Er zijn twee uitgaven te vinden onder de titel *La Semaine mémorable, ou récit exact de ce qui s'est passé    Paris depuis le 12 jusqu'au 17 juillet*: de ene omvat 18 pagina's en werd in Parijs gedrukt, de andere telt 40 bladzijden en vermeldt geen plaats van uitgave.

Hierbij heb ik gevoegd eene plaat van de inneeming van de Bastille die, schoon niet fraai, U egter hoop ik niet onaangenaam zal zijn, alsmede *Precis exact*,¹⁵ *Copie*¹⁶ etc. Mogten deze statues U het herdenken aan mij dagelijks verlevendigen? Doch deze zijn hiertoe niet nodig; ik ben van uwe vriendschap te zeer overtuigd om hier aan te twijffelen. — Eenige dagen voor de revolutie was ik voor het eerst eens bij de Assemblée Nationale met mijn vriend Marron tegenwoordig. De séance was zeer interessant, en voorspelde reeds volgende groote gebeurtenissen. Het was juist toen dat Mirabeau¹⁷ met de grootste welsprekendheid voorstelde om aan de Koning de ongerustheid van de Staaten¹⁸ over de menigte troupes voor ogen te stellen. Zijn motie ging met meerderheid van stemmen door; de Noblesse¹⁹ was woedend en de meesten weigerden volstrekt te stemmen; ik was ten uitersten verwonderd over zijn welsprekendheid en drift, en beklagde mijn tijd niet, schoon de vergadering van 's ogtends 10 tot 's namiddags 4 uren duurde. De Staatenvergadering doet thans over haare stukken elkeen verbaasd staan; er komen dagelijks stukken uit dezelve voor den dag over de Constitutie en de regten van den mensch welke derzelve auteurs vereeuwigen. Onder anderen steeken uit eene over de Constitutie van Monsieur Mounier;²⁰ over de Droits de l'Homme die van l'Abbé Scève,²¹ Target²² en anderen.

¹⁵ Waarschijnlijk stuurde Bosscha een exemplaar mee van *Précis exact de la prise de la Ba[s]tille, rédigé sous les yeux des principaux acteurs qui ont joué un rôle dans cette expédition et lu le même jour à l'Hôtel-de-Ville* (Parijs 1789) (10 pp.).

¹⁶ Dit kan betrekking hebben op *Copie de quelques pièces intéressantes, trouvées à la Bastille, où l'on voit la manière dont M. Delaunay se défaisait des mauvais sujets*, (De Launay was de gouverneur van de Bastille) of op *Copies des lettres originales manuscrites trouvées dans les ruines de la Bastille, le 15 juillet 1789* (z.p. 1789). Bosscha bezocht eind juli de Bastille, maar had de ruïne wegens vallend puin snel weer moeten verlaten: J. Bosscha aan H. Bosscha, Parijs, 8 augustus 1789.

¹⁷ Honoré Gabriel Riquetti, graaf van Mirabeau (1749-1791): lid van de Etats Généraux en de belangrijkste redenaar in de Assemblée Nationale.

¹⁸ Bedoeld worden de Etats Généraux, de Staten-Generaal.

¹⁹ 'adel'. De Etats Généraux waren samengesteld uit vertegenwoordigers van de drie standen: adel, geestelijkheid en burgerij.

²⁰ Jean Joseph Mounier (1758-1806): jurist, invloedrijk lid van de Etats Généraux en van de Assemblée Nationale.

²¹ Emmanuel Joseph, abbé Sieyès (1748-1836): politicus en auteur van *Qu'est-ce que le Tiers état?* ('Wat is de derde stand?', januari 1789), waarin hij betoogde dat

Ook is er een van Rabaud de Saint-Etienne, een Protestansch Predikant, député van de Tiers État,²³ 't welk zeer geprezen werd. Gisteren heeft Mirabeau een ingelevert 't welk sterk geapplaudisseerd is, en Bergasse²⁴ een over het judiciaire 't welk met geen minder goedkeuring ontvangen is. Deze allen zijn gedrukt, en men verzekert mij dat zij te Dordrecht by Blussé vertaald werden;²⁵ gij moet ze noodzakelijk leezen. Men verwacht thans alles goeds van de Assemblée, en elkeen ziet met verlangen eene vaste bepaaing over de Constitutie tegemoet. De séance van gisteren 11 dagen geleden²⁶ is in alle opzichten merkwaardig geweest; elkeen heeft de andere in belangeloosheid in het opofferen van zijne regten weten te overtreffen. Bij die gelegenheid zijn de voorregten der steden, orders²⁷ en particulieren afgeschaft; de dimes²⁸ van de Geestelijken vernietigd; de Capitaineries²⁹ afgeschaft, het regt van de jagt en visscherij algemeen gemaakt, behalven andere edelmoedige opofferingen, die U zeker reeds door de Couranten bekend zullen zijn, en welke de nakomelingschap naauwelijks zal gelooven. Het is ongelukkig dat bij alle deze schoone perspectieven de licentie³⁰ zo veele ongeregeldheden gepleegd heeft. Behalve de

privileges niet kunnen bestaan tegelijk met de rechten van het souvereine volk. Hij was de leider van de derde stand in de Etats Généraux.

²² Guy Jean-Baptiste Target (1733-1806): jurist, afgevaardigde naar de Etats Généraux en de Assemblée Nationale.

²³ Jean-Paul Rabaut de Saint-Etienne (1743-1793): predikant, afgevaardigde naar de Etats Généraux en lid van Assemblée Nationale, belangrijkste leider van de protestanten tijdens de Franse Revolutie.

²⁴ Nicolas Bergasse (1750-1832): jurist en publicist, lid van de Assemblée Nationale.

²⁵ Volgens Arianne Baggerman, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Den Haag 2000), 132 verschenen vanaf 1790 bij Blussé *Handelingen van de nationale vergadering in Frankrijk*. In de nationale catalogus is deze titel alleen ingevoerd door de bibliotheek van de Katholieke Universiteit Brabant, waar zich een deel met de *Handelingen* uit 1789 bevindt. Dit loopt echter van 17 juni tot en met 9 juli 1789 (vriendelijke mededeling van drs. J.A.J. Maessen).

²⁶ Tijdens de zitting van 4/5 augustus werd besloten alle privileges af te schaffen.

²⁷ Bedoeld worden kloosterordes.

²⁸ 'tienden'.

²⁹ Ambt van opperjachtmeester of koninklijk luitenant.

³⁰ 'licence': losbandigheid.

illuminatiën hier in Parijs voorgevallen ziet er het in de Provinciën allerbeklaaglijkst uit; de wegen zijn door gewapende deugnieten zeer onveilig. Een menigte kasteelen zijn verbrand of geplunderd; geen gering getal verdagte, ja zelfs onschuldige lieden zijn slachtoffers van de razernije van het gemeen geworden.³¹ Thans egter zijn de Staaten met de Koning op het ijverigst bezig om de noodige maatregelen te nemen; de troupes zullen opnieuw in den eed genomen worden; de burgermilities worden rondom vastgesteld en dagelijks op geregelder voet gebragt. Onder alle deze ijsselijkheden zijn er egter klugten gebeurd die elkeen lacchen doen. Hiertoe behoort de Anecdote van de dames van Plombières, waarvan U het nevensgaande blaadje onderrichten zal.³² Dezelve is egt. In een ander Provincie had een zeker Heer de zothed gehad de cocarde van de Tiers État van zijn hond aan de staart te laten dragen. Het gemeen, hier niet zeer over content, heeft hem gestraft door hem door de stad op een ezel te geleiden twee uren aan malkander, en onophoudelijk de agterste van zijn hond te laten zoenen. *Risum teneatis amici!*³³ Zie daar het een en ander; verschoon mijn slegt schrift, en antwoord mij spoedig. Ik ben al moei van schrijven; ook wil ik nog naar de Comedie gaan, en het is reeds 6 uren: mijn jongste élève is tot mijn vreugde voor een 14 dagen buiten, en de oudste is vandaag met zijn Papa naar Versailles. In de Comedie zal ik mij van het schrijven wat uitrusten; er zullen wel dames zijn om mij tusschen de Actes in met haar geestigheden vermaaken. À propos, zend mij eens in een brief dat dingetje dat gij gedrukt over de Constructie hebt;³⁴ hier zoude ik met mijn jongste élève misschien eenigen dienst van kunnen hebben. Ik heb

³¹ Tussen 20 juli en 6 augustus 1789 leidden hongersnood, werkloosheid en het nieuws over de Revolutie op het Franse platteland tot grote onrust en paniek: de Grande Peur (Grote Vrees).

³² Over deze uitgave hebben we geen gegevens kunnen vinden. Plombières-les-Bains is een kuuroord in de Vogezes, vlakbij Dijon ligt Plombières-les-Dijon.

³³ 'Houdt jullie lachen in, vrienden!' Een citaat uit Horatius, *Ars poetica* 5. Daar is het een vraag: als jullie zien dat een schilder de belachelijkste elementen tot een geheel combineert, houden jullie dan je lachen in, vrienden?

³⁴ Een publicatie van Herman Bosscha over de grammaticale constructie van het Latijn hebben wij niet gevonden.

kennis gemaakt met Ballu, uitgever van de Oppianus,³⁵ het is een vrolijk en aardig Heer, oneindig aangenaamer als Villoison. Hier is verleden week uitgekomen een stukje tot de Hollandsche zaaken betrekkelijk onder den titel: *Les Prussiens dénoncés à l'Europe*,³⁶ met het motteau getrokken uit de brief van Marron geplaatst in het *Esprit des Journaux*³⁷ *Exoriare aliquis tantis e cladibus ultor*.³⁸ Het is mij verboden mijn paquet dikker te maaken; anders zoude ik het U bij deze gelegenheid gezonden hebben; ik had het reeds hiertoe gekogt; aan mijn Broeder heb ik het bezorgd. Het betekent juist niet extra veel. Adieu, mijn Vriend, leef gelukkig en denk steeds aan Uwen Vriend

B.

P.S. Epkema, hoor ik, maakt door zijn laagheden fortuin, en zal zeker weldra Professor worden. Ik misgun hem zijn geluk niet. Zo Kraane zijn Oratie³⁹ uitgeeft, moet gij hem mij met uw aanmerkingen zenden; ik zal hem in het *Esprit des Journaux* of in het *Journal Encyclopédique*⁴⁰ teegen, en de braave Curatoren en Professoren, alsmede de Dokkumers een weinige hekelen. — In de volgende week zal ik beginnen met voor Van Santen een Codex van

³⁵ Jacques Nicolas Belin de Ballu (1753-1815): classicus; zijn editie van de werken van de Griekse dichter Oppianus (2e eeuw) verscheen onder de titel *Oppien. Poemata de venatione et piscatione* (Straatsburg 1786).

³⁶ *Les Prussiens dénoncés à l'Europe; Par une Société de Témoins et de Victimes de leur invasion dans la Province de Hollande ...* (Parijs 1789); in het Nederlands vertaald als *De Pruischen aangeklaagd voor de vierschaar van Europa. Door een gezelschap getuigen, en slagtoffers van hunnen inval in Holland* (Parijs 1789).

³⁷ *L'Esprit des Journaux, François et étrangers. Par une Société des gens-de-lettres* verscheen te Parijs tussen 1772 en 1818. Het blad leverde samenvattingen van het nieuws en was niet bedoeld voor lezers die het dagelijkse nieuws heet van de naald wensten te krijgen.

³⁸ 'Laat een wreker verrijzen uit de nederlaag.' Naar Vergilius, *Aeneis* 4,625: *Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor*: de woorden van Dido, als Aeneas haar verlaat en vanuit Carthago naar Italië vaart.

³⁹ De Crane hield op 15 juni 1789 zijn inaugurele rede *Oratio de perfecto historica* (Franeker 1789).

⁴⁰ *Le Journal encyclopédique, par une Société des Gens de Lettres* (vanaf oktober 1775 *Le Journa encyclopédique ou universel*) verscheen van 1756-1793.

de Catullus⁴¹ te collationneeren; voor Van Ommeren collationeer ik de oudste Editie van Valerius Flaccus.⁴² Ik hoor met blijdschap dat de braave Van Kooten een pensioen van 2400 Livres gekregen heeft, en binnenkort in Frankrijk kooft. Groet ZEd. alsmede alle goede vrienden, Dr Kats etc.

⁴¹ C. Valerius Catullus (1e eeuw v.C.): Latijns dichter.

⁴² C. Valerius Flaccus (tweede helft 1e eeuw): Latijns dichter, auteur van de onvolledig gebleven *Argonautica*. Van de eerste druk daarvan, in 1474 gedrukt te Bologna, bezat de Parijse Koninklijke Bibliotheek een exemplaar.

4. Parijs den 26. October 1789.

Beste Vriend!

Ik haast mij om Uwen laatsten, welke mij het schrikkelijk berigt van de dood mijns dierbaarsten Vriends mededeelde, te beantwoorden. Ik zoude dit reeds gedaan hebben toen ik 14 dagen geleden aan mijne Moeder schreef; doch toen ontbrak mij volstrekt de tijd; echter behoeft Gij niet bevreesd te zijn, dat ik weder zo schandelijk nalaatig zal zijn, als ik dezen zomer geweest ben; duizend verstrooiingen maakten zich toen meester van mijn geest; doch thans, daar de eenzaame winteravonden mij weder tot die aangenaame stilte brengen, welke dikwils zo veel bekoorlijks heeft, vooral in eene stad, waarin men door eene drom van vermaak omringd naauwlijks de tijd over heeft om te denken, thans gevoel ik weder ten sterksten hoe zeer mijn hart nodig heeft zich tusschen beiden in den schoot van een deelnemend vriend uit te storten. En wie zoude hier nader recht toe hebben dan Gij, mijn Beste! Wie is beter in staat mijne ongeneeslijke droefheid over het grievend lot eens edelen jongelings te gevoelen en te deelen dan Gij, die hem dezelve agting en vriendschap toedroegt.¹ Wanneer ik bij het aandoenlijke licht der flauwe maan onze helaas vervlogene genoegens herdenk, wanneer dan mijn verkropt hart zich in een vloed van traanen ontlast, en mijn verbijsterde geest zich in het oneindige verliest in die gewesten waar ons beider vriend reeds een ongestoord geluk geniet, o hoe dikwils denk ik dan met een hart vol aandoening: ook op dit oogenblik vloeien de traanen van mijn Vriend, die uit dezelve bron voortkomen, onser beider aandoeningen en zuchten vliegen op dit oogenblik met malkander vereenigd naar dezelve plaats, waar ons vriend reeds van alle zorgen bevrijd misschien ons beider geluk op het vuurigst afsmeekt. Hoe bekoorlijk kooft mij dan de deugd voor; hoe overtuigend gevoele

¹ Deze overleden vriend was de in eerdere brieven genoemde 'Vegelij': Epo Sjuck van Burmania Vegilin van Claerbergen, die op 29 augustus 1789 aan het strand van Schiermonnikoog is verdronken.

ik dan die edele waarheid dat de deugd ons alleen gelukkig maakt; hoezeer vervalt dan bij mij alle het wereldsch geluk, waarvan men geen ogenblik zeker is. Doch waartoe Uw gevoelig hart meer te vertederen? Laat ik liever trachten op een ander onderwerp te komen, hoe zwaar mij dit ook moge vallen.— Ik blijve bij aanhoudenheid hier nogal vrij gelukkig leven, zover men dit kan zijn in een Land door verwarringen en verdeeldheden op het ijselijkst geschokt. De aanluikende vrijheid gaat helaas met niet weinig wanorders vergezeld. Dit maakt ook dat de studiën dat bestendig genoeg niet verschaffen, waarvoor dezelve anders vatbaar zijn. Ondertusschen gaat mijn tijd onder de menigvuldige bezigheden, welke de studiën van mijne kwekelingen noodwendig na zich sleepen, zagtjes heen; het overige van den dag besteed ik om voor mijn vermaak te lezen, en in de vriendschap van den schranderen Marron, welke mij veel genoegens verschaft. Het verblijf van de Heeren Roorda, die over een maand vertrokken zijn, en eene menigte andere Hollanders, welke hier onophoudelijk zijn, heeft niet weinig toegebragt en brengt dagelijks veel toe om het gemis van een ongelukkig Vaderland minder te gevoelen. Het schijnt dat Valckenaar met zijn vrouw hier blijft wonen. Dezen ogtend heb ik nog eene visite van hem gehad. Dominee Scheidius,² die in plaats van Marron als Predikant van de Ambassade hier gekomen is, heeft kennis met mij gezocht. Hij is de broeder van den bekenden Harderwijkschen Professor,³ een zeer bedaard man, gematigd in zijn politieke sentimenten, doch niet zeer geschikt voor Parijs. Hij is zekerlijk een allergeleerdst mensch, doch zal met zijne studie hier hoegenaamd geen opgang maaken, daar dezelve op de exegesis van de Bijbel valt, waar hier geen christenziel om denkt. Ook heeft hij te weinig smaak en is te stijf dan dat de Franschen veel behaaglijks in hem zullen vinden. Verbeeld U: hij was voorleden week voor het eerst eens in de Opera geweest, doch hier, zeide hij, konde hij het niet harden, en was in het midden van een aller-

² Jacobus Scheidius (1754-1801): Waals predikant, vanuit Nijmegen in 1789 beroepen naar Parijs als opvolger van de ontslagen Marron. Scheidius bestudeerde de oosterse letterkunde en paste die toe op de exegese van de bijbel.

³ Everard Scheidius (1742-1794): hoogleraar in de oosterse talen en de filologisch-exegetische godgeleerdheid van het Oude en Nieuwe Testament.

schoonst stuk er uitgelopen, want, voegde hij er bij, *je n'aime ni la musique ni la danse*.⁴ Als een Franschman dit hoorde zoude hij er bleek van worden. Wat eigenlijk Literatuur betreft, hier doe ik van belang niets aan; de tijd heeft het mij tot nog toe niet toegelaaten. Ondertusschen collationeer ik echter voor Van Ommeren de oudste Editie van de Valerius Flaccus; en dezen winter zal ik voor Van Santen een Codex van Catullus collationeeren, met eenige geschrevene aantekeningen bij zommige Edities van dien Poëet. Ik lees vele Fransche werken; thans ben ik met de lieve gedigten van Gressuet⁵ bezig, alsmede met eene uitmuntende verhandeling over de Godsdienst der oude Grieken, en met de schoone voyage d'Anacharsis.⁶ Hebt Gij mij niet naar de prijs van dit werk gevraagd? De Editie in 8°, welke even goed is als die in 4°, kost hier 45 Livres. Er is reeds een tweede druk van. Als Gij toch Anacharsis kocht zoude ik UEd. meteen raaden te ontbieden: *Lettres à Emilie sur la Mythologie*.⁷ Ik heb van mijn leven niet iets geestigers en met meer vermaak gelezen. Ik heb thans dezelve niet by de hand, anders zoude ik er U eenige proeven van mededeelen. Het zijn drie dunne deeltjes in 8°, en de prijs is zeer gering. — Elk zucht hier om wetten en order. De losbandigheid van het gemeen gaat alle paalen te buiten. Het onlangs gebeurde te Versailles⁸ met deszelfs schrikverwekkende omstandigheden zal U zo uit mijn brief aan Moeder als anderzins genoeg bekend zijn.⁹ De Koning met de

⁴ 'Ik houd niet van muziek en niet van dansen.'

⁵ Jean-Baptiste Louis Gresset (1709-1777).

⁶ Jean Jacques Barthélemy (1716-1795), *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire* (Parijs 1788). Het werk is zeer vaak herdrukt en werd door M. Stuart in het Nederlands vertaald: *Reize van den jongen Anacharsis door Griekenland*.

⁷ Charles Albert Demoustier (1760-1801), *Lettres à Emilie, sur la mythologie* (Parijs 1786-1790).

⁸ Op 1 oktober 1789 bood de koninklijke lijfwacht te Versailles aan de officieren van diverse regimenten een banket aan; na een rustig verlopen bezoek van Lodewijk XVI en Marie-Antoinette ontaardde het feest echter in een dronken vechtpartij.

⁹ In zijn brief aan Herman van 11 oktober 1789 had Johannes de tocht naar Versailles van de 'vischwijven' en de confrontatie van het volk met de koning beschreven. De brief aan moeder Bosscha in Leeuwarden is ons niet bekend. Suringar heeft het nieuws over Frankrijk zeker ook 'anderszins', namelijk uit de kranten vernomen.

Koninglijke Familie woont thans hier in het kasteel van de Thuilleries.¹⁰ Gisteren heb ik de kleine Dauphin¹¹ in de tuinen zien speelen; het scheen een lieve jonge te zijn; hij had een rood hoedje met de cocarde van de Tiers État of anders Cocarde Nationaale verciert op, en speelde met een trom, die hij voor zijn lijf gebonden had. Ook deze week heeft het gemeen weder eene ongehoorde barbaarsheid bedreven. Woensdag klaagde men weder over gebrek aan brood, waarvan men zedert de komst van de Koning niet meer gemerkt had. En hierom * * *

¹⁰ Op 5 oktober waren Parijse marktvrouwen naar het koninklijk paleis te Versailles getrokken om maatregelen te eisen ter verzekering van de voedselaanvoer. Nadat het paleis door een gewapende menigte was bestormd, besloot de koning zich met zijn gezin in Parijs te vestigen.

¹¹ De tweede zoon van Lodewijk XVI, die na het overlijden van zijn oudere broer op 4 juni 1789 dauphin (kroonprins) was geworden. Na de dood van zijn vader was hij tot zijn eigen overlijden op 8 juni 1795 voor de royalisten koning onder de naam Lodewijk XVII.

5. Paris le 20 Février 1790.

Mon Cher Ami!

Je vois bien que j'ai besoin de toutes mes forces pour répondre à votre lettre *Françoise*; mais enten, c'est trop m'insulter, et je ne sais pas d'autre moyen que d'écrire du moins quelques lignes dans une langue, que je commence à estropier à merveille. — Mes jours s'écoulent ici paisiblement, et loin de regretter une patrie malheureuse je me vois entouré de bonheur et de plaisirs. La brave famille de M. Abbema me comble de bienfaits, et l'amitié de M. Marron adoucit les peines que le souvenir de mes amis, et particulièrement de vous, fait naître dans mon coeur. Le monde me plaît assez, et infiniment plus que je n'aurois jamais cru. À mon âge on aime trop les plaisirs pour s'ennuyer dans une ville qui vous offre des ressources inépuisables. Il faut pourtant être sur ses gardes afin qu'on ne se laisse pas entraîner par le torrent impétueux de la multitude. Vous n'avez pas d'idée des séductions qui se présentent de toutes parts; il faut bien de la philosophie pour éviter les dangers dont on est environné. Et malheureusement on en a si peu à 22 ans. C'est un bonheur pour moi de n'avoir pas beaucoup de loisir, et le peu du tems qui me reste je le consacre à ces charmantes Déesses qui font la consolation de notre vie. Il faut me bien comprendre, ce ne sont point les *Graces*,¹ elles ont assez d'adorateurs, j'entends les filles de Madame Mnemosyne et de sa Majesté Jupiter.² Quoique pedant Litérateur de mon métier, je ne fais point de conjectures, je ne lis ni les *Notes* de Drakenburch,³ ni de Burman,⁴ et je laisse l'intéressante étude des Tables Alphabétiques (Indices) au genie supérieur d'un Epkema etc. Je me plais d'avantage en lisant une

¹ Gratiën: in de antieke mythologie drie godinnen van de schoonheid.

² Bedoeld worden de Muzen, dochters van Mnemosyne en Jupiter.

³ Arnoldus Drakenborch (1684-1748): classicus, uitgever van de Romeinse geschiedschrijver Livius.

⁴ Petrus Burman de oudere (1668-1741) en zijn neef Petrus Burman de jongere 1713-1778): classici.

Athalie,⁵ une *Zaïre*, une *Méropé*,⁶ et les savantes *Notes* de Minellius⁷ doivent faire place à l'excellente Traduction en vers des *Métamorphoses* d'Ovide, dont la Littérature François est enrichie par M. de Saint Ange.⁸ Vous me croirez déjà Apostate; il est vrai que je n'ai pas encore lu six mots Grecqs depuis que je suis ici excepté votre naïve citation *Εστι και εν κενεοισι φιλημασι* etc.⁹ Cependant depuis hier du soir j'ai lu un des plus beaux morceaux d'Homère, *Les Adieux de Hector et Andromaque*, Iliade VI, et en négligeant les *Notes* je ne néglège pas les Auteurs mêmes. Je citerois comme témoin le galant Tibulle, si le pauvre Diable pourroit quitter sa belle Délia, et son séjour charmant dans les champs Elisées.¹⁰ Ce n'est pas tout encore: j'ai même *collationné* (excusez le mot, je ne sais pas s'il est François)¹¹ le premier Livre de Valerius Flaccus pour notre Van Ommeren, suivant l'Édition première qui est à la Bibliothèque du Roi; et je continue ce travail. Peut-être que je communiquerai à Van Santen quelques Manuscrits de Catulle, du moins il m'a chargé de cette entreprise. Aussi je crains trop la colère de mon *brave protecteur* Wassenberch, pour gratter tout à fait une étude, qui m'a procuré

⁵ Tragedie door Jean de Racine (1639-1699).

⁶ Tragedies door Voltaire (1694-1778).

⁷ Johannes Minellius (1625-1683): classicus, leraar te Rotterdam, bezorger van vele schooledities van teksten van klassieke auteurs.

⁸ *Les Métamorphoses d'Ovide en vers français. Avec un discours préliminaire, des notes ... et des pièces de vers et de prose relatives à l'ouvrage*, ed. Ange-François Fariau de Saint-Ange (Parijs 1785). Een afzonderlijke uitgave van de vertaling van het tweede boek was in 1781 verschenen; de uitgave van 1785 bevat de vertaling van de boeken 1-3, terwijl die van de boeken 4-6 in 1787-1789 verscheen. De vertaling van het complete werk, dat 15 boeken telt, werd in 1800 gepubliceerd onder de titel *Traduction en vers des Métamorphoses d'Ovide*.

⁹ Theocritus (3e eeuw v.C.), *Eidyllia* 3, 20 en 27, 4: ἔστι καὶ ἐν κενεοῖσι φιλήματα. 'Ook in onbetekenende kussen is een zoet genoeg'. Met dank aan prof. dr S.L. Radt voor de identificatie van dit citaat.

¹⁰ Bosscha verwijst hier naar de derde elegie in het eerste boek van de gedichten van Tibullus, die daarin beschrijft hoe hij op Korfoe ziek ligt en daarom vreest van zijn geliefde, Delia, te moeten sterven. In een visioen ziet hij dan dat Venus hem de Elyseese Velden, beschreven als het paradijs der minnaars, binnenleidt. Voor een Nederlandse vertaling zie Tibullus, *Liefdedichten, elegieën*, vertaald, ingeleid en toegelicht door Aloïs Gerlo (Amsterdam 1959), pp. 12-19.

¹¹ 'Collationeren', Fr. 'collationner': vergelijken van teksten in handgeschreven en gedrukte versies.

tant d'avancement. J'aurai bientôt le plaisir d'avoir toujours chez moi tous les manuscrits et livres imprimés de la Bibliothèque du Roi, dont j'aurai besoin; Monsieur Abbema, qui est bien lié avec Monsieur le Comte du Saint-Priest,¹² Ministre de Paris, va présenter à cet effet une Mémoire pour moi, et j'ai bien des raisons pour me flatter que ma demande sera satisfaite. Voilà, il me semble assez de François! Après avoir allumé ma pipe je continuerai en Hollandois. Het is immers een oud Hollandsch spreekwoord: Verzuip nooit jou jongen, men weet niet waar ze eens goed toe kunnen zijn. Schoon ik geen Predikant ben kan ik even goed toepassingen maaken als de Heeren Geestelijken. Ik bedoel onzen illustren Claviger Lentz,¹³ en ik heb geheel geen berouw van een carrière verlaaten te hebben, waarop ik het genoeg zoude gehad hebben mij te doen voorbijloopen door een dergelijke Antagonist. De beroeping van mijn Broeder doet mij in zeker opzicht veel plaisir, in zover het een trap tot verdere promotie kan worden.¹⁴ Het is niet onmogelijk van onzen braaven Van Kooten nog eens hier te Parijs te zien, en wel als mijn Collega; doch spreek er niet van omdat ik niet weet of het zal doorgaan; Valckenaar heeft er mij zo wat van gezegd, en ik ben agent subalterne in deze affaire. Dezen ogtend is Valckenaar met zijn vrouw na een lang verblijf van eenige maanden alhier weder naar zijn kasteel Wattens vertrokken; ik had gaarne gewenscht dat hij hier gebleeven was, wij zagen malkander dikwils, en Mevrouw is een lief wijfje.¹⁵ – Gij hebt niet veel reden om mij de kennis met

¹² François Emmanuel Guignard, graaf van Saint-Priest (1735-1821): militair en diplomaat. Hij was in 1788 Frans gezant in de Republiek en werd na de val van de Bastille minister van Binnenlandse Zaken.

¹³ Wie hiermee bedoeld wordt is ons niet duidelijk. De context wijst op een predikant, en de term *claviger* (sleuteldrager, portier) kan worden geïnterpreteerd als portier van de hemelpoort. In 1787 was Adam Lentz, predikant te Hoogezand (die tot 1777 in Woudsend had gestaan), een van de kandidaten voor de leerstoel theologie in Franeker (J. Bosscha aan H. Bosscha, Leeuwarden, 31 mei 1787). Mogelijk heeft hij toen de academie bezocht. In 1795 en 1796 werd in Franeker een Adam Lentz in bestuurlijke functies benoemd.

¹⁴ Herman Bosscha was in 1789 benoemd tot subconrector van de Latijnse School te Harderwijk, nadat hij sinds zijn ontslag in Deventer twee jaar werkloos was geweest.

¹⁵ Valckenaar was in 1785 getrouwd met Rutgera Joanna, dochter van de Franeker hoogleraar in de geneeskunde Christiaan Everhard de Lille.

Belin de Balu te benijden; ik heb hem nog maar eens gezien; ik zal hem echter eerstdaags eene visite brengen, en zijn adres aan Villoison vraagen. Ik kan niet zeggen dat ik zeer content over Villoison ben; hij heeft mij hoegenaamd geene vriendelijkheid bewezen, en nooit de eer aangedaan van eene contravisite te brengen. Ik zal mij evenwel de moeite geven van hem haast weder eene visite te doen, om eens te zien of hij in het vervolg wat beter zal worden. Woensdag zal ik gelegenheid hebben om met den bekenden en gevoeligen d'Arnaud¹⁶ kennis te maaken; hij kooft hier bij ons eeten. Bij geval heeft hij de Heer Abbema in de Antichambre van Necker ontmoet; en ZEd. vriendschap gezogt. Hij maakte de Heer Abbema een zeer vlelend compliment; Uwe Physionomie, zeide hij, zonder Abbema te kennen, toont een braaf opregt en eerlijk karakter, en zegt mij dat gij geen Franschman zijt. Vervolgens zijn naam vragende verzekerde hij reeds veel van ZEd. gehoord te hebben, en dat hij begeerig was hem nader te leeren kennen. Abbema heeft hem hierop woensdag ten eeten gevraagd. — De politique omstandigheden beginnen hier den besten keer te nemen; de edelmoedige stap van den besten, den gevoeligsten Monarch, die immer Europa zach, zal U zeker bekend zijn.¹⁷ Dezelve moet natuurlijk de gelukkigste gevolgen hebben, en men heeft reden van te hoopen dat men welhaast van dezen deugdzamen Monarch zeggen kan, 't geen Voltaire in het begin van de *Henriade* van zijnen Held¹⁸ zingt:

*En gagnant tous les cœurs, il les a tous unis!*¹⁹

De geheele stad was in vreugde over deze merkwaardige Époque, en 's avonds was alles geillumineerd ter eere van deze heuchelijke dag. Ik twijffele niet of Gij zult het fraai discours van de Koning reeds gelezen hebben, anders raad ik het U ten sterksten aan. Voorleeden Zaturdag over agt dagen zijn alle kloosters volkomen

¹⁶ François Thomas Marie de Baculard d'Arnaud (1718-1805): letterkundige.

¹⁷ Op 4 februari had Lodewijk XVI, in een poging zich als leider van de Revolutie op te werpen, in de Assemblée Nationale verklaard de constitutionele vrijheid te zullen handhaven.

¹⁸ Hendrik IV.

¹⁹ *La Henriade*, Chant premier, r. 76

vernietigd; het is onbegrijpelijk hoe een dergelijke onderneming tegen het fanatisme zo gelukkig afgelopen is. Men is hier tegenwoordig braaf bezig met hangen. Onlangs²⁰ heeft men twee jongelieden, de broeders Agas, van een zeer fatsoenlijke geboorte, publieke op de place de Grève gehangen om het *crimen falsi*; hunne jeugd, (de een had maar 22 jaaren) en interessant voorkomen perste ieder aanschouwer de traanen uit de oogen, en het gemeen schreeuwde zelfs sterk *grace, grace* doch hunne dood was een noodzakelijk slachtoffer voor de zekerheid van de Commerce, en heeft tegelijk een algemeen nut teweeg gebragt, door een barbaarsch vooroordeel, 't welk eene onschuldige familie met eene onverdiende schande brandmerkte, volkomen af te schaffen.²¹ Eergisteren²² is de Marquis de Favras²³ na amende honorable²⁴ in de Église Notre Dame te hebben gedaan insgelijks gehangen. Hij was beschuldigd van een conspiratie tegen het leven van de Lafayette,²⁵ Bailly²⁶ en Necker, en het oogmerk gehad te hebben van eene contrarevolutie alhier te bewerken. Gij zult misschien uit de

²⁰ 8 februari 1790.

²¹ Augustin en Jean-Baptiste Agasse, veroordeeld wegens valsemunterij, werden op 8 februari 1790 opgehangen. Hun executie maakte vooral indruk omdat bij die gelegenheid het oude gebruik om de familie collectief verantwoordelijk te stellen voor een misdaad niet gevolgd werd: twee familieleden die in het leger dienst deden, werden toch in rang bevorderd.

²² In feite de vorige dag: 19 februari 1790.

²³ Thomas de Mahy, markies van Favras (1744-1790): oud-officier van de garde van de graaf van Provence, een contra-revolutionaire samenzweerder, die op 24 december 1789 was gearresteerd en op 19 februari 1790 werd opgehangen. In zijn bekentenis beweerde Favras geen contra-revolutie in Frankrijk, maar in Holland te hebben willen bewerken en hiertoe contact te hebben gezocht met Hollandse bankiers te Parijs. Zie over zijn proces: Barry M. Shapiro, *Revolutionary Justice in Paris, 1789-1790* (Cambridge 1993), hoofdstukken 6 en 7..

²⁴ 'faire amende honorable': openlijk schuld bekennen.

²⁵ Marie Paul Joseph Roch Gilbert Mortier, markies van Lafayette (1757-1853): generaal en politicus, commandant van de Nationale Garde van Parijs. Tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog had Lafayette met grote onderscheiding in het continentale leger gediend. In 1792 liep hij over naar Oostenrijk en verbleef vervolgens tot 1797 in Oostenrijkse gevangenschap.

²⁶ Jean-Sylvain Bailly (1736-1793): astronoom en politicus, de eerste voorzitter van de Assemblée Nationale, burgemeester van Parijs 1789-1791.

Leidsche Courant²⁷ gezien hebben dat de Heer Abbema ook in deze affaire gemêleerd geweest is. De Marquis de Favras was reeds lang geleden bij de Heeren Abbema en Capellen tot den Marsch gekomen met het plan van eene contrarevolutie in Braband en in Holland voornamelijk te willen uitvoeren; de Heer Abbema, die niet ligt dupe van politique intrigues is, had geen lust in zijn plan, en zei hem op eene nadrukkelijke schoon bewimpelde manier: *Il me semble, Monsieur, que vous voulez jouer une pièce en 3 Actes, dont le premier sera en Braband, le second en Hollande, et le troisième en France; et comme je ne veux être ni acteur ni payeur je vous prie de ne m'en parler jamais.* Toen de Heer Abbema voor het Châtelet²⁸ geroepen werd om tegen hem te deposeeren, heeft hij woordelijk die declaratie gedaan, die ik U zo even geschreven heb, veel te edelmoedig en te braaf denkend om een ongelukkig mensch, die reeds genoeg scheen te verantwoorden te hebben, door zijne beschuldiging te bezwaaren. Het is onbegrijpelijk met welke de Marquis gestorven is, nog op het ogenblik toen hij de ladder opklom betuigde hij publiek zijne onschuld, met bijvoeging dat hij voor een regtvaardiger regter dan de zijne verschijnen zou. Het volk, dat hier zelfs in het grootste ongeluk altijd plaisanteert, schreeuwde braaf *saute Marquis, saute Marquis*.²⁹ Men had in het begin gedacht dat hij er zich door zou pleiten, zodat er geene juridique bewijzen zouden zijn. Ik voor mij geloof wel dat hij schuldig was, uit hetgeen ik van Abbema gehoord heb, die er meer van wist dan hij wel zeggen wilde; en het is niet moeilijk om het een en ander uit de Heer Abbema gewaar te worden door onze gemeenzaame omgang en zijne al te groote openhartigheid. Voilà une lettre bien longue, et encore quelques lignes en François, les premières que j'ai écrites, exceptés quelques billets; *doux* n'est ce pas? Non, point du tout je n'écris pas de poulets; Adieu mon cher; écrivez moi vite; faites mes complimens à vos parens; et à tous mes amis, s'il y en a encore. Grondez De

²⁷ De patriottisch gezinde *Nouvelles Extraordinaires de divers Endroits*, bekend als de 'Gazette de Leyde' of 'Fransche Leidsche Courant', werd sinds 1775 geredigeerd door de gebroeders Etienne (1754-1827) en Joan Luzac (1746-1807). De krant was ook in Frankrijk verkrijgbaar. Valckenaer was een neef van de broers en zwager van Etienne.

²⁸ De rechtbank te Parijs.

²⁹ 'Spring markies, spring markies.'

Gavere³⁰ en mon nom. Je souhaite a Monsieur votre frère tout le bonheur possible. Je suis avec respect.

Tout le vôtre
Bosscha

³⁰ Pytter (Petrus) de Gavere (1763-1814): in 1783 te Franeker ingeschreven als student in de rechten, maar in 1787 naar Deventer vertrokken. Van juli tot november 1795 was hij procureur-generaal van het Hof van Friesland (waar Bosscha toen raadsheer was), vervolgens raadsheer in het Hof van Stad en Lande te Groningen, tenslotte rechter te Haarlem.

6. Paris le 25. Juillet de l'année seconde de la liberté Française¹

Beste Vriend!

Ik ben zo overkropt geweest met uitspanningen, vermaaken, publieke ambassades, en vrijheidsfeesten dat ik volstrekt geen tijd gehad heb om uwen interessanten Courant eerder te beantwoorden. Denk evenwel daarom niet dat ik U vergeete; neen, mijn vriend, de thans helder schijnende maan doet mij nog met eene melancholieke aandoening aan onze gepasseerde genoegens gedenken, en schoon de vriendschap van den opregten Marron mij oneindig aangenaam is, kan dezelve egter niet volkomen de uwe vergoeden. Hoe gaarne zach ik U hier eens bij mij! met welke verrukking zoude ik U zien deelneemen in mijn geluk! met welk vermaak zouden wij onzen oude gesprekken hervatten, en dan eens railleerende, dan eens weder philosopheerende de gelukkigste dagen slijten! — Mijne levenswijze is tegenwoordig zo aangenaam als zij nog ooit geweest is. De ongelooflijke menigte Hollanders, die om de Brabandsche affaires² zig hier naar toe begeven hebben, maakt onze Sociëteit allerliefst. Onder anderen geniet ik zeer veel vriendschap van het respectabele huisgezin van de Heer Bicker, van den braaven Van der Hoop en zijn vrouw,³ en den gastvrijen Capellen tot den Marsch, welke alle buiten te Sèvres wonen. Ik ben er als kind in huis, vooral bij Van der Hoop, en daar ik dezen zomer een excellent rijpaard tot mijn dienst heb, kunt gij ligtelijk begrijpen dat ik nogal een enkele tour naar buiten doe. Ik gaa er eeten wanneer ik wil, en

¹ 'het tweede jaar van de Franse vrijheid'. Bosscha loopt hier vooruit op de republikeinse jaartelling, die pas in september 1792 werd ingevoerd.

² In oktober 1789 had in de Oostenrijkse Nederlanden - Brabant - de zogenaamde Brabantse Omwenteling plaats gevonden, waarbij keizer Jozef II vervallen werd verklaard van de regering en de onafhankelijkheid van de Zuidelijke Nederlanden werd uitgeroepen. Na de dood van Jozef II in februari 1790 werden de meeste hervormingsmaatregelen door zijn opvolger, Leopold II, teruggedraaid. Vele Nederlandse patriotten die zich in Brussel hadden gevestigd, vluchtten naar Frankrijk. Het Oostenrijkse gezag werd eind 1790 hersteld.

³ Van der Hoop was getrouwd met Regina Catharina Balde (1759-1834).

daar Sèvres maar 3 lieues⁴ van hier is, 't geen ik als een goed Cavalier in 28 minuten met mijn élève galoppeer, haal ik er dikwils 's middags een kopje thee. Bij Van der Hoop heb ik mijn pijp getekend, en daar rook ik dat geen mensch toe de oogen uit zien kan. Mevrouw Abbema heeft om haare zwakke gezondheid ook voor deze zomer een appartement te Sèvres genomen, 't geen mijne reizen, die reeds menigvuldig waaren, niet weinig vermeerdert. Morgen gaa ik bij haar Ed. met mijn oudste élève voor 6 dagen logeeren met onze paarden; men zal zoo lang een bed voor mij opslaan in de eetzaal, want anders is er geen plaats voor mij. Ik ben hiermede zeer op mijn schik, te meer daar men te Sèvre de allerverrukkendste gezigten heeft, en gij weet, dat ik altoos een groot beminnaar van het gelukkige en onschuldige buitenleven geweest ben. Daarenboven wil ik wel eens buiten Parijs zijn; het gewoel van die stad begint mij te verveelen, en ik verlang zeer naar de stilte, en naar die genoegens welke men onafhankelijk van de wereld aan zich zelven bezorgen kan. Men moet doch altoos weder bij zichzelven te huis komen, en in een stad als Parijs heeft men maar al te zeer noodig om tusschenbeiden met zijn eigen persoontje eens te converseeren. Doch laat ik liever van mijn huisselijke zaaken afstappen; Gij zult zekerlijk veel nieuwsgieriger zijn eenig berigt te hebben van dit gewigtig feest, 't welk ik het geluk gehad heb bij te wonen. (Evenwel zult Gij het niet kwalijk nemen dat ik eerst een weinig gaa soupeeren. Tot weerzien derhalven) — Ik heb gezegd eenig *berigt*, en ik zie van agteren⁵ dat ik hier zeer verstandig aan gedaan heb, want om U eene beschrijving van dat roemruchtige feest te geven zoude mij onmogelijk zijn; de groote indrukken, die ik dien dag ontvangen heb, overstelpen nog mijn hart en geest, en de kragt om tot U over te brengen 't geen ik gevoeld heb ontbreekt mij. Ik diende U evenwel iets te zeggen, doch wees verzekerd dat ik U niets zegge in vergelijking van hetgeen ik gezien en gevoeld heb; er behoorde bijna eene eeuwigheid toe om U eene naauwkeurige rekenschap te geven van 't geen op zulk een dag gebeurd is, en ik heb naauwlijks een uur meer overig als ik mijne gewoone nagtrust wil neemen. — Gij weet zeker reeds dat er een Deputatie van

⁴ 'mijlen'.

⁵ achteraf.

vreemdelingen (waar onder ook mijn persoontje) aan de barre⁶ van de Assemblée Nationale geweest was met verzoek om de processie te volgen en plechtig dit feest bij te wonen. Schoon dit verzoek met algemeene acclamatie toegestemd was, vond echter de municipaliteit dat het beter was dat wij alleen een gedistingueerde plaats hadden op het Champ de Mars zonder de trein te volgen. Hierom kwamen wij alle 's ogtends te 6 uren tezamen in het Lycée, en vertrokken van daar te 7 uren, alle in het zwart gekleed en ten getale van 120, naar het Champ de Mars. Hier gekomen werden wij in een overdekte Tribune vlak naast de plaats van de Assemblée geplaatst, en hadden wij een uitmuntend gezigt. Het Champ de Mars was reeds van het begin van de nacht af opgepropt met menschen geweest, en deszelfs ruim amphitheater, het eerwaardig altaar in het midden, en de eenvoudige dog met wel gepaste basreliefs en inscriptiën vercierde eereboog verplaatsten weldraa mijne verhitte verbeelding naar de Cirques van het eertijds machtige Rome. Ik was verrukt van dit imposant spectacel, doch mijne verrukking veranderde kort daarna in eene eerbiedige aandoening, toen ik om elf uren 60 priesters met een patriottisen Bisschop⁷ aan het hoofd, alle in het wit gekleed, met een deftige tred naar het altaar zag gaan, en ziende voor de eerste maal het Wezen aller Wezens in de open lucht aangebeden verhief zich mijn geest en hart met des te grooter kragt naar de Godheid zelve. Ziende deszelfs heilige naam gebruikt om de vaandels van een vrij Volk te zegenen, die naam die eene onmenselijke dweperij zo dikwils misbruikt had om de ongerijmdste oorloogen en ongehoordste wreedheden te wettigen, dankte ik de gezonde wijsbegeerte dat zij de Godsdienst eindelijk tot haar waare doelwit gebragt had, om namelijk den menschen alleen tegen den mensch te wapenen, en hem de wapens nooit in handen te geven dan alleen om zijne vrijheid te beschermen. Precies te 12 uren kondigde het gedonder van het geschut het begin van de stoet aan: dit oogenblik was bij mij 't plechtigst dat ik in mijn leven gehad had, daar ik bedagt dat op datzelfde tijdstip het gansche Rijk in de wapens was, en de plechtigste eed eenpaarig zwoor. Het was meer dan 4 uren eer de

⁶ 'balie'.

⁷ Charles Maurice de Talleyrand-Périgord (1754-1838).

geheele trein binnen het veld was, en nooit had ik eenig denkbeeld van zulk een trotsche vertooning gehad; verbeeld U dat het getal van de bijeen verzamelde menschen tusschen de 3 en viermaal honderdduizend sterk was, zonder de minste vergrooting. Terwijl de troupes in het veld defileerden, was de Koning intusschen met zijne familie door de École Militaire heenen gegaan en op zijn plaats gaan zitten. Nadat eerst de Mis gezongen, en alle de vaandels en bannieres gezegend waaren, ging de groote Americaansche Held,⁸ die na de Koning de confederatie commandeerde, van zijn paard af, begaf zich naar den thron, en vroeg de orders tot de eed. Is het niet Tacitus die bij gelegenheid van Agricola zegt, dat niets de luister van een troon meer vergroot, dan voor haar te zien bukken een man, wiens ziel edel en fier is, en die jong nog zijnde triomphen in zijn leven telt?⁹ Ik weet niet of het Tacitus gezegd heeft, maar ik weet wel dat ik het op dat oogenblik gevoelde. Wel haast zag men hierop de la Fayette op het altaar klimmen, en uit naam van 25 miljoen menschen den eed doen van getrouw te zijn aan de wetten, aan de Natie, en aan de Koning. Het gansche veld weergalmde van de woorden je jure¹⁰ etc., en de opgestookten handen en sabels van 3 maal honderdduizend menschen vertoonden het aandoenlijkst en eerbiedigst schouwtoneel hetwelk immer de wereld gezien heeft. Het gebulder van het geschut, 't welk deze plechtige eed vergezeld had, brak ook eindelijk dezelve af. Toen zag men de President van de Nationaale Vergadering,¹¹ die even onder de Koning geplaatst was, met aandoening opstaan, en uit naam van de verhevenste en wijsgeerigste Senaat den eed van getrouwheid aan de Natie en aan de Koning afleggen. Dezelve wierd gevolgd door een algemeen vreugdgejuich, en de donderende kanonnen zettende aan dezelve de diepste eerbied bij. Eindelijk stond de edelmoedige, de vrijheid en menschlievende, de goedhartige, in een woord, Louis XVI,¹² van

⁸ Lafayette.

⁹ In de biografie die C. Tacitus (ca. 55-ca. 120) schreef van zijn schoonvader Cn. Publius Agricola hebben we een dergelijke passage niet gevonden.

¹⁰ 'ik zweer'.

¹¹ Charles François marquis de Bonnay (1750-1825) vervulde op dat moment het elke twee weken roulerende voorzitterschap van de Assemblée Nationale.

¹² Louis Auguste de Bourbon (1754-1793), koning van Frankrijk sinds 1774, onthoofd op 21 januari 1793.

zijn eenvoudigen troon op, en deed in het oog van de geheele Natie den grootmoedigen eed van de tegenswoordige Constitutie te zullen mainteneeren. Duizend en duizend stemmen en harten vereenigden zich hierop, om met de eenpaarigste hartelijkheid de vuurigste wenschen voor dien braven Koning uit te boezemen, en honderden echos herhaalden meer dan een half uur lang *Vive le Roi; vive la Reine, vive le Dauphin*. Ook kan ik U betuigen dat ik met de zuiverste welmeenendheid medegeschreeuwd heb, schoon ik anders juist niet de grootste vriend van gekroonde Hoofden, en nog veel minder van subalterne onderdrukkers ben. Waar zijn nu die laage slaaven, waar zijn die eervergeeten bedriegers, die aan de koningen de vrijheid van hun volk verschrikkelijk voorstellen? Welke Koning ontving ooit hartelijker blijken van een opregter en tederrere liefde? Welke kroon weergalmde ooit van tal- en luisterrijker eerbetooningen? Nooit zag Lodewijk de XIV in de galeries of in de tuinen van Versailles zijn troon met zulk een trotsche vertooning vereerd. Dit gedaan zijnde werd het *te Deum* eerbiedig gezongen, en alles keerde om 6 uren in de volmaakste en geregeldste order naar huis, zonder dat er een van die ongelukken gebeurd is, die altoos de despotische feesten vergezeld hebben. Nooit is er, geloof ik, een feest op aarde geweest, 't welk algemeener vreugd verwekt heeft, nooit een dat luisterrijker geweest is, niettegenstaande alle de Hinderpaalen van hemel en aarde. (Ik zeg van hemel, omdat het op dien dag, die zekerlijk de helderste zonneschijn verdiende, geregend heeft dat het goot; ik ben nog nooit zo nat geweest, schoon ik van boven gedekt was, dog alles verandert zich ligtelijk in vrolijkheid, wanneer de vreugde in het binnenste van het hart is, en wij hebben alle met dit ongeluk gelacchen, de gewapende mannen hebben er om gedanst, en 't volk heeft de bon Dieu voor een aristocraat uitgescholden.) In een woord, want het word tijd dat ik eindige: alles is groot in dit feest geweest; deszelfs oogmerk, 't volk hetwelk het gevierd heeft, en de manier waarop het gevierd is. Men vierde immers de herkrijging van de dierbaarste aller panden, van de vrijheid; men vierde het met eenvoudigheid, en in familie, en geen vleierij, hoegenaamd ook, heeft iemands lippen bezoedeld. Er kunnen omstandigheden van een bijzonder volk zijn die invloed op het geluk van het gansche menschedom hebben, en hieronder telle ik dit feest; ontwaakt, o volken die door

de slaavernij verlaagd zijt; ziet op de Franschen, volgt hen en word vrij. De 14. Julij zal een merkwaardige dag in de geschiedenissen der wereld zijn; zij zal het graf zijn van alle tyrannie, en de doodsteek geven aan de verdrukkende aristocratie. Mogten wij wilhaast, zoals De la Fayette aan den ouden Sullard¹³ lacchend voorspelde, mochten wij eens, mijn vriend, een dergelijk feest met onze Landgenooten vieren! Verhaast uwen loop, ô Son, en breng ons schielijk dien gelukkigen dag aan. Laat ons intussen, mon cher! met de Franschjes zingen *ça ira, ça ira*, 't geen tegenwoordig het heerschend volksliedje is, en waarvan gansch Parijs weergalmt, hoewel anderen, 't geen misschien ten opzichte van de Franschen waar is, niet meer willen zingen *ça ira*, maar *c'est fait* etc. Schoon het reeds vrij diep in de nacht is, kan ik dezen nog niet eindigen zonder U twee Anecdotes mededeelen, waarvan de eene uw gevoelig hart plaisir zal doen, en de ander om deszelfs singulariteit uwe nieuwsgierigheid dubbel waard is. Les voici: 'Le rendez-vous des différens corps, qui devoient former la Fédération, étoit au Boulevard du Temple; c'est de là qu'ils se sont mis en marche pour aller prendre l'Assemblée Nationale à la place de Louis XV en suivant la rue Saint-Denis et Saint-Honoré. Cette marche offroit le spectacle le plus imposant, mais rien a été plus touchant que le moment où les Députés de Béarn, passant dans la rue de Féronnerie, sont parvenus à l'endroit où Henri IV est tombé sous le couteau d'un fanatique. Les Députés se sont arrêtés dans morne silence; ils ont rendu les honneurs militaires à la mémoire de ce Prince, père de son peuple, et

*Pour reconcilier la Terre avec les Rois
dont le Ciel sembloit avoir fait choix*

(Volgens de verhevene uitdrukking van Lemierre in de *Barneveld*,¹⁴ die 3 weken geleden voor 't eerst gespeeld is) et des applau-

¹³ Luitenant-generaal Rogier Suljard de Leefdael, een uitgeweken patriotse militair.

¹⁴ Geen letterlijk citaat: A.M. Lemierre, *Barnevelt. Tragédie* (Parijs 1791) 16-17, Acte premier, Scène III: *Il faut que Barnevelt vous parle à coeur ouvert. / Seigneur, Henri n'est plus, c'est sa mort qui nos perd; / Regretté parmi nous, comme il l'est dans la France, / Il manque aux Hollandois que servoit sa puissance; / Le Ciel de ce héros sembloit*

dissemens universels ont attesté combien les bons Citoyens étoient vivement émus de cette scène attendrissante.’ — — ‘Dans la marche de la Fédération des Tuileries au Champ de Mars un homme s’est avancé, au devant de M. de la Fayette, tenant une bouteille d’une main en un verre de l’autre; il a rempli de vin son verre, et l’a présenté au Général, qui l’a reçu, et après un instant d’immobilité l’a bu. L’inconnu, frappé de cet air de hésitation, a cru en pénétrer le motif. Il s’est versé du vin plein son verre et l’a avalé sur le champ.’ Je ne veux prévenir par aucun réflexion les idées qui se présenteront naturellement à votre Esprit. Zie daar een mengelmoes van slegt Hollandsch en Fransch. Deze groote brief moet, dunkt mij, mijn lang stilzwijgen een weinig vergoeden, en U aanzetten om mij hoe eer hoe beter op een dergelijke manier te antwoorden. In die verwagting blijve ik steeds

T.T.Q.N.

Verzekeer uwe familie van mijn respect; groet de mijne en verwittig dezelve van mijnen welstand. Maak mijne Complimenten aan alle vrienden en Keesen,¹⁵ inzonderheid aan de Doctoren Kats en Kutsch; de Heeren Blok, en Staal, aan welke laatste ik eerstdaags antwoorden zal, vandaag is mij de tijd ontschooten, intusschen kunt gij dezen brief aan hem communiceeren als Gij wilt. Groet bij gelegenheid den jongen Bruining, en zeg dat ik hem eerstdaags schrijven en eenige patriottische liedjes zenden zal, omdat hij zulk een liefhebber van zingen is, dan kan hij zig tegelijk in het Fransch oefenende den *ouden mensch* er uit galpen.¹⁶ Kondig aan de Gavere, uw Broer, Drabbe en Conradi mijne verschrikkelijke toorn aan, omdat zij mij het geheele jaar nog niet geantwoord hebben. Adieu.

avoir fait choix, / Pour reconcilier la terre avec les Rois (vriendelijke mededeling van drs. R. Breugelmans te Leiden). Het stuk werd voor het eerst opgevoerd op 30 juni 1790.

¹⁵ Scheldnaam voor de patriotten, naar Cornelis (Kees) de Gijselaar (1751-1815), pensionaris van Dordrecht, een van hun voormannen.

¹⁶ ‘schreeuwen, galmen’, ook: ‘janken’ (van een dier).

Leef gelukkig. De volgende keer zal ik U een Courant vol anecdoten van De Tilly¹⁷ zenden.

¹⁷ Jacques Pierre Alexandre, graaf van Tilly (1746-1816): page van koningin Marie-Antoinette, tegenstander van de revolutie, in 1792 geëmigreerd. In 1790 en 1791 schreef hij artikelen in Parijse bladen. Zijn memoires, waarin het hofleven uitvoerig wordt beschreven, werden postuum uitgegeven.

7. Paris aux Tous Saints¹ 1790.

Mon Cher Ami!

Gij klaagt over weinig stof tot schrijven, maar mij dunkt er is toch altijd wel het een of ander waarmede men een Vriend onderhouden kan; duizend bagatellen krijgen belang bij iemand die van zijn vaderland en vrienden verwijderd is. — 'T werk van Campe,² waarover Gij mij schrijft, ken ik niet, en ik geloof zelfs dat het hier onder de Franschen geheel niet bekend is: Gij zult mij plaisir doen van er mij van de tijtel en drukker bij uwen volgenden te melden. Ik verwonder mij niet dat een man als Campe zich door enthousiasme bij het zien van de wonderen der vrijheid heeft laten verwonderen; wie is er die ongevoelig zulk een schouwspel kan aanschouwen. — Gij schijnt nog vol zwaarigheden over de Fransche Constitutie³ te zijn; ik voor mij heb ik er bijna geene, een groot gedeelte, zo niet alle zult Gij in de brief aan Dominee Staal vinden opgelost;⁴ het is dus onnoodig dezelve te herhaalen. Gij schijnt bang te zijn dat men het menschdom van eene al te gunstige zijde beschouwt; dit is in allen gevallen een zeer verschoonbaare dwaaling, en ieder menschenvriend waardig. Het koomt mij voor dat men ook meer reden heeft hetzelfde van dien kant thans te beschouwen, dan in den vorigen of het begin van deze eeuw; het is het despotisme alleen die het menschdom onteerd en vernederd heeft, omdat hetzelfde anders niet bestaan kan; onder het rijk der vrijheid begint de mensch eerst zijne waardigheid te gevoelen, en het getal der wijzen betaalt zich onder deszelfs gelukkigen invloed niet tot

¹ Allerheiligen: 1 november.

² Joachim Heinrich Campe (1746-1818): *Briefe aus Paris zur Zeit der Revolution geschrieben* (Braunschweig 1790). De Nederlandse vertaling verscheen onder de titel *Over de staatsomwenteling in Frankrijk, in brieven ... uit het Hoogduitsch* (Amsterdam 1790).

³ Bedoeld wordt waarschijnlijk: staatsinrichting. De Constitutie werd pas in 1791 opgesteld.

⁴ Het is niet bekend of de brieven aan dominee Staal bewaard zijn gebleven.

weinige. Het Despotisme heeft noodig door bijgeloof en duister onwetendheid ondersteund te worden, en onder hetzelfde is het getal der wijzen klein; integendeel brengt het licht der vrijheid, 't geen tegelijk het licht der rede en onderwijzing is, een algemeene verligting over het gansche menschedom. — Gij schijnt vervolgens bekommerd te zijn over het wispeltuurig karakter der Fransche Natie; Gij kent de Geschiedenissen te wel om niet overtuigd te zijn dat het karakter van een Natie volkomen afhangt van deszelfs Regeeringsvorm; hadden de Romeinen, dat dapper en vrijheidlievend volk, hetzelfde nationaal karakter kort na de verjaaging van Tarquinius⁵ 't geen zij hadden ten tijde van de despotiecken Augustus?⁶ De Fransche Natie is wispeltuurig geweest; men kan dit nooit ontkennen, dog het Gouvernement lag er zich op toe om dit gebrek te ondersteunen, 't geen een waarlijk geluk onder hunne onderdrukking was, want terwijl zij wezenlijk met de bitterste rampen worstelden, terwijl zij dagelijks blootstonden voor de vervolgingen van een wraakgierigen Minister of zijner trotsche Maîtresse, wisten zij nog door een vrolijk liedje hunne rampen te verzagten, en al lacchende droegen zij hunne boeien. Dit alles is met het nieuwe régime veranderd, en ik geloof niet dat om U hier van te overtuigen ik met de fijnen⁷ noodig heb tot ogenblikkelijke bekeeringen mijn hulp te neemen. Doch de jonge van de bureau komt mij zeggen dat hij op mij wacht om de brieven naar de post te brengen, dus moet ik eindigen. Vrijdag zal ik U nader over studie etc. schrijven als mijn brief U de port waard is. Adieu; groet Nieubuur, Coulon, Bruining, Herwich etc. Ik ben met de opregste agting

T.T.Q.N.

Groet mijne familie als 't U belieft en verzeker dezelve van mijn bestendige welstand.

⁵ L. Tarquinius Superbus (einde zesde eeuw v.C.): de laatste koning van Rome, die uit de stad werd verjaagd.

⁶ Augustus (63 v.C.-14): de eerste Romeinse keizer.

⁷ Fijn: zeer godsdienstig, orthodox.

8. Parijs den 7. November 1790.

Beste Vriend!

Ik had U beloofd Vrijdag nog nader te schrijven, maar de tijd heeft mij ontbrooken. Thans gaa ik mijn belofte vervullen, zo maar mijn elendig gekrabbel U de port waard is. Ik schrijf deezen in het Lycée; uit de kerk komende ben ik bij het Palais Royal uit de koets gegaan om niet dubbel dezelve weg te loopen, 't geen ik bij den Heer Huber gevraagd zijnde te eeten anders had moeten doen, want ZEd. woont zeer dicht bij ons, (niet minder dan een uur gaans), en het Palais Royal, waarbij het Lycée is, staat van ons huis gerekend naar het logement van Huber zowat halfweg, dus begrijpt Gij dat ik het niet volkomen gek overlegd heb, te meer als Gij gelieft te bedenken dat de Parijsche straaten gewoonelijk uitermaten *zindelijk* zijn.¹

Ik heb niet veel lust om U over politique te schrijven; Gij zult, hoop ik, hiervan Uw maag vol hebben als Gij den brief aan Staal gelezen hebt. Ondertusschen moet ik tot Uwe geruststelling U nogmaals herhaalen, dat het character van de Franschen zedert de *waarlijk* gezegende Revolutie niet weinig veranderd is. Dat eertijds zo vrolijk en zingend volk doet thans niets ander dan *politiqueeren* en *philosopheeren*. De arme filles van het Palais Royal klaagen er ook bitter over; want men heeft bijna geen tijd om aan die schepzeltjes te denken, en de groote schaarsheid aan numeraire² doet daarenboven haar ook niet veel goed. Zedert de triomph der vrijheid hebben de Franschen les droits de L'HOMME bijna vergeeten om met des te sterker vlijt les droits de *l'humanité* te behartigen. Buiten het liedje *ça ira*, et f.... *les Aristocrates* hoort men geen gezangen; de charmante couplets over de liefde en de mooie meisjes moeten plaats maaken voor het *Contrat Social* etc. Men kan thans niet meer zeggen *tout finit par des chansons*;³ dit versje, dat zoals Gij weet uit het Mariage de

¹ In deze tijd had Parijs open riolen en waren vrijwel alle straten ongeplaveid.

² 'muntgeld'.

³ 'alles eindigt met liedjes': laatste regel van de vaudeville waarmee het toneelstuk *Le mariage de Figaro* van Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais (1732-1799) eindigt.

Figaro is, wierd voorleden Jaar door de Aristocraaten op een ijsselijke wijze geapplaudisseerd; een plaisant van het parterre, wien dit handgeplak begon te verveelen, ging eindelijk opstaan, en zong met eene heldere stem *Tout finit par des canons*,⁴ en de aristocratische applaudissemerten wierden weldraa gesmoord door het herhaald geklap der braave Patriotten. Wilt Gij nu deze verandering onder de oogenblikkelijke bekeeringen tellen, dan verzoek ik dit nieuw voorbeeld, wat de *Geest* van Patriotisme in een waarlijk over het Despotisme berouw hebbende hart kan uitwerken, aan onzen vriend Dominee Snethlage bekend te maaken om er bij gelegenheid gebruik van te maaken tot vertroosting zijner onderdrukte schaapen. Doch ik merk dat ik onwillig een weinig aan het profaneeren raak, daarom zal ik liever hier van uitscheiden. — Gij zult zeker in de Couranten gelezen hebben de schoone daad van den jongen Franschen Officier, die zich te Nancy voor de mond van het canon geworpen had om te beletten dat Broeders tegen Broeders schootten.⁵ Hij heeft nog overleefd aan de bayonetsteeken en schooten van 't geweer, waarmede zijne Heldenmoed beloond wierd. Iedereen verheugde zich over dit geluk; hij leeft, zeide iedereen met verrukking, hij geniet de roem van zijn leeven zo edel gedevoueerd te hebben, hij is getuige van zijne onsterfelijkheid. Hij heeft dezelve voorzeker gezien, en die edele ziel zal ongetwijfeld het aangenaamste genot van zijne deugd gesmaakt hebben; maar dit heeft ongelukkig niet lang geduurd. Veertien dagen geleeden heeft de Nationale Vergadering tijding gekreegen dat de Heer de Silles⁶ aan zijne wonden overleeden was. In het doodschen droefvige stilzwijgen dat op deze tijding zich van iedere Repraesentant der Natie meester maakte las men de rouw van het gansche Vaderland, en de Président wierd terstond gelast om de gevoelens van droefheid, waarmede geheel Frankrijk over dit verlies aangedaan was, aan de familie van de Silles te betuigen. — Hiet ziet men uit, mijn Vriend! dat er niets te groot is of een hart door het vuur van het edele Patriotisme ontstookten is er toe in staat. Ik begin thans hoe

⁴ 'alles eindigt met kanonnen'.

⁵ In augustus 1790 was het garnizoen van Nancy in opstand gekomen.

⁶ Antoine Joseph Desilles (1767-1790): officier in het Franse leger die overleed aan de verwondingen die hij opliep tijdens de mouterij van Nancy.

langs hoe meer verscheide traits uit de Romeinsche hystorie, die een koud Criticus voor fabelagtig houd, te gelooven, omdat ik bij een vrij volk alle dagen dergelijke miracels zie gebooren worden. Men heeft van deze heroique daad van de Silles een lief divertissement op het Théâtre Italien gemaakt, 't geen ik voorleeden Zaterdag met de grootste aandoening en met traanen in de oogen gezien heb.

Zo voordeelig het nu ook met het patriotisme moge staan, zo slegt ziet het hier thans met de studiën uit. Er kooft niets uit van eenig belang, en het weinige dat er nog in het licht verschijnt word bijna door niemand gelezen. Het is evenwel te wenschen dat zodraa de Constitutie eenigzins gevestigd zal zijn, de studiën ook schielijk weder hersteld zullen worden, en ik vleije mij dat wanneer het eens hiermede aan den gang kooft men de eeuw van Louis XIV weder zal zien herleeven, en dat de algemeene vrijheid van de drukpers alsdan een nieuwe kragt aan de studiën zal bijzetten. Buiten de welsprekendheid, die zoveel invloed in Nationaale Vergaderingen altijd gehad heeft, is er thans geen een tak die met succes gecultiveerd word. Dog onder onze Repraesentanten kan men zeker de grootste Redenaars tellen; van de patriottische partij (du côté gauche)⁷ kent men de uitmuntende talenten van een' Mirabeau, Barnave,⁸ Lameth,⁹ Rabaud de Saint-Etienne, Protestantsch Predikant, en anderen; en de aristocraaten (les Noirs ou le côté droit)¹⁰ hebben recht zich te beroemen op de welsprekendheid van de Abbé Maury,¹¹ Cazalès,¹² etc. Het is eene aanmerking reeds door de

⁷ 'van de linkerkant'.

⁸ Antoine Pierre Joseph Marie Barnave (1761-1793): historicus en jurist, afgevaardigde naar de États Généraux en lid van de Assemblée Nationale. Kreeg in 1791 de opdracht om de koninklijke familie uit Varennes terug naar Parijs te brengen.

⁹ De broers Alexandre Théodore Victor (1760-1829) en Charles Malo François (1757-1832), graven van Lameth, waren beide afgevaardigden naar de États Généraux en lid van de Assemblée Nationale.

¹⁰ 'de Zwarten of de rechterkant'.

¹¹ Jean Siffrein Maury (1746-1817): letterkundige, lid van de Académie Française, afgevaardigde naar de États Généraux, lid van de Assemblée Nationale, royalist, week in 1791 uit naar Rome.

¹² Jacques Antoine Marie de Cazalès (1758-1805): afgevaardigde naar de États Généraux voor de adel, lid van de Assemblée Nationale, een van de beste redenaars van de royalistische partij.

Engelschen Schrijver van de Brieven over de Vrijheid¹³ en anderen gedaan, die hoe onaangenaam ook echter waar blijft, dat de grootste genies in verschillende takken (de welsprekendheid verdient misschien eenige uitzondering) altijd onder het Despotisme gebloeid hebben. Rome kan bijna geene groote Dichters en Schrijvers noemen voor den tijd dat zij onder de dwinglandij van Augustus bezweek. De eeuw van Louis XIV is zeker allervrugtbaarst geweest in de grootste talenten van allerhande soort. (Dit niettegenstaande merk ik evenwel nog niet dat Holland, schoon door het depotisme gedrukt, thans zich op veele groote mannen of voortbrengzelen van studie beroemen kan.) De poëzij is hier thans geheel in verval; versen te maaken word als het waare voor een crimen lèse Nation¹⁴ gehouden; en iemand die hiervoor de gewigtiger politique bezigheden opoffert word schielijk met den haatlijken naam van Aristocraat bestempeld, en Gij weet, mijn Vriend! dat het woord van *Aristocraat* en *lantaarn*¹⁵ zeer gelijklopend, zo al geene synonymes zijn. Nogtans is er onlangs een werkje of liever klein stukje uitgekomen 't welk men zeer prijst, namelijk een poème didactique sur le genre poétique.¹⁶ Mijn vriend Marron en ik beginnen malkander wederom tot deze lieve liefhebberij op te wakkeren; ik bedank U voor de toegevendheid, waarmede Gij een zeker Epigramma hebt gelieven te beoordeelen. Met meer vermaak zult Gij den hier nevensgaanden brief van mijn vriend Marron leezen; het is een antwoord op eene Latijnsche brief van den Heer

¹³ *Brieven over de vryheid, en het geluk des volks onder een goede regeering; in 't Engelsch uitgegeeven op den Naam van Cato* (Alkmaar 1752). De Engelse versie, *Cato's Letters, or, Essays on Liberty, Civil and Religious, and Other Important Subjects* door John Trenchard en Thomas Gordon, verscheen in *The London Journal* van november 1720 tot december 1723.

¹⁴ Schennis van de Natie: majesteitsschennis was in juni 1789 als misdaad afgeschaft, omdat voortaan de souvereiniteit bij de natie lag, en niet meer bij de koning.

¹⁵ Tijdens de eerste maanden van de Franse Revolutie zijn verscheidene magistraten en aristocraten door volksmenigten aan lantaarnpalen opgehangen. Een alternatieve versie van het populaire liedje 'Ah! ça ira ...' luidt dan ook: '...Les aristocrates à la lanterne; / Ah! ça ira, ça ira, ça ira, / Les aristocrates on les pendra / ...'

¹⁶ 'een leerdicht over het dichterlijke (litteraire) genre'.

Spalding, wiens schoone Elegie, geïntituleerd *Iter in Helvetiam*,¹⁷ U zeker reeds zederlang bekend geweest is. Ik denke dat Gij reeds zult gelezen hebben de fraaie Ode van onzen vriend Van Ommeren op de confederatie van den 14. Julij;¹⁸ het is een meesterstuk; ik zoude hem U gaarne hiermede zenden, dog ik vreeze dat de briefport U zou begrooten. Ondertusschen, zo ik U met een of twee van dezelve plaisier kan doen, hebt Gij het mij maar te melden; ik heb eenige exemplaren voor mij behouden omdat ik de directie van het drukken alhier met mijn vriend Marron gehad heb. Marron heeft er eene vrij goede, dog sterke, vertaaling of liever vrije navolging van in 't Hollandsch gemaakt, welke ik U bij eene volgende gelegenheid zal zenden. Bij gelegenheid van het rondbrengen van deze Ode heb ik weder kennis gemaakt met verscheide lieden van studie; onder anderen met den kundigen Bibliograaph de Abbé Saint-Léger, waarvan Gij een mooie brief over twee Catalogues van Aldus¹⁹ in een van de laatste *Esprit des Journaux* zult gevonden hebben. Bij ZEd. zijnde kreegen wij tezamen een vriendelijk geschil, waarin gij mij nader kunt onderrigten, en waarmede Gij mij hoe ras hoe beter plaisier zult doen. Over moderne Latijnsche Poëeten spreekende, en onder anderen van de nieuwe en fraaie Editie van Pannonius,²⁰ zo ik meen te Utrecht uitgekomen, zeide ik aan ZEd. dat in die mooie Editie verscheide stukken mischten, welke in eene oudere Editie gevonden werden. Ik verbeeld mij dat Gij mij dit eens zelffs gewezen hebt. De Heer Léger had moeite om dit te gelooven, en verzeerde mij dat ik hem verpligten zou door hem hier nader van te onderrigten. Is mijn zeggen waar of niet? Gij hebt meen ik 2 Edities; waar is die oudste Editie gedrukt? en staan er niet eenige versen in

¹⁷ Johann Joachim Spalding schreef een gedicht over Zwitserland, dat is uitgegeven als *Spaldingii Berolinensis Elegia ad Musam*, gevolgd door een gedicht van Marron 'Ad Spaldingium suum in Helvetiam iter elegiaco carmine celebrantem' (z.p., z.j.). Marron dateert zijn vers te Parijs, 15 december 1785.

¹⁸ 'Ode ad Gallos, publica libertate instaurata'.

¹⁹ Aldus Manutius (1449-1515): drukker te Venetië.

²⁰ Janus Pannonius (1434-1472): Neolatijs dichter uit Hongarije. De Utrechtse editie van zijn werken is van de hand van Sámuel Teleki, *Iani Pannonii Poemata* en *Iani Pannonii Opusculorum pars altera* (2 vols., Utrecht 1784). De oudere editie was verzorgd door Johannes Sambucus (János Zsámboky, 1531-1584), gepubliceerd in 1559.

die in de laatste manqueeeren? Onderrigt mij hier van, bidde ik U, zo spoedig mogelijk is. Buiten Léger heb ik nog kennis gemaakt met den Abbé Tersan, een kundig Antiquarius, en die eene van de fraaiste verzamelingen van Oudheden heeft, die hij de goedheid gehad heeft van mij te wijzen. Gij zult zijn naam met lof vermeld vinden in de voorrede van 't stukje dat Van Santen voorleden Jaar over Catullus uitgegeven heeft. —

Donderdag den 11. November.

Zo verre was deeze lange brief voorleeden zondagavond gevorderd, en ik vleide mij Maandagochtend vroeg genoeg op te staan om dezelve bijtijds te sluiten; maar mijne gewoone luiheid heeft dit helaas! belet. En om deze schrikkelijke zonde (de luiheid is immers een duivels oorkussen) te boeten, zal ik er nog eenige regels bij krabbelen. Maandagochtend heb ik met mijn vriend Marron eene visite bij den Heer Lemierre, Auteur van de schoone Tragedie van Oldenbarneveld, gedaan. ZEd. niet te huis zijnde hebben wij een beetje bij Madame Lemierre blijven zitten praten. Dit is een charmante lieve vrouw, die en schoon en nog jong is. En *mirabile dictu!* Schoon haar man zeer oud met haar getrouwdt, en juist geen Adonis is, leeven zij zeer gelukkig te *Parijs*. Zij zoekt op geenerleis manieren zich van vleeschelijke begeerten schadeloos te stellen, en dit doet haar waaragtig veel eer aan. Het versje dat Lemierre op de dag van zijn huwlijk gemaakt heeft, is allerliefst. Misschien doe ik U geen ondienst met het zelve U te copieeren. Le voici!

*A ma Femme.
Le Jour de notre Mariage
Sur l'air: Le connois tu, ma chère Éléonore?*

*Ta jeune main me tresse une couronne
Qui me ramène aux plus beaux de mes ans;
Ainsi souvent il est plus d'un automne
Dont les beaux jours valent ceux du printemps.*

*C'étoit pour toi que ma Muse étoit fière
De ces lauriers cueillis au Malabar;
Je te portois ma gloire tout entière,
Et j'enchaînois le parterre a ton char.*

*Au fond du coeur je garderai la flèche
Dont tes regards m'ont blessé sans retour.*

*La faulx du tems facilement s'ébrèche
Contre les traits du Vérable Amour.*

Noten van uw Vriend: ik heb te lang onder de Hoog Geleerde plak van den pedantissimus Wassenberg geweest, om een vers te schrijven zonder er Critique Remarques bij te doen.

Couronne Quel bonheur qu'il n'a pas cueilli des cornes! — *Malabar*. La belle Pièce intitulée *La Veuve de Malabar*,²¹ que vous connoissez sans doute, est de Mr. Lemierre, qu'il a faite avant son mariage. Hactenus. — Gij doet kwaad, mijn Vriend! dat Gij de legers van Apollon verlaat; gij hebt te veel laurieren geplukt, of tenminsten verdient, om zo schielijk onder de *Veterani* geplaatst te worden. Tenminsten, zo gij al op stal wilt staan, doe mij dan geschenk van uwe poëtische talenten, welk hier nog [...] ²² Ik weet wel dat Gij het nog niet meent om een Deserteur te worden; de Pruissische discipline, welke zo strengelijk de Deserteurs straft, is thans te zeer naar de Hollandsche smaak, dan dat Gij U niet zoud laten afschrikken, en ik verwacht, zowel als Marron, ten eersten van U een brief in verzen over de *Bataafsche vrijheid*. Het onderwerp is tenminsten schoon. — À propos, wat is het een geluk voor U dat Gij celibataire in een vrij land woont; dat infaame despotisme van DE vrijheid wil met geweld ons doen trouwen, of anders legt zij ons exessive impositiën op, zodraa als men boven de 39 jaaren oud is, en nog geen wijf genoomen heeft. *Horresco referens*.²³ Zedert dat filosofisch decreet, 't welk Gij zeker al weet, ben ik aristocraat, en misschien wel *revolutionnaire* geworden. Welke barbaarsheid! Zelfs de ongetrouwde meisjes wil men onder dit helsch Decreet begrijpen. Dat een vlegel als Augustus *Leges Juliae*²⁴ maake! à la bonne heure, maar dat een vrije Senaat zulk een despotisch voorbeeld navolge, is onvergeeflijk. Mevrouw Lemierre begon hierover met ons te plaisanteeren; dog mijn vriend redde er zig

²¹ A.M. Lemierre, *La veuve de Malabar, ou l'empire des coutumes*, Tragédie (1770).

²² Hier is in het origineel een regel doorgestreept.

²³ 'Ik huiver terwijl ik het vertel.' De woorden van Aeneas (Vergilius, *Aeneis* 2, 204), die vertelt hoe bij Troje de priester Laocoön werd aangevallen door monsters uit zee.

²⁴ Volgens de *leges Juliae*, 18 v.C. door Augustus uitgevaardigd, moesten mannen in de leeftijd van 25 tot 60 jaar en vrouwen tussen 20 en 50 jaar gehuwd zijn.

schoon door, met te zeggen dat de getrouwde Dames zonder kinderen nog eens zo veel zouden moeten betalen. Haar Ed. gevoelde de steek, en zweeg al lacchende. — Ik wensch mij zelven geluk dat ik onder mijn vrienden zo veele doctores Medicinae hebbe. Als ik dus eens te Leeuwarden koome, zal het mij tenminsten niet manqueeren aan Geneesheeren om op eene fatzoenelijke wijze naar de andere wereld te raaken. Schoon ik, Goddank, juist niet veel ziek tens hier gehad hebbe, zo heerscht hier egter een zeker soort van ongemak, dat wel zo algemeen als de verkoudheid is, en 't geen de vroomste lieden, en dus ook wel eens mij, kan overkomen. Het is op deze heldhaftige ziekte dat men met zeer veel geest het lieve versje van Malherbe²⁵ toegepast heeft:

*Et La Garde du Louvre
N'en defend pas nos Rois.*²⁶

Schoon Louis XVI een vroomme ziel is, weet iedereen evenwel dat François I zaliger gedachtenis aan eene kwaade s[yfilis] gecreveerd is. Zeg en passant aan Coulon of Nieubuur om een fijst de mercure, sublima corrosif etc.²⁷ gereed te houden. O Tempora, o mores!²⁸ Onze vriend Coopmans gaat naar Denemarcken op een tractement van 6 duizend Livres jaarlijks inkomen, en eveneens zo veel voor het transport van zijne goederen. Wij verwagten hem hier alle dagen om zijn afscheid te ontvangen. Valckenaar is thans hier; gisteren nog heb ik eene lange lange visite van ZEd. Hoog Geleerde gehad. Welke sensatie heeft zijne brief tegen Beima in Friesland gemaakt?²⁹ Ik heb dezelve met zeer veel plaisir geleezen, zij is met veel moderatie opgesteld. Onze braave Van Kooten schijnt vrij wel te Duinkerken te zijn; wij houden een redelijk gesuiveerde briefwisseling tezamen, en zodra de tijd mij zulks toelaat zal ik voor

²⁵ François de Malherbe (1555-1628): dichter en briefschrijver.

²⁶ 'En de wacht van het Louvre / Verdedigt er onze koningen niet tegen.'

²⁷ Kwikchloride: de zeer giftige kwikverbindingen werden gebruikt ter behandeling van syfilis.

²⁸ Cicero, *In Catilina* 1, 1, 2: 'O tijden, o zeden.'

²⁹ Antwoord aan den heere C.L. van Beyma, op deszelfs in November 1789 uitgegeeven stukje, getijld, *Remarques, etc.*, In Holland 1790 (Knuttel 21953).

ZEd. eenige Manuscripten van Statius³⁰ collationneeren. (De permissie om de boeken en Manuscripten van de Bibliotheca Regia in huis te hebben, schoon nog niet bekoomen, staat egter niet wanhoopend.) ZEd. zal toekomende jaar waarschijnlijk wel een klein reisje hier naartoe doen. Misschien worden wij wel Collegaas, of anders is er mogelijk hoop dat hij op eene voor zijne talenten geschiktere wijze in Frankrijk nog wel eens kan geplaatst worden. Valckenaar had hier gisteren bij mij een plan daartoe tendeerende dat mij niet onmogelijk voorkomt. Bon soir; ik krijg slaap; morgen vroeg nader, of anders Zondag.

Zondag den 14. November.

Ik merk wel dat deze Brief een geheel Journaal zal worden, dog gij hebt mij zo dikwils beknord dat ik een luie schrijver was, dat ik thans opeens mij van die lastertaal wil zuiveren, hoopende dat dit schoon voorbeeld door mijne vrienden moge nagevolgd worden. Het is waar dat deze brief aan malkander hangt als droog zand, n'importe; het zijn zo veele woorden, die zeker geen prijs van welsprekendheid bij de quarante³¹ (qui ont De l'esprit comme quatre zoals Piron³² zegt) zullen bekomen, dog die bij een vriend toch altijd welkom zijn. Gij zult, hoop ik, uit mijne missive (pag. 7. Lin. 15 of 16.)³³ niet opmaaken dat ik juist een Valckenaariaan ben; 't geen ik gezegd heb van zijn Verdediging betreft voornamelijk den stijl en moderatie; ik ben er verre af van mij als Rechter in deze voor de algemeene zaak zo nadeelige tweespalt te willen opwerpen; ik heb oneindig veel agting voor den Heer Beima, en veel verkleefdheid aan Valckenaar als mijn' ouden Meester. Ik ben in een woord

³⁰ P. Papinius Statius (ca. 45-96): Latijns dichter, auteur van de heldendichten *Thebais* en *Achilleis* en van verzamelde gelegenheidsgedichten *Silvae*.

³¹ De veertig leden van de Académie Française, verantwoordelijk voor het woordenboek der Franse taal.

³² Alexis Piron (1689-1773): dichter en schrijver, die met de meeste van zijn literaire tijdgenoten ruzie had. Zijn kandidatuur voor de Académie Française werd afgekeurd, waarop Piron reageerde met epigrammen, zoals het door Bosscha geciteerde '*Ils sont là quarante qui ont de l'esprit ... comme quatre*' en een spottend grafschrift op zichzelf: '*Ci-gît Piron qui ne fut rien / Pas même académicien*' (Hier ligt Piron die niets was / zelfs geen lid van de Académie).

³³ P. 7 is de vorige bladzijde van deze brief.

geheel onpartijdig in deze affaire³⁴ met een menigte andere braave Patriotten, en zonder den een te verdenken of den ander te beschuldigen. Zo verkeere ik met lieden van beider partij, schoon ik dikwils met Horatius al treurig uitroep: *Heu quod discordia civis!*³⁵ etc. — Ik heb U boven van Lemierre gesproken, dog vergeeten U te zeggen dat ZEd. op zich genoomen heeft de Ode van Van Ommeren in Fransche versen over te brengen. Hier ben ik zeer nieuwsgierig naar; zodraa ik dezelve heb zal ik ze met de Holland-sche vertaaling van Marron U doen toekoomen. Het plan, daar ik U wel eens meer van geschreeven heb, is nog niet uitgevoerd, dog wij hoopen het evenwel uit te voeren. Van Kooten, die thans wel niet veel aan de Latijnsche Poëzij doet, heeft mij beloofd gaarne het zijne er toe te willen doen. Zo Gij het een of ander vers 't zij van U, of van anderen hebt, zend het mij; Gij kunt op onze discretie staat maaken. Hoe is dat vers van Stijl op Stinstra?³⁶ daar gij mij in uwen laatsten van meld. Zo het mooi en niet te groot is, zend het mij dan in een' brief, ik zoude het gaarne eens leezen. Ik heb met heel [veel] genoeg het intredevers van mijn Broer te Harderwijk³⁷ ontvangen; zo eene natuurlijke eenvoudigheid in de poëzij recommendabel is dan heeft het zeker eenige merite. Na eene menigte hinderpaalen te boven gekomen te zijn, ziet eindelijk het eerste Deel van de Fransche vertaaling van de Oeuvres Complettées de Winckelman,³⁸ in 4^o met fraaie platen vercierd, het licht. De

³⁴ De twist tussen Van Beyma en Valckenaer over het beheer van de door de Franse regering toegewezen uitkeringen aan de Nederlandse ballingen.

³⁵ Niet Horatius, maar Vergilius, *Eclogae* 1,71<-72>: *en quo discoridia civis / <produxit miseros: his nos consevimus agros!>* = 'ach, waartoe heeft tweedracht de <ongelukki-ge> burgers <gebracht: voor deze mensen hebben wij de akkers bezaaid!>.' Over het leed van de Romeinse burgeroorlog.

³⁶ Waarschijnlijk wordt bedoeld op Simon Stijl (1731-1804), medicus, dichter en geschiedschrijver uit Harlingen, en Pieter Stinstra (1747-1826), doopsgezind predikant te Franeker.

³⁷ Herman Bosscha had bij zijn ambtsaanvaarding als subconrector van de Latijnse School te Harderwijk een gedicht voorgedragen getiteld 'Auspicia muneris scholastici in illustri gymnasio Velavico Herdervici Gelrorum,' dat te Harderwijk in druk is verschenen (1789).

³⁸ Johann Joachim Winckelmann, *Histoire de l'art chez les anciens ...* (3 vols., Parijs 1793). De franse titel van deze vertaling luidt 'Oeuvres complètes de Winckelmann'.

vertaaler ervan is een braaf Hollander, een Heer Jansen, die veel door de Fransche revolutie verloren heeft. Ik wensch om des braaven mans wille dat het werk opgang mag maaken; het komt zeker in een allerongelukkigst tijdstip uit. Gisteren had ik een billet om bij eene publique séance van de Académie des Sciences te assisteeren, dog heb er geen gebruik van gemaakt. De zitting moet egter zeer interessant geweest zijn, want de Marquis de Condorcet³⁹ zou het éloge van Francklin⁴⁰ doen. Van Francklin gesproken, weet gij wel eens wie de Auteur van het bekende Epigramme *Eripuit coelo* etc. is? Ik voor mij heb het nooit geweeten dan hier, en nog op eene hazardeuse⁴¹ manier ben ik het gewaar geworden. Ik hoor de aangename bode van het diner, de *schel*; dus eindige ik tot na den eeten, wanneer ik na eenige politique nouvelles er bijgevoegd te hebben met fatsoen geloof dezen te kunnen sluiten.

Donderdag den 18. Dito

Het is of de Duivel wil dat deeze brief nooit eindigen zal. Zondagavond wierd ik belet om hem te vervolgen, en vanavond heeft er niet veel aan gemanqueerd of het zou er ook weer bij gebleeven zijn. Want ik ben met het geheele huisgezin in het Spectacel geweest, daar ik mij bijna dood gelacchen heb over eene vrolijke Comedie geïntituleerd *Le Sourd où l'Auberge pleine*.⁴² Het Spectacel laat geëindigd zijnde hebben wij ook laat gesoupeerd, dus begrijpt gij wel dat als ik mijn nagtrust niet wil breeken er niet te veel tijd overschiet, te meer daar ik nog het nevensgaand vers van Marron moet copieeren. — De vrede tusschen Engeland en Spanjen, welke zekerlijk in de tegenwoordige omstandigheden voor

³⁹ Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, markies van Condorcet (1743-1794): wiskundige en filosoof. Hij schreef een reeks hooggeprezen *éloges* op leden van de Académie des Sciences.

⁴⁰ Benjamin Franklin (1706-1790): natuurkundige, drukker, uitgever en politicus; een van de opstellers van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring. Van 1778-1785 was hij Amerikaans gezant in Frankrijk.

⁴¹ Fr. hasard: toeval; hasardeux: gewaagd. De betekenis 'toevallig' zal hier bedoeld zijn.

⁴² Komedie van Pierre Jean Baptiste Choudard Desforges (1746-1806).

Frankrijk allergelukkigst is, zal U reeds bekend zijn.⁴³ De financiën van het Rijk staan hier excellent; de fondsen rijzen dagelijks, en zeer sterk. De verkoop van de Geestelijke goederen gaat boven alle verwagting; dus kunt gij vanzelf denken hoe zeer het crediet voor de assignats⁴⁴ moet toeneemen. De dolheid van de Duels is thans hier zo schrikkelijk als dezelve immers geweest is. En ongelukkig hebben de leeden van de Assemblée hier veel deel in. De Aristocraaten schijnen zich op deze wijze te willen wreken. Eenige maanden geleden werd Cazalès, een van de chefs des Noirs, door Barnave zwaarlijk gekwetst. Voorleeden week vrijdagavond heeft Lameth, die zeer bij het Volk gezien is, een duel met de Duc de Castries⁴⁵ gehad, waarin de eerste een sterke por in de linkerarm ontvangen heeft. Het volk is hier zo verwoed over geworden, dat zij Zaterdag een gedeelte van het hôtel van de Castries geplunderd heeft. Hoe zeer ik ook een vijand van volkswraak ben, geloof ik egter dat deze affaire de Aristocraaten weer een beetje bang zal maaken. Ondertusschen verlangt ieder menschen- en ordervriend dat men de wetten over de Duels weer in kragt stelle; en eerstdaags verwacht men er een sterk Decreet over, 't welk door de braafste Leden, als een' Barnave en anderen, die getoond hebben in dergelijke gevallen dat zij geene poltrons⁴⁶ zijn, zal geredigeerd worden. Jupiter Mirabeau ontving onlangs, nadat hij met zijn blikzems van de tribune de Aristocraaten verpletterd [had], verscheide cartels, dog hij renvoyeert ze allen tot na de Constitutie,

⁴³ Tussen Engeland en Spanje was een conflict uitgebroken over kolonisatie en visrechten langs de Amerikaanse westkust, bij Vancouver Eiland en de Golf van Nootka, waarin Engeland door Pruisen werd gesteund. Spanje kreeg de van Frankrijk gevraagde hulp tenslotte niet en stemde in oktober 1790 in met een regeling.

⁴⁴ In december 1789 besloot de Assemblée het genationaliseerde kerkelijk bezit financieel te dekken met rentedragende waardepapieren, assignaten, waarmee overheidsschulden konden worden betaald. De assignaten werden al snel als gewoon papiergeld gebruikt en devalueerden vanaf 1791 door te grote uitgaven. In 1796 werden ze afgeschaft.

⁴⁵ Armand Charles Augustin de la Croix, hertog van Castries (1756-1842) had als generaal in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog gevochten; afgevaardigde van de adel van Parijs naar de Etats Généraux. Na de hieronder vermelde plundering van zijn woning in 1790 verliet hij het land.

⁴⁶ 'angsthazen'.

er plaisant bijvoegende dat zo hunne Commettenten⁴⁷ hen gezonden hadden om te duelleeren zij dan zekerlijk Schermmeesters tot hunne Suppléans zouden benoemd hebben. Ik zend U hier nevens eenige stukken van Couranten die U nader onderrigt zullen geeven. — Deze winter begint hier ongelukkig; de rivier de Loire is zo sterk buiten zijne oevers gegaan, dat er geheele Dorpen overstroomd zijn. Hier word ijselijk gestoolen, en men heeft hier binnen korten tijd verscheide moorden gedaan, welke allerhorribelst zijn. — Hoe maakt onze vriend Epkema het met zijn braaven Patroon Wassenbergh? Groet bij gelegenheid Bruining, en feliciteer hem met zijne promotie, en de aflegging van den ouden mensch, waarmede ik arme sukkel nog al dikwils veel te doen heb. Waar zit de Gavere toch? Zeg aan Conradi, Drabbe en uwen Broeder dat ik geloof dat zij dood zijn, want op mijn brief van 8 maand Februaris heb ik nooit antwoord gezien. Met blijdschap verneem ik den bloeienden staat van Frieslands Hooge School; dit kan onder de gelukkige auspiciën van een Craane cum sociis niet anders. Adieu beste vriend; leef gelukkig, en antwoord in forma dezen langen brief, gij hebt niets te vreessen, men weet in Friesland wel hoe zeer ik aan de oude Constitutie geattacheerd ben, en al was ik het niet geweest zou ik het in dit Godvergeeten Frankrijk wel geleerd hebben. Groet alle kennissen en vrienden de Heeren Cats, Coulon, Nieubuur, Herwich etc. Verzekert uwe familie van mijn respect, en onderrigt de mijne van mijn gezondheid. Schrijft mij schielijk.

T.T. B.

⁴⁷ 'lastgevers'.

9. ongedateerd¹

Je te rends mille graces, Mon Cher! pour ta charmante lettre; à laquelle je repondrai bientôt en écrivant à ma famille. Je m'étois proposé de le faire aujourd'hui; mais quelques obstacles m'en ont détourné. En attendant je profite de cette occasion pour vous envoyer deux Odes de Van Ommeren. Ayez la bonté de aller chez ma Mère, et de lui dire que je me porte à merveille. Adieu. Jusqu'au revoir.

T.T.
Bosscha

¹ De verzending van twee odes van Van Ommeren wordt in brief 10 vermeld, reden waarom dit briefje eerder geschreven moet zijn.

10. Parijs den 20. Maart 1791

Carissime!

Ik moet al wederom met excuses beginnen, en Gij zekerlijk uwen volgenden met klagten en knorren. Doch ik bid U, zie eens een weinigje door de vingers, want gij hebt met een schepzel te doen, dat met alle zijne nalaatigheid het evenwel niet kwaad meent, daarbij moet ik U zeggen dat van alle mijne Correspondenten Gij nog degeene zijt die zich het minste te beklagen heeft, en daarenboven (want ik zie wel dat ik om U te stillen wat honing om de mond moet zweeren) diegeene daar ik het liefst aan schrijf. Wilt gij hier een eed op hebben? immers *perjuria ridet amica Iupiter*. Criticeer niet, ik weet wel dat er *amantum* bij Propertius, geloof ik, staat.¹ Gij zoud misschien van de heiligheid van mijne eeden denken 't geen ik onlangs dagt toen ik in het Palais Royal eene fille hoorde zeggen: *foi d'une honnête femme*.² Ik weet geen beter raad om mij van mijne nalaatigheid te corrigeeren, dan dat Gij mij met brieven overlaad; zij zijn mij altijd dubbel de port waard, en in het bijzonder uwe breedvoerige laatste, waarvoor ik U bij dezen hartelijk dank zegge. Doch *alle gekken op een stokje*, gij zult mij immers wel gelooven als ik U betuig dat opeengestapelde bezigheden, duurende verstrooingen, de Comedie, mijne élèves, gevoegd bij eene zwaare verkoudheid tot deze nalaatigheid niet weinig toegebracht hebben. De laatste reden is wel wat zwak, want ik ben *graces à Dieu* reeds zedert twee maanden frisch en gezond: dog de overigen kunnen alle de proef uitstaan. Verflaauwing aan vriendschap hoop ik niet dat Gij ooit onder deze redenen zult zoeken; Gij zijt te wel van het tegendeel overtuigd, en schoon ik als een braaf Franschman de *eeuwige liefde* juist niet veel betrouw, heb ik evenwel van de vriendschap oneindig betere gedagten. Maar, zult Gij zeggen, gaat de brief zo voort dan zal ik eene meenigte woorden

¹ Niet Propertius, maar Ovidius, *Ars amatoria* 1, 633: *Iuppiter ex alto perjuria ridet amantum*: 'Jupiter lacht vanuit de hoogte om alle meened van geliefden.'

² 'erewoord van een fatsoenlijke vrouw'.

en voor geen liard³ zaaken hebben; dit begin ik ook te merken, en daarom zal ik mij haasten uw brief eens systematisch te beantwoorden. Vergeef intusschen dit bavardage⁴ aan een miserabele badaud⁵ Parisien. — § 1. Over de Eerwaarde Heer St.⁶ en K... ben ik volkomen met U in een gevoelen; de eerste zal nooit in staat zijn om de andere bij mij suspect te maaken. Ik heb zijne waarschuwing veragt zonder er op te antwoorden. Ik wist nogtans de redenen van deze onregtvaardige vooringenomenheid niet dan uit uwen brief. Ondertusschen zoude het mij zeer spijten indien de Heer K., aan wie ik de grootste verplichting zo naar ziel als lighaam heb,⁷ dagt dat ik aan deze waarschuwing eenige importantie gesteld had, 't geen door mijn verzuim om aan ZEd. te schrijven zeer mogelijk was, te meer daar St. het versje op Abbema 't geen ik voor K. ingeslooten had terug gehouden heeft. Gij kunt mij zeer verplichten met aan de laatste een Epigram, zo gij er nog mogt hebben, uit mijn naam aan te bieden, en zo Gij het noodig rekt de redenen waarom hij het niet ontvangen heeft er bij te voegen, of te excuseeren. De Heer K. is en blijft mij altijd een van de estimabelste menschen die ik kenne, en zijn nuttige vriendschap heb ik altijd onder een van de agrementen van mijn verblijf te Leeuwarden gerekend. Hij heeft redenen om zeer knorrig op mij te zijn omdat ik hem nooit geschreeven heb; dog Gij weet hoe dit gaat: als men het eens uitgesteld heeft dan durft men op het laatst niet meer. Ondertuschen kunt Gij ZEd. van mijne bestendige agting en erkentenis verzekeren en tegelijk zeggen dat, zo ik door eene brief verschooning voor mijn onvergeeflijk uitstel erlangen kan, ik gereed ben bij de eerste gelegenheid aan ZEd. gedetailleerd te schrijven. Het éloge dat ik van K. maak uit de grond van mijn hart, zal ik nimmer op St. maaken. Hij is en blijft altijd bij mij (sub rosa) een windbui die het niet kwaad meent, en waarmede ik in correspondentie geslingerd ben zonder het ooit gewild of gezogt te hebben.

³ 'duit.'

⁴ 'geklets'.

⁵ 'lanterfanter'.

⁶ 'Eerwaarde' lijkt te wijzen naar een dominee: daarvoor komen Staal en Stinstra in aanmerking. Op grond van de verwijzing even verderop in deze brief naar een correspondentie lijkt het waarschijnlijk dat Staal bedoeld is.

⁷ De 'verplichting zo naar ziel als lighaam' kan duiden op de medicus Kutsch.

Zijne onvoorzigtigheid is mij zeer wel bekend; dog ik schrijf altijd in algemeene termen; mijne denkwijze is buiten dat toch wel bekend, en dezelve zal ik om geene tijdelijke belangen ooit ontveinzen of verbloemen. Ook behoef ik, Goddank! niemand thans in Holland te menageeren; daarbij weet gij wel dat ik nimmer van vloeken of schelden gehouden heb en dat, zo de hypocrisie van een' veragtelijke Wassenberg mij niet gedegoûteerd had, ik nooit om mijne al te ver gedreven gevoelens de republiek had behoeven te verlaten. De openhartigheid, waarmede ik mijne gedagten over de genoemde Heeren voor U openlegge, zoude ik zekerlijk met iedereen niet gebruiken, dog onze waare vriendschap staat mij borg voor uwe discretie. — § 2. Gij vraagt mij of de Regeeringsvorm in Frankrijk bestendig zal blijven? Wel, ik geloof van ja. Eene constitutie, welke tot basis heeft les Droits de l'homme,⁸ heeft bij mij groote hoop op standvastigheid, vooral in een eeuw waarin men de waardigheid van ieder individu, welke men zo veele eeuwen miskend heeft, pour quelque chose⁹ rekent. Voeg hierbij de algemeene verlichting van het mensdóm, en de groote fermentatie, voorboode eener generaale vrijheid, die men bijna bij alle Natiën bespeurt. Uwe tegenwerping over de traagheid der besluiten in pressante gevallen, vooral in zulk een uitgestrekt Rijk als Frankrijk zal, geloof ik, verdwijnen, wanneer men het pouvoir executif en legislatif¹⁰ wel gedistingueerd en binnen de juiste bornes¹¹ gesteld heeft, en aan het eerste de hoogstnoodige energie gegeven heeft. Hoe maakt Engeland het met zijne Parlementen? Daarenboven moet ik U zeggen dat de denkbeelden over vrijheid en onafhankelijkheid alhier van dag tot dag juister en rijper worden, en dat het eerste enthousiasme allengs de plaats wijkt voor het bedaard overleg en eene wel beredeneerde politique. — § 3. De mercuriaale pillen,¹² welke uwe vooruitziende zorg met behulp van Coulon en Nieubuur voor mij prepareert, bewaare mij Schoppen Boer voor! Doch hier over bij monde liever, en dan eens breedvoerig.

⁸ 'de rechten van de mens'.

⁹ 'van enige waarde'.

¹⁰ 'de uitvoerende en wetgevende macht'.

¹¹ 'grenzen'.

¹² Medicijn tegen syfilis.

§ 4. In uwe reflexiën over de bloei van de Poëzij en welsprekenheid erkenne ik den verstandigen Suringar, en den philosophischen Literator die zijne kennis niet borneert bij dorre en niets beduidende Scholastique spitsvonnigheden. Onze vriend Epkema vliegt zo hoog niet niettegenstaande de hooge protectie van de *Wijsgeerige* Wasenberg. Bijzonder ingenieus vind ik de redenen die gij geeft over de bloei van de dichtkunde onder het Despotisme: Alexander¹³ zou zekerlijk millioenen voor Homerus verspild hebben op het zelve oogenblik dat Demosthenes,¹⁴ zo hij al de galg ontsnapte, aan de bedelzak zou raaken. Ondertusschen geloof ik dat men bij de redenen, die gij ten opzichte van de welsprekenheid geeft, zoals de vrijheid van denken en spreken, nog vooral moet bijvoegen *l'importance du sujet*.¹⁵ Deze is nul onder een Despoot, die alles alleen door zijne wenken regeert, dog in eene vrije republiek daar ieder ingezeeten belang en invloed in de regeering heeft, is het sujet van de Redenaar alleen in staat om zijn geest te veredelen en te verheffen. De vrede of oorlog; de vrijheid of slaavernij; de regten van het menschdom, de burgerlijke en godsdienstige vrijheid, de impositiën etc., zie daar de groote onderwerpen waarin de genie van een Redenaar zich in zijn vollen luister kan vertoonen; hier zijn er geene kleine details die zijn vuur doen verflauwen, of uitblusschen; alles is groot; alles is verheven. En dit is bij mij de reden waarom de *Philippiques* van Demosthenes oneindig veel schooner zijn dan het miserable proces tegen zijne voogden. Hierom vinde ik ook de *Catilinae* van Cicero beter dan de *Oratio pro Archia*, hoe schoon de laatste ook anderzins moge zijn. Zoude dit nu ook toepasselijk zijn op de Poëzij? In een zeker opzicht geloove ik van ja; doch de regel is hier lang zo algemeen niet. De Oostersche Dichtkunde zoude misschien iets hier toe bewijzen, dog ik verbeelde mij dat er veele andere redenen zijn die tot de verhevenheid der oosterlingen veel toebrengen, en wel eene zeer eenvoudige, welke men over het algemeen niet genoeg in het oog gehouden heeft, en waarover ik U

¹³ Alexander de Grote.

¹⁴ Demosthenes (384-322 v.C.): Atheens redenaar, beroemd door zijn 'filippica's': redevoeringen tegen de veroveringspolitiek van Philippus van Macedonië. Hij oreerde ook tegen zijn voogden, die zijn erfenis hadden verkwanseld.

¹⁵ 'het belang van het onderwerp'.

wel eens bij eene andere gelegenheid zal onderhouden. — § 5. Gij telt de Herodotus van Larcher¹⁶ onder de nouvelles Literaires;¹⁷ deze Herodotus is evenwel reeds in het jaar 86 uitgegeven, en dus niet volkomen versch nieuws. Evenwel heb ik dezelve nog niet gelezen. Hoe veel kost hij U? Ik heb tegenwoordig misschien gelegenheid om de Editie van Herodotus van Glasgow,¹⁸ die zeer fraai is, voor een kleine prijs te koopen. De Abbé Saint-Léger heeft mij dezelve gisteren gepresenteerd, dog ik weet niet of ik de conditiën, waarop men dezelve verruilen wil, wel zal kunnen vervullen.

§ 6. Gij hebt veel goedheid, mijn vriend! van mijne rampzalige versificatie *voortbrengzels van GENIE* te noemen. Voor Marron cela passe; mais pour moi j'y vois plutôt l'indulgence d'un ami que la sévérité d'un Critique.¹⁹ Ik meen U medegedeeld te hebben de twee Epigrammen welke ik op de Heeren van der Hoop en Bicker gemaakt heb. De volgende 6 regels heb ik voorleeden week in het Album van de jonge Van Ommeren²⁰ gezet:

*Quos eadem tellus, doctarum et sacra sororum
Conjungunt, stabili foedere jungat Amor!
Sic te Phoebus amet, blandaeque Heliconis alumnae,
Sic tibi formoso rideat ore Venus!
Felix sic patrias surgat Bickerus in artes,
Sic tua sit nullis sors agitata malis!*²¹

¹⁶ Pierre Henri Larcher, *Histoire d'Hérodote*, traduit du Grec, avec des remarques historiques & critiques ... (7 vols., Parijs 1786).

¹⁷ 'letterkundige nieuwtjes'.

¹⁸ *Herodoti Halicarnassensis Historia*. Ex editione J. Gronovii ... (9 vols., Glasgow 1761).

¹⁹ 'Voor Marron gaat dat op; maar voor mij zie ik er meer de toegevendheid van een vriend in dan de strengheid van een criticus.'

²⁰ M. van Ommeren, gouverneur bij de familie Bicker. Hij was waarschijnlijk een jongere broer van Richaeus van Ommeren.

²¹ 'Wie hetzelfde land en de heiligdommen der geleerde zusters / verenigen, mag Amor in een hecht verbond binden! / Mag zo Phoebus je beminnen, en de lieflijke dochters van de Helicon, / mag zo Venus je toelachen met haar prachtige blik! / Mag zo Bicker als een zegen voor de kunsten van zijn vaderen verrijzen, / mag zo je lot door geen enkel leed geteisterd zijn!'

Het piquant Epigramma van mijn vriend Marron op de Club van de Jacobins heb ik U, geloof ik, geschreeven. Gij vraagt mij naar de brief van Spalding, waarop die van Marron, welke ik U gezonden heb, tot antwoord gediend heeft. Dezelve is, zoals Gij wel begrijpt, niet gedrukt, en onder ons gezeid en gebleeven, zo pitoyabel dat een jonge op de Latijnsche School zich er over moest schaamen. Men heeft zeer veel moeite om hierin de fraaie Auteur van het lieve vers *Elegia ad Musam of Iter in Helvetiam*, 't welk Gij zeker geleezen hebt, te erkennen. Doch ik geloof dat buiten de idées onze vriend Marron er meer schuld aan heeft dan hij (doch dit sub rosa). Gij zult reeds ontvangen hebben de beide verzogte Odes van Van Ommeren. De vertaaling van Lemierre, die reeds afgedaan dog nog niet gepolijst is, zal ik U met de vrije navolging van Marron in het Hollandsch bij de eerste gelegenheid zenden. Lemierre is, zoals Gij wel gedacht hebt, Traducteur du Poème *sur la Peinture*.²² — § 7. Van alle de lui van studie die ik hier kenne is Villoison de eenigste waaraan ik gerecommendeerd ben, en ook juist de onvriendelijkste. Het is wel anderhalf jaar geleden dat ik bij hem geene visite gedaan heb; evenwel zal ik het haast eens weder doen. De Abbé Saint-Léger daarentegen is de vriendelijkheid zelfs, en dit kooft mij des te beter daar ik alle ogenblikken belang bij hem heb. Zijne uitgestrekte kundigheden in de Historia Literaria maaken dat men nooit bij hem eene visite doet zonder te profiteeren in 't een of ander, en wil ik iets weten, 't zij over dingen die uitgegeven zijn 't zij over onuitgegevene stukken, dan raak ik altijd bij hem klaar. Hij is mijn Oracel. Ik heb hem gezegd dat ik over Pannonius waarschijnlijk abuis had; bij die gelegenheid zeide hij mij dat de nieuwste Uitgever van Pannonius zeer onaccuraat te werk gegaan was, door de zelfde stukken onder verschillende tijtels meer dan eens te repeteeren. Zo Gij het een of ander omtrent de Literatuur wilt weten kunt Gij het door ZEd. altijd gewaar worden; hij is de verplichtendste mensch die ik ken. Wanneer ik hierbij onze trotsche Professoren, waarvan de meeste bij vergelijking van Léger weetnieten zijn, compareer, dan vloeke ik van kwaadaartigheid, daar ik bij dezen niets dan ijdele pedanterie, en bij de andere de

²² 'vertaler van het gedicht over de schilderkunst.' Lemierre had in 1769 *La peinture, poème en trois chants* gepubliceerd.

grootste modestie en beleefdheid ontmoete. Gij kunt wel denken dat ik op deze wijze onzen vriend Wassenberg niet regretteer. (À propos, ziet Gij Wassenberg nog wel eens? spreekt hij ook over mij?) Het is niet onmogelijk dat ik onder de auspicia van Léger in 't vervolg eens eenige onuitgegeven stukken van de Latijnsche Poeeten van de 5e of 6e eeuw gaa uitgeven. Ik ben bezig met het een en ander over *Luxurius*²³ bijeen te zamelen, waarvan Léger mij eene korte notice gegeven heeft. Men heeft reeds eenige weinige dingen van Luxurius gegeven, waaruit men kan zien dat hij wel der moeite waard is. Er moet zeker in zommige Bibliotheken nog verscheide stukken van hem zijn. Zo Gij iets omtrent dien auteur vind zult Gij mij plaisier doen met het mij mede te deelen. Staat er ook iets van hem in de Editie van Wernsdorf van de *Poetae Latini Minores*?²⁴ Ik heb dezelve niet, dog gaa hem ontbieden. De *Anthologie* noch de *Poetae Minores* van Burman²⁵ heb ik ook niet. Ik bidde U dezelve eens naa te slaan. Dit plan moet onder ons blijven, want ik wil er voor niemand iets van weeten. Alles wat Gij ondertusschen omtrent hem vind, verwacht ik dat Gij mij zult zenden. Zo ic omtrent een ander Auteur U van dienst kan zijn kunt Gij over mij disponeeren. — § 8. Weet Gij reeds dat Coopmans gesondeerd geweest is om te Harderwijk als Professor te komen? Over Van Kooten wil ik U wel schrijven, doch het moet volstrekt geheim blijven. Hij kooft in het begin van de volgende maand te Parijs, om met de Heer de Wit,²⁶ die hem gaarne als Gouverneur van zijn Zoons had, te spreken. Hij is reeds lang hierover in onderhandeling geweest: of hij het zal aanneemen, en of zij overeen zullen komen is nog zeer onzeker. Ik voor mij zoude het hem niet

²³ Luxurius of Luxorius van Carthago (zesde eeuw): grammaticus en Latijns dichter, auteur van een *Liber epigrammaton* naar het voorbeeld van Martialis (eerste eeuw). Een editie heeft Bosscha niet gepubliceerd.

²⁴ Johann Christian Wernsdorf, *Poetae Latini Minores* (6 vols., Altenberg etc. 1788-1799). De gedichten van Luxurius komen in deze verzameling niet voor.

²⁵ Petrus Burman de jongere, *Anthologia veterum Latinorum epigrammatum et poematum* (3 vols., Amsterdam 1759-1773); Petrus Burman de oudere, *Poetae Latini Minores sive Gratii Falisci Cynegeticon* ... (Leiden 1731).

²⁶ Jan B. de Witt (1755-1809): jurist, Amsterdams vroedschap en schepen, in 1787 uitgeweken naar Frankrijk en niet meer naar Holland teruggekeerd. Van Kooten trad in juli 1791 bij hem in dienst als gouverneur.

sterk aanraaden, schoon hij waarschijnlijk zeer veel geld zal kunnen krijgen, en ik niets liever zag dan hem hier te Parijs te hebben, te meer daar hij thans eene Drukkerij te Duinkerque met de Heer van Schelle²⁷ begonnen heeft. Ondertusschen bidde ik U van er niet van te spreken, daar hij mij nog gisteren geschreven heeft dat hij gaarne wenschte dat de redenen van zijn komst te Parijs voor anderen onbekend bleefden. Valckenaar had nog een ander plan in het hoofd om Van Kooten op een goede voet te plaatsen, dog dit komt mij te chimerig en onuitvoerlijk voor om er U eens van te schrijven. — § 9. Of ik van het jaar in Friesland kan koomen is nog zeer dubieus: Dus moet Gij hier geen vast staat op maaken. Zo het echter van het jaar niet gebeurt, koome ik zonder twijffel het volgend voorjaar. Ik brand van begeerte om mijn Vaderland en Vrienden eens weer te zien, en evenwel wanhoop ik er bijna dit jaar aan. — § 10. Het schoon Epigram op Francklin *Eripuit* etc. is gemaakt door de onder Louis XV beroemde Minister *Turgot*.²⁸ Dit is niet zeer bekend; ik heb het bij hazard geleezen in het leven van Turgot.

§ 11. Ik bedank U voor de afgeschreven remarquable passage uit de Oratie van Wassenbergh.²⁹ Maar welk is het sujet van die Oratie, en bij wat gelegenheid is dezelve gedaan? Hier had Gij mij van te voor- en niets van gemeld.

§ 12. De Handelingen van de Heer Hambroeck³⁰ omtrent uwen broeder admireer ik, en dit zal ieder raisonnabel mensch met mij doen. De *maxime est et in hoste laudanda virtus*³¹ is altijd de mijne geweest; niet dat ik Hambroeck zo zeer als *hostis* beschouw, want ik

²⁷ Pieter van Schelle (1749-1792): arts te Leiden, vriend en beschermer van Bilderdijk, die zich in 1787 met andere patriotten in Duinkerken vestigde en daar een 'Hollandsche Drukkerij' oprichtte.

²⁸ Anne Robert Jacques Turgot (1727-1781): minister van financiën in de jaren zeventig. De biografie *Vie de M. Turgot*, gepubliceerd in 1786, is van de hand van Condorcet.

²⁹ Wassenbergh hield als aftredend rector magnificus in 1790 een oratie getiteld *De bonarum hodie literarum et eruditionis in Belgo commodis et incommodis, eaque vel amplificandi vel tollendi modis* (Franeker 1790).

³⁰ Jhr. Willem Hendrik van Hambroick (1744-1822): lid van de vroedschap en burgemeester te Leeuwarden, prinsgezind, van 1783 tot 1795 curator van de Franeker Hogeschool.

³¹ 'Ook in de vijand moet moed geprezen worden.'

vind het onverstandig om malkander om verschillende denkwijze te haaten of te vervolgen, of iets af te keuren omdat iemand van een' andere partij het gedaan heeft. Mijne manier van denken is altijd bedaard geweest, en blijft hieromtrent noch altijd dezelve. — § 13. en ultimo. Thans zal ik dezen eindigen, want politiq nieuws weet ik hoegenaamd niet; ik heb vergeeten zedert een week de Couranten te leezen. Het vertrek van Mes Dames³² heeft gansch wat leven hier veroorzaakt; ik vind dat men aan den eenen kant in 't vertrek veel te veel importantie, en aan den anderen kant veel te veel obstinatie om te vertrekken getoond heeft. Twee tumulten in de Thuilleries zijn door de waakzame zorg en schrandere schikkingen van de braave De la Fayette gelukkig gestild, welke insgelijks belet heeft de demolitie van Vincennes, waarmede een hoop volks bezig was op het zelve oogenblik dat men eene menigte Aristocraaten gewapend in 's Konings apartementen vond, die alle ontwapend, en zommige gearrêteerd zijn.³³ Doch dit alles zal U reeds door de Couranten bekend zijn. De Koning, die gansch ziek geweest is, is thans volkomen hersteld: vandaag word hierom het *te Deum* in alle Kerken gezongen, en de gansche stad is geïllumineerd. Ieder braaf Patriot is van harten blijde met de herstelling van de beste der Monarques. Adieu, Mon cher. Écrivez moi vite; présentez mes respects à votre famille, et les Complimens à la mienne; ainsi qu'à Coulon, Nieubuur etc. Je suis

³² Op 21 februari 1791 waren twee tantes van Lodewijk XVI, de prinsessen Adelaïde (1732-1808) en Victoire (1733-1799), dochters van Lodewijk XV, naar het buitenland vertrokken.

³³ Op 28 februari liet Lafayette de Nationale Garde een volksopstandje voor het kasteel van Vincennes onderdrukken, en vervolgens een groep gewapende mannen die zich in de Tuilerieën ophielden, ontwapenen.

T.T. Bosscha

P.S. J'ai vû Jeudi dernier la consecration de l'Évêque de Paris;³⁴ mais la foule étoit trop grande pour bien voir, ainsi vous vous passerez des détails de cette cérémonie. —

³⁴ Op 17 maart 1791 werd Jean-Baptiste Joseph Gobel (1727-1794) door Talleyrand tot bisschop van Parijs gewijd.

11. Paris le 3. Juillet 1791

Mon Cher!

Quel siècle fut jamais plus fécond en merveilles que celui où nous vivons! Voilà qu'on vient d'enlever le Roi le moins portatif de toute l'Europe: Voilà que pour la première fois dans l'histoire des Galanteries un amant ait enlevé le mari de sa maîtresse. Voilà enfin que le sort de 25 millions d'hommes libres a dépendu d'une cotelette et de quelques bouteilles de Champagne! Mais voilà aussi des Paradoxes me criez vous: Attendez, mon ami, je vais les prouver mieux que Cicéron n'ait prouvé les siens. D'abord vous m'avouerez que Louis XVI, que vous connoîtrez certainement en estampe, n'a pas une figure trop portative. Il faut savoir en second lieu que Mr. le Comte de Fersen,¹ qui a accompagné le Roi dans sa fuite, et qui y a le plus contribué, est depuis longtemps l'amant déclaré de la Reine: et vous aurez lu dans les Gazettes, que dans les Procès Verbaux de l'Assemblée Nationale on a toujours employé le terme ridicule d'*enlèvement* au lieu de *fuite*. Je vous dirai enfin que Sa Majesté très Chrétienne, qui a plus de corps que d'âme, a pris une faim violente pendant son voyage, ce qui l'a retardé dans la route de plus de 3 heures. Et comme il aime les cotelettes à la folie il est allé dans une campagne d'un des ses Courtisans pour dîner à son aise, et pour évider 2 ou 3 bonnes bouteilles de Champagne. Eh bien! que dites vous à présent de mes argumens? Ils valent bien, ce me semble, ceux dont les Théologiens se servent pour prouver le péché originel de toute autre matière pareille. J'aime à vous égayer dans ce moment. Voici encore quelques Anecdotes qui vous feront plaisir. Monsieur Barnave, un des Commissaires envoyés par l'Assemblée au devant du Roi, étoit dans la même voiture avec le

¹ Hans Axel graaf van Fersen (1755-1810): Zweeds officier en diplomaat, gunsteling van Marie-Antoinette. Hij bereidde de vlucht van de koninklijke familie voor. Na de arrestatie bij Varennes verliet hij Frankrijk.

Roi, la Reine, le Dauphin, et Madame Royale.² Ce brave Legislateur, qui est un très bon Patriote, avoit des boutons à son habit sur lesquels il y avoit: *Vivre libre ou mourir*. Le petit Dauphin, qui sait à peine lire, a commencé à épeller ces mots. *Vi-vre* etc. Ensuite regardant d'autres boutons, où il y avoit la même devise, il s'est écrié tout d'un coup: Voyez Maman, il y a partout *Vivre libre ou mourir*. — Les Aristocrates François à Bruxelles, qui savoient le départ du Roi, et le jour où il devoit arriver dans cette ville, sont allés au devant de lui, et croyant le coup bien sûr ils ont ordonnés aux Acteurs de jouer le jour de l'arrivée *Richard Coeur de Lion*.³ Malheureusement le Roi ne vint pas, et on reçut la triste nouvelle qu'il étoit arrêté, et voilà que les Vonckistes,⁴ les bons patriottes, ordonnent, qu'on jouera les *Événemens Imprévus*.⁵ Les Philosophes Brabançons, qui s'étoient livrés à la même joie que les émigrants François, lorsqu'ils apprirent la nouvelle du départ du Roi, ont crû de même convertir cette joie en tristesse, et dans leur désespoir, ils ont eu recours aux prières de quarante heures pour obtenir du ciel la liberté de la famille royale. On a remarqué que les François ont pris peu de part à cette cérémonie plus pieuse qu'efficace; ce qui a un peu scandalisé les dévots Brabançons, qui regardent aujourd'hui les émigrants comme gens sans foi, sans loi, et bientôt sans argent. — Le Roi en arrivant à Paris devoit passer par la place de Louis XV pour entrer dans le château des Thuilleries. La foule étoit grande: il y avoit même quelques hommes qui étoient montés sur la statue équestre de Louis XV, et qui pendant que le Roi passoit devant cette statue, ont bandé les yeux à Louis XV afin de ne pas voir la honte et l'infamie de son successeur. (Vous aurez lû sans doute dans le Voyage de Moore⁶ l'Epigramme qu'on a faite dans le tems par cette

² Elisabeth Philippine Marie Hélène de France (1764-1794): zuster van Lodewijk XVI. Zij werd in 1792 met het koninklijk gezin gevangen gezet en in 1794 ter dood gebracht.

³ Opera van André Ernest Modeste Grétry (1741-1813) uit 1784.

⁴ Volgelingen van Jan Frans Vonck (1743-1792): advocaat en politicus uit Brussel, leider van de liberale democraten en een van de aanstichters van de Brabantse Omwenteling van 1789, waarbij Oostenrijk werd verslagen.

⁵ Opera van Grétry uit 1779.

⁶ John Moore, *A view of society and manners in France, Switzerland, and Germany, with anecdotes relating to some eminent character* (Londen 1779); in het Frans

même statue, qui est entourée de 4 vertus. *Le vice est à cheval et les vertus sont à pied.*) — On a dit assez ingénieusement dans un des papiers publics, qu’il étoit étonnant que les Affiches de Paris (où on met pour l’ordinaire tout ce qu’on a trouvé ou perdu) n’avoient fait aucune mention de l’enlèvement du Roi, même pas sous l’article des *Effets perdus*. — Malgré la consternation qu’avoit causée la fuite précipitée du Roi, le peuple s’a amusé le premier jour à ôter dans toute la ville le nom du *Roi* et *Royal* de toutes les enseignes, comme à *la culotte Royale* etc. Un plaisant, qui avoit sur son enseigne *Beurre du Roi*, et qui avoit probablement lû la profonde Dissertation du célèbre Wassenberg, est venu à bout à faire une belle Transposition en mettant *Roi du Beurre*. Le spectacle de tout un peuple occupé à de telles bagatelles dans une crise si grande étoit vraiment plaisant, et me rappeloit les tems de l’ancienne Rome, qui chassoit de son sein un Consul Patriote, pour avoir le même nom que son Tyran exilé.⁷ —

En me promenant au Palais Royal un homme vint à moi, et me dit: *Les cochons sont chers aujourd’hui, Monsieur*. Comment donc, dis je: C’est, me repondit-il, parce qu’un gros cochon s’est échappé cette nuit. Il faut scavoir qu’on donne communément le nom de *gros cochon* à Monsieur de Provence⁸ frère du Roi. — Railleries à part, je dois vous avouer que l’histoire du genre humain ne présente pas un spectacle plus imposant que celui de la tranquillité miraculeuse, que le peuple a sçu conserver dans cette grande occasion, et ce qui fait le désespoir de tous les ennemis de la Constitution c’est que la Capitale a servi de modèle au reste de la France, et a été imitée partout. La fermeté de l’Assemblée Nationale dans cette séance à jamais mémorable, qui a duré depuis le Mardi matin jusqu’à l’après-midi du Dimanche suivant, est au dessus de tous les Éloges. Les traîtres qui ont conseillé au Roi de s’éloigner de la capitale avoient sans doute espéré que cet évènement y produiroit de grands

vertaald als *Tableau de la société et des mœurs, en France, en Suisse, et en Allemagne, avec des anecdotes relatives à quelques personnages distingués* (Den Haag 1781).

⁷ L. Tarquinius Collatinus, een achterneef van de verdreven laatste koning van Rome, L. Tarquinius Superbus (Livius, *Ab urbe condita* II, 2).

⁸ Louis Stanislaus Xavier, graaf van Provence (1755-1824): jongere broer van Lodewijk XVI, bekend als ‘Monsieur’. Hij is in juni 1791 gevlucht. In 1814 werd hij koning onder de naam Lodewijk XVIII.

désordres, et qu'il seroit le signal d'un nouveau choc entre les divers partis qui divisoient Paris et l'Assemblée Nationale; leurs perfides espérances ont été trompées: le danger de la chose publique a fait cesser toutes les divisions. Depuis longtems les deux Clubs, celui de 89 et des Jacobins,⁹ étoient très divisés. Les Jacobins étoient particulièrement déchaînés contre le brave Fayette: cette discorde étoit singulièrement fomentée par quelques Démagogues outrés, et en particulier par Messieurs Lameth, Barnave etc., qui se déclaroient ouvertement contre ce grand homme. C'est là la source de ces bruits exagérés, que les Gazettes Hollandoises ont répandus à l'envie, et dont vous faites mention dans votre lettre: *que la Fayette avoit perdu son influence: qu'il ne se soutenoit que par le secours des Gardes Nationales: que sa femme étoit partie etc.* Quoique cette dernière nouvelle est absolument fausse, les autres étoient plus ou moins fondées. La fuite du Roi a apaisé toutes des discordes. Mardi soir 21 Juin, un grand nombre de députés du club de 89 se rendirent aux Jacobins avec ceux de leurs collègues, qui sont de cette société. Monsieur Alexandre Lameth est entré avec Monsieur de La Fayette: et cette réunion, ainsi que celle des députés, a été vivement applaudie. Les discours de Monsieur Robespierre¹⁰ et de Monsieur Danton¹¹ ont fourni une occasion de signaler d'une manière plus éclatante encore ce rapprochement. Le premier, dans une opinion fort étendue avoit blâmé les mesures que prenoit l'Assemblée Nationale, et avoit essayé de jeter des soupçons sur les comités employés par elle. Le second, Monsieur Danton, avoit parlé avec beaucoup de chaleur sur la conduite de Monsieur de la Fayette, et

⁹ De politieke club van de Jacobijnen was ontstaan uit een groep Bretonse afgevaardigden die in 1789 in Versailles onderwerpen bespraken die in de Assemblée Nationale aan de orde werden gesteld. De club verhuisde in oktober 1789 naar Parijs, waar men bijeenkwam in het Jacobijner klooster te Parijs. Leidende figuren waren Barnave en Lameth. Van de Jacobijnen splitste zich in mei 1790 de Société de 89 af, met Mirabeau, Sieyès, Lafayette en Talleyrand.

¹⁰ Maximilien François Marie Isidore Joseph de Robespierre (1758-1794): jurist, afgevaardigde naar de Etats Généraux en de Assemblée Nationale, Jacobijn, als lid van het Comité du Salut Public de machthebber tijdens het Schrikbewind (1793-1794). Hij werd in juli 1794 guillotineerd.

¹¹ Georges Jacques Danton (1759-1794): lid van de Convention Nationale en van het Comité du Salut Public, in 1794 guillotineerd.

avoit même engagé les hommes qui avoient eu une grande influence dans la révolution à s'expliquer ouvertement sur leurs principes, sur leur conduite, sur leurs liaisons réciproques. Monsieur Alexandre de Lameth est monté à la tribune. C'est avec plaisir, a-t-il dit, que je m'expliquerai sur ce qui s'est passé entre Monsieur la Fayette et moi: ayant commencé ensemble la révolution, nous avons été intimement liés à cette époque. Depuis j'ai cru avoir à m'en plaindre: je n'ai pas caché les reproches que je croyois avoir à lui faire; mais je declare que, dans le moment où j'étois le plus éloigné de lui, j'ai toujours dit (et Monsieur Danton, avec lequel j'ai parlé plusieurs fois de Monsieur la Fayette, peut le certifier) que dans le moment ou la chose publique seroit en danger on pouvoit compter sur lui, et qu'il périroit pour la défense de la liberté. Monsieur Danton s'est levé, et a dit que Monsieur de Lameth ne lui avoit jamais tenu un autre langage. Apres cette déclaration, Monsieur Lameth a parlé avec la plus grande force et avec beaucoup de succès sur la nécessité de se rallier, de se tenir réunis, de marcher ensemble à l'achèvement de la constitution, sans souffrir jamais qu'elle pût éprouver la moindre altération. Monsieur la Fayette a parlé après Monsieur Lameth; il a de même engagé tout le monde à s'unir, et à périr, s'il le faillait, pour le maintien de la liberté. Monsieur Barnave a exprimé les mêmes sentimens, et a proposé à l'Assemblée une adresse très courte, mais qui étoit remarquable dans les circonstances par le ton de sagesse et de dignité qui y regnoit. — Vous voyez d'après ce détail que la France présente dans ce moment-ci des scènes non moins touchantes que celles de l'histoire ancienne. Il est inutile de vous rappeler dans la mémoire qu'un Aristide et Themistocles oubliant leur ressentimens particuliers se prêtèrent un secours mutuel dans un tems ou leurs forces réunies pouvoient sauver la patrie commune. — Comme tous les détails de cet événement remarquable sont intéressants, je vous donnerai une copie du recit, que le brave Drouet,¹² ce maître de poste de Sainte-Menehould, qui a le plus contribué à l'arrestation du Roi, en a fait à l'Assemblée Nationale. Le voici: 'Je me nomme Drouet, ci-devant Dragon au Régiment de Conti. Mon camarade s'a-

¹² Jean-Baptiste Drouet (1763-1824): werd na Varennes lid van de Convention Nationale en stemde in 1793 voor de terechtstelling van de koning.

appelle Guillaume; il est commis du Directoire de District de Sainte-Menehould. A 7 heures et demie du soir, une voiture relayoit à la poste de Sainte-Menehould. Ayant reconnu la Reine que j'avois vûe autrefois, et voyant sur le devant de la voiture un homme dont la ressemblance avec l'effigie du Roi empreinte sur un assignat de 50 livres me frappa, je pensois que c'étoit la famille Royale. D'ailleurs l'arrivée subite d'un Commandant de Dragons, qui avoit succédé au passage d'un détachement de Hussards, sous le prétexte d'accompagner un trésor, m'avoit confirmé dans mes soupçons; surtout voyant que le Commandant de Dragons avoit parlé à l'un des postillons avec une très grande vivacité. Cependant craignant de donner une fausse alerte, je lassai partir les voitures. Mais comme les Dragons se disposoient à monter à cheval, je courus au corps de garde, et bientôt l'on prit, d'après mes propositions, des mesures telles que l'on empêcha les Dragons de partir. Je me mis ensuite avec mon Camarade à la poursuite des dites voitures. Nous apprîmes à Clermont qu'au lieu de la route de Metz, elles avoient pris celle de Varennes, sous la condition expresse faite par le maître de poste, que l'on feroit rafraîchir les chevaux à Varennes. Il étoit onze heures du soir, il faisoit très noir lorsque nous entrâmes dans la ville. Nous appercûmes les voitures qui s'étoient tapies contre les maisons. Le Roi avoit bien ordonné que les chevaux se rafraîchissent à Varennes, mais on n'avoit pû l'obtenir. Je me tournai vers mon camarade, et je lui dis: es tu bon patriote? – oui – Eh bien! le Roi est à Varennes; il va descendre; il faut l'arrêter. Cependant il ne faut point sonner l'alarme que nous n'ayions barricadé les rues. En conséquence nous nous portâmes vers le chemin où devoient passer les voitures; nous y en trouvâmes une attelée de boeufs, nous la mîmes en travers, et le chemin en fut tellement embarrassé qu'il étoit impossible de passer. (On a vivement applaudi.) Ensuite nous courûmes chez le Procureur Général de la Commune; en peu d'instans nous nous trouvâmes huit hommes de bonne volonté. Le Commandant de la Garde Nationale, qui étoit avec nous, s'approcha de la voiture; il interpella ceux qui y étoient renfermés. La Reine répondit qu'elle étoit infiniment pressée, et qu'elle prioit instamment qu'on la laissât passer. On demanda si elle avoit un passeport, elle répondit qu'oui, qu'elle alloit le montrer, mais que ce n'étoit pas très nécessaire. Cependant elle donna son passeport à

deux dames d'honneur, qui descendoient chez le Procureur Général de la Commune; il en fut fait lecture. Les personnes que l'avoient donné dirent qu'elles croyoient que cela suffisoit. Nous répondîmes que non, parce qu'il n'étoit signé que du Roi, et qu'il devoit l'être du Président de l'Assemblée Nationale; d'ailleurs, ajoutâmes nous, si vous étiez des étrangers, comment auriez vous assez d'influence pour faire mouvoir un détachement de Hussards; si vous étiez des étrangers, comment un Commandant de Dragons se trouveroit-il à votre suite, ou sur votre passage pour vous accompagner? — On s'assembla, et il fut délibéré que les voyageurs ne partiroient que le lendemain. Tous ceux qui étoient dans la voiture descendirent chez le Procureur Syndic de la Commune. Là probablement (car je n'y étois point) on interrogea le Roi; on lui demanda s'il étoit le Roi. Il répondit: oui; voilà mon épouse, voilà mes enfans, et je réclame pour nous les mêmes égards que les François ont toujours eus pour leurs Rois. Le peuple accourut aussitôt en foule. D'un autre côté le détachement des Hussards s'avança aussi. On nous demanda le Roi; on vouloit faire des coups d'autorité, mais nous protestâmes qu'on ne nous l'enlèveroit qu'après notre mort. En conséquence on fit venir des pièces d'artillerie; deux furent placées dans le haut de la ville, et deux dans le bas; de manière que les Hussards se trouvoient entre deux feux. Le Commandant des Hussards voulut insister pour avoir la garde du Roi. Nous repliquâmes que la Garde Nationale avoit arrêté le Roi, et qu'elle devoit le garder. Comme on insistoit encore, en nous menaçant de faire feu, je criai: canonniers, à vos rangs; la mèche à la main. (J'ai l'honneur de vous observer, Messieurs, qu'il n'y avoit rien dans les canons) — (Les applaudissemens avoient fréquemment interrompu l'orateur. Ici les éclats de rire se sont mêlés aux applaudissemens: on a fait du silence;— en un mot, le Commandant de la Garde Nationale fit si bien, que l'on parvint à diviser les Hussards. Nous vîmes alors que le Roi étoit bien arrêté, et qu'il étoit en sûreté. Nous nous retirâmes chez nous, où nous jouîmes de la félicitation de nos concitoyens, et nous sommes venus déposer dans le sein de l'Assemblée Nationale les sentimens de zèle et de patriotisme qui nos ont portés à faire l'action dont nous venons de vous détailler les faits.' — On prétend que la famille Royale a promis un million de livres à ce brave Drouet s'il vouloit participer dans le complot, mais qu'il auroit

repondu: *J'aime bien mon Roi, mais j'aime encore plus ma patrie.* Combien ces hommes ont de jouir le jour de la arrivée du Roi, en voyant tout un peuple qui regardent son Roi avec un silence méprisable avoit les yeux constamment fixés sur eux, qui ne cessoit de les applaudir en les nommant les *Sauveurs de la Patrie*. Ils se pourroient dire avec une satisfaction bien douce: *Voilà notre ouvrage.* Ils sont infiniment accueillis ici, et ont été couronnés dans plusieurs Spectacles. Combien la dernière entrée du Roi différoit de deux autres, que j'ai vûes il y a deux ans. Au lieu des cris de *Vive le Roi*, qui remplirent alors les airs, on voyoit regner un morne silence, accompagné d'aucun outrage, mais plus terrible que les injures mêmes. C'étoit bien là *Quantum diversus ab illo!*¹³

Le Roi a bien eu raison de dire qu'il avoit vû dans son voyage que la Révolution étoit déjà pour ainsi dire enracinée dans les esprits. Le grand nombre des adresses de tous les départements qui sont arrivées de toutes les parties du Royaume à l'Assemblée Nationale depuis le depart du Roi le prouva d'une maniere indubitable. C'est un exemple unique dans les annales du monde que ce concert si parfait entre tant de millions d'hommes répandus sur un si vaste territoire. C'est en cela, c'est dans cet accord de tant d'esprits et de tant d'âmes, biens plus encore que dans la Constitution, qui n'en est que l'effet, que consiste la Révolution qui s'est opérée sous nos yeux. Pourquoi les Nations étoient-elles si foibles et les Despotes si puissans? C'est que les Despotes s'entendoient, et que les Peuples ne s'entendoient pas. À l'instant où les communications des idées sont devenues si rapides entre les peuples, on a dû être sûr que la liberté ne tarderoit pas à paroître et à changer la face des Empires. Toutes ces adresses, écrites par tant de Départemens, tant de Districts, tant de Citoyens, on les croiroit écrites par le même homme. Il y a entre ces Adresses quelques-unes qui sont touchantes, d'autres qui excitent le rire par leur naïveté. On voit une

¹³ Statius, *Thebais* 7, 706: *Quantum <subito> diversus ab illo* = 'Hoe verschillend <plotseling> van die (vroegere) man.' Het heldhaftig gedrag (tijdens een veldslag) van de ziener Amphiaras wordt beschreven; plots is hij niet meer de bedeesde ziener van vroeger die bijvoorbeeld in de vlucht van een vogel de toekomst kon lezen. Het gaat dus om de volledige verandering die zich in één man heeft voltrokken.

petite ville de la Franche-Comté regretter de n'avoir pas assez de fusils, mais se féliciter de ce qu'elle s'est bien armée de fourches, de piques, et de bâtons. Père Duchesne¹⁴ avait bien raison, disent les citoyens de cette petite ville, de dire que les Comtois se batteroient avec leur crémalières s'ils n'avoient pas de fusils. Tous nos Aristocrates, qui fondoient de joye, tremblent actuellement; on n'en voit aucun dans les Rues! Une autre ville écrit ce peu de mots: 'Nous avons des armes et du courage; nous écraserons vos ennemis et les notres. Nous sommes avec respect les officiers municipaux et les gards nationaux.' Voici la petition et quelques unes des expressions d'un brave Citoyen de Bordeaux: 'Le sang qui coule dans mes veines a déjà été versé pour la Patrie. Je l'ai transmis à onze enfans, dont neuf garçons, qui, je l'espère, auront un jour le bonheur de le sacrifier pour leur Pays. Si les circonstances l'exigent, je demande d'être placé avec mon fils aîné au poste le plus périlleux. Je m'estimerois heureux de mourir pour la Patrie, ne doutant pas qu'elle ne prit soin de mes enfans.' — Vous aurez lu la lettre brutale de Monsieur de Bouillé¹⁵ à l'Assemblée Nationale, qui, en insultant tout une Nation qui a recompensé ses services par la reconnoissance la plus signalée, ose écrire ces mots exécrables: *Si on ôte au Roi un seul cheveu de la tête, bientôt il ne restera plus pierre sur pierre dans Paris.* Il ajoute: *Les puissances étrangères vont entrer sur votre territoire: je sais les chemins, et je conduirai leurs armées.* Malheureusement pour l'humanité généreuse de ce Général que les Puissances Étrangères n'osent pas se mêler des affaires de la France. On n'attaque pas si facilement une nation armée et animée par le patriotisme le plus bouillant. D'ailleurs toutes les Troupes de ligne sont bonnes, les soldats sont très patriotes, ce qu'ils ont montré encore dans la fuite même de Bouillé,¹⁶ qui n'a été accompagné d'aucun soldat, et même

¹⁴ *Le Père Duchesne*, een revolutionaire krant die werd geredigeerd door Jacques René Hébert (1757-1794) en verscheen van 1790-1794.

¹⁵ François Claude Amour, markies van Bouillé (1739-1800): generaal, die de muiterij van het garnizoen van Nancy in augustus 1790 onderdrukte. Hij bereidde met onder meer Axel van Fersen de vlucht van de koninklijke familie voor. Op 26 juni 1791 nam hij in een brief aan de Assemblée Nationale de verantwoordelijkheid hiervoor op zich en verliet vervolgens het land.

¹⁶ Hierbij staat een voetnoot in het origineel: 'Ce Monsieur Bouillé est celui qui nos a rendu de grands services en prenant pour nous dans la dernière guerre

quelques-uns des Officiers, qu'il a su entraîner dans leur perte, ont déjà présenté leur repentir et soumission à l'Assemblée. Je ne dis pas que l'affaire seroit la même, si le Roi étoit effectivement sorti du Royaume; je suis convaincu qu'il y a eu un complot de concert avec l'Empereur et peut-être avec l'Espagne et l'Angleterre. Mais il paroît pourtant que la condition sine qua non a été que le Roi devoit être hors du Royaume. Alors on auroit un prétexte. Mais tout a été déconcerté par l'arrestation du Roi, par la conduite incroyable du peuple et par la sagesse et la fermeté de l'Assemblée. Cependant on est sur ses gardes; on organise l'armée, qui sera formée d'un corps de 239 mille 269 hommes, y compris 26 mille hommes de gardes nationales volontaires appelés à la défense des frontières; et on a envoyé des Commissaires dans les Départements de la Meuse, de la Moselle et des Ardennes, pour visiter les frontières, et les faire mettre en état de defense. On fera probablement un camp. — Enfin, si l'Empereur attaquerait la France on feroit sur le champ un invasion dans le Brabant, où les Patriotes recevraient les François à bras ouverts. Car vous saurez sans doute que la tranquillité est bien loin d'y être rétablie; le parti de Van der Noot,¹⁷ soutenu et encouragé par Madame Medée,¹⁸ y intrigue sans cesse. —

Den 19 July.

Gij ziet, mijn Vriend, dat deze brief geëindigd zal worden 16 dagen laater dan het begin geschreeven was. Neem mij dit niet kwalijk: ik ben ieder postdag belet om dezelve te sluiten. Daaren-

avec les Anglois *St. Eustache*.' ('Deze heer Bouillé is degene die ons grote diensten heeft bewezen door voor ons in de laatste oorlog met de Engelsen Sint-Eustatius in te nemen.') Het eiland Sint-Eustatius was een centrum van de smokkelhandel op Amerika, waarin ook de firma Van Marselis grote belangen had. In 1784 werd het door Franse troepen onder leiding van de markies van Bouillé terugveroverd op Engeland, dat er zich in 1781 meester van had gemaakt.

¹⁷ Hendrik Karel Nicolaas van der Noot (1750-1826): advocaat te Brussel, politicus, tegenstander van de hervormingen van keizer Jozef II, maar ook van revolutionaire vernieuwingen. Hij emigreerde in 1790 naar Holland.

¹⁸ Medea: figuur uit de Griekse mythologie: echtgenote van Jason die zij, met haar heksenkunsten, geholpen had het Gulden Vlies te vinden. Toen Jason haar verliet voor een andere vrouw, vermoordde zij zowel deze minnares als haar eigen kinderen, de zoons van Jason. Hier is de naam gebruikt als scheldnaam van prinses Wilhelmina.

boven was er ook geene groote haast mede, dewijl Gij zekerlijk uit de Couranten gezien zult hebben dat de rust alhier continueel bewaard is, en dat de Nationale Vergadering door haare bedaarde handelwijze en de beste Decreeten het vertrouwen 't welk de gansche Natie in haar gesteld had volkomen heeft blijven verdienen, vooral zoo Gij de Fransche Leidsche Courant, die uitmuntend over de zaaken alhier geschreeven heeft, geleezen hebt. Zedert het begin van deze brief en het einde is er weder zoveel nieuws dat ik nog wel 8 pag. vullen konde zo ik alles wilde schrijven, zoals het groote feest ter eere van Voltaire, waarvan wij voorleeden Maandag de Apotheose met alle plegtigheid gevierd hebben.¹⁹ Ik was verzogt de trein mede te volgen als Lid van het Lycée, dog de regen, die van alle Nationaale feesten is, heeft mij hiertoe de lust benoomen, en ik heb geprefereerd van liever de cerimonie op mijn gemak in een huis te gaan zien met een groot en aangenaam gezelschap Hollanders. Met het weder zijn wij gelukkiger geweest op de groote feestdag van het gansche menschelijke geslacht, den 14. July. De commemoratie van dien grooten dag is met alle plegtigheid en onder een onbegrijpelijke toevloed van menschen gevierd, en de Hemel, die wat Daemocratischer schijnt geworden te zijn, heeft ons met het schoonste weder begunstigt. Dog de beschrijving van dit alles zal ik moeten uitstellen, om U liever kennis te geeven van het groote Decreet vrijdag genoomen, en de gevolgen hieruit voortgesproten.

De groote, de interessante questie, die geheel Europa het oog op ons heeft doen gevestigd houden, waarvan het succès van de Constitutie misschien afhing, is eindelijk Vrijdag tot genoegen van alle weldenkende beslist, en de Koning is verklaard *hors de cause*, dog van zijne functien gesuspendeerd tot de voltooiing van de Constitutie, wanneer men hem volgens zijne eige begeerte de Decreeten in massa zal presentereen om dezelve te sanctionneeren. Dit Decreet is in de tegenwoordige omstandigheden het verstandigst 't welk men neemen kon; het republicanisme waartoe zeer veele lieden hielden, is bij mij eene sottise, vooral bij een volk dat uitdrukkelijk gedeclareerd heeft de monarchaale regeering te

¹⁹ Op 11 juli 1791 was de as van Voltaire in een luisterrijke optocht naar het Panthéon overgebracht.

willen behouden, om niet te zeggen wat al inwendige twisten en buitenlandsche oorlogen een dergelijke stap zou veroorzaakt hebben. Thans hebben de buitenlandsche mogendheden geen prétext hoegenaamd, en behalven eenige seditieuse pogingen van een opgestookt gemeen, 't geen men reeds getoond heeft wel te kunnen bedwingen, zal de inwendige rust meer en meer bevestigd worden. Het spijt mij dat de tijd en plaats mij beletten U de belangrijke discussiën van Vrijdag te melden, alsmede het schoon Rapport over die affaire van de 7 vereenigde Comités, 't welk 's woensdags ingeleverd was. In het zelve heeft men bijzonder deeze 2 questien onderzocht: *Le Roi peut-il être mis en cause pour le fait de son évasion? Son évasion est-elle un délit?* Om echter in het vervolg dergelijke Koninglijke Sottises voor altijd voor te komen, heeft men eerst deze drie Articels gedecreteerd: 1. Un Roi qui quitte son poste pour se mettre à la tête d'une armée pour en diriger les forces contre la nation, sera censé avoir abdiqué. 2^o Un Roi, qui après avoir prêté son serment, l'aura retracté, sera censé avoir abdiqué. 3^o Un Roi qui aura abdiqué sera censé simple citoyen, et comme tel accusable devant les tribunaux, pour tous les actes subséquens à son abdication. — Hoe verstandig ook het gedrag van de Nationale Vergadering is heeft het egter een groot misnoegen verwekt onder de geëxalteerde republicainsche hoofden, en onder een gedeelte van een misleid gemeen. Dit is zo verre gegaan dat Vrijdagavond eenig oproerig volk zommige spectacels heeft doen sluiten, en het geluk heeft weder gewild dat ik er met Mevrouw Abbema in was. Men heeft de oproerigste discoursen gehouden in de Club des Jacobins; dit is zo verre gegaan dat alle Leden van de Assemblée voor die Club bedankt hebben behalven vier of vijf. Eindelijk is men Zondag tot de noodzakelijkheid gekoomen om de Loi Martiale²⁰ te prononceeren, en op het bij duizenden zamengevat gemeen in het Champ de Mars te schieten, waarvan er eenige gekwetst en gedood zijn.²¹ Dog daar het mij onmogelijk is alles te schrijven, zende ik U het Journal van gisteren waarin gij het verhaal van dit alles zult

²⁰ 'standrecht'.

²¹ 17 juli 1791, drie dagen na de viering van het Feest van de Federatie op het Champ de Mars, werden daar demonstranten beschoten door de Nationale Garde van Lafayette. Er vielen tientallen doden.

vinden, alsmede een edelmoedige trek van den onsterfelijke Lafayette. De gestrengte stap van de Municipaliteit en de gardes Nationales is van het gewenschte gevolg geweest: gisteren en vandaag is alles doodstil geweest, en het gemeen ziende dat men 't zelve niet meer vreest, heeft zich niet durven roeren. Heb de goedheid, mijn lieve Vriend, mijne Moeder van dit alles kennis te geven om haar volkomen gerust te stellen. Niet wetende of mijn Broeder nog te Leeuwarden is, heb ik hem niet geschreeven, dog ik verzoek U zo hij er nog is hartelijk van mij te groeten, en deze brief aan hem te communiceeren. Zeg aan mijne Moeder en familie dat ik met ongeduld zedert weekenlang een brief verwacht. Antwoord mij schielijk, en groet alle kennissen, Uwe familie van mijn respect verzekerende. Adieu Beste Vriend

T.T.Q.N.

N.B. Gisteren heeft men tot blijdschap van alle Hollandsche Patriotten op Order van het Comité des Recherches gevat een voornaame Pruissische Jood *Ephraïm*²² genaamd. Hij is beschuldigd geld onder het volk verdeeld te hebben om oproer te verwekken. Dit doet ons des te meer plaisier daar wij zedert lang wisten dat die Smous een émissaire van Hertzberg²³ was om de Hollandsche Patriotten te contrecarreeren²⁴ en om dezelve in een kwaade reuk te brengen.

Schoon de Koning onschuldig verklaard is²⁵ begrijpt Gij egter ligtelijk dat de Heer Bouillé et complices niet in het zelve geval zijn, zoals Gij uit het nevensgaande Journal van Zondag kunt zien.

²² Benjamin Veitel Ephraïm (1742-1811): zakenman en geheim agent van de Pruisische regering. In Berlijn hield hij een vooraanstaande salon en hij bezat een kunstcollectie. Als voorstander van nauwe Frans-Pruisische betrekkingen werden hem diplomatieke opdrachten in onderhandelingen met Frankrijk toevertrouwd.

²³ Edwald Friedrich von Hertzberg: Pruisische tweede minister van Buitenlandse Zaken.

²⁴ Fr. contrecarrer: dwarsbomen, tegenwerken.

²⁵ Door de Assemblée Nationale.

12. Paris le 23 Fevrier 1792

Mon Cher!

Mijn Vriend Van Kooten en ik praatte dagelijks over U en ondertusschen vergeeten wij U te schrijven, of liever wij hebben dit van dag tot dag uitgesteld, want het woord *vergeeten* relatief tot vrienden, en particulier tot U staat niet in mijn woordenboek. Dit niet-tegenstaande had ik van dezen avond nog wel lust om een Postdag verder te wagten, maar zie die boose Van Kooten heeft de brutaliteit gehad van in zijn brief aan U¹ te zetten dat dezelve mij den 23 ter hand gesteld is, en heeft mij daardoor genoodzaakt (hoe weinig ik ook vanavond gepraedestineerd ben om brieven te schrijven, zoals Gij uit dit rampzalig opstel schielijk zult merken) om tenminsten eenige letters bijeen te krabbelen. Mais j'oubliois que je vous devois encore quelques mots François, (quoique l'orthographe et le style ne vaudront pas le vôtre malgré votre modestie,) pour répondre à ces souhaits de nouvel an faits avec tant de cordialité et d'Éloquence. Mon Dieu! que vous êtes généreux avec vos comparaisons *divines* et *royales*, des Mercure,² des Vénus,³ des Cléopatre!⁴ Pour moi, qui suis un Être assez matériel, et qui ai bien de la peine à suivre la maxime de l'Évangile *de regarder les choses d'en haut*, ayant la vie très basse, qui d'ailleurs n'ai pas trop de goût pour les Divinités, je me contenterai fort bien de quelque beauté terrestre, si jamais le goût ou le sort m'entraîne vers le mariage, ou selon notre ami de Gavere vers l'Enfer, car dans son langage les mots de *mariage* et de *Diable* sont des Synonymes. Cette remarque, que j'ai apprise hier dans une lettre de lui, est bien digne, ce me semble, à être communiqué à l'Auteur des Synonymes François, qui a été assez ignorant pour l'oublier. En attendant,

¹ Van Kooten in zijn brief aan Suringar die is gedateerd op 10 februari 1792, maar pas op de 21e is afgemaakt (Universiteitsbibliotheek Groningen, archief-Suringar).

² Mercurius: de Romeinse god van de handel en van dieven.

³ Venus: de Romeinse godin van de schoonheid.

⁴ Cleopatra: de vooral om haar schoonheid geroemde koningin van Egypte.

comme je reste toujours celibataire, du moins encore pour quelques années, j'espère que le Bon Dieu bénisse vos souhaits à l'égard des rhumatismes et des Chirurgiens, dont je me passerois volontiers. Avant de finir cet article intéressant des souhaits je me crois obligé de venger la pauvre Junon,⁵ que vous avez si indignement calomniée, en disant que les Déeses du Vieux tems n'avoient pas de coffre fort. Que vous êtes imprudent d'outrager ainsi la Déesse des richesses, la Déesse la plus jalouse de son honneur (que le libertin Jupiter ne respectoit pas trop) et ce qui pis est la Déesse la plus méchante et la plus vindicative de tout le Paganisme! Que je plaindrois votre Maîtresse si elle étoit enceinte! Corrigez vous, mon Cher, de ces étourderies, si vous ne voulez second Ixion⁶ pour toute une éternité tourner un coffre fort. Je crois bien que la coffre fort de Madame Jupiter (*mulier sequitur dignitatem viri*,⁷ n'est ce pas, Docteur?) n'abondoit pas en *assassinats monnoie alias assignats*, la constitution céleste étoit trop aristocrate pour cela, mais comme je ne doute pas de l'abondance des Louis d'or dans ces tems, je ferois peut-être violence à mes principes constitutionnels pour m'en contenter, d'autant plus parce que les Louis valent à present 42 livres 6 sols, grâce aux Philosophes et à la Constitution qui est leur chef d'Oeuvre. — Ce radotage vous ennuie peut-être déjà depuis longtemps, c'est pour cela que je le finirai, car vraiment il ne vaut pas le port d'un Lettre, que vous serez obligé de payer en argent, n'étant pas si heureux que nous autres hommes libres d'avoir de faux assignats, et de billets de confiance, qui remplacent si avantageusement notre numeraire. Avant de reprendre ma langue maternelle je vous souhaiterai pourtant premièrement *omnia fausta* pour le nouvel an, en commençant avec Romulus par le mois de Mars.⁸ Ce petit souhait Latin ne vaut pas votre Éloquence Française, mais je vous assure qu'il n'est pas moins cordial que le votre. Nu alle gekken op een stokje. —

⁵ Juno: de Romeinse godin van het gezin, gemalin van Jupiter.

⁶ Ixion: figuur uit de Griekse mythologie. Deze koning der Lapithen vertelde rond dat hij door Hera, de gemalin van Zeus, werd bemind, waarop Zeus Ixion op een gloeiend rad bond.

⁷ 'een vrouw volgt de waardigheid van haar man'.

⁸ Een verwijzing naar de oud-Romeinse gewoonte om het nieuwe jaar op 1 maart te beginnen.

De 26. Februarij

Niettegenstaande de beste dispositiën om dezen brief den 23 te eindigen, en den volgenden dag af te zenden, dispositiën welke door het advijs van Van Kooten en zijnen brief aan U niet weinig versterkt waaren, heeft het noodlot echter gewild (Gij weet *dura fati necessitas*)⁹ dat ik denzelven niet voor vandaag heb kunnen vervolgen, en zo het God belieft ook hoope te sluiten. Deze kleine sluikerij van drie dagen zult Gij mij wel willen vergeeven, te meer wanneer ik U beloof dat Gij voor ieder dag tenminsten drie regels interest zult hebben. — Ik bemerk uit uwen brief dat het met de Franeker Academie bitter uitziet, schoon ik hierover in het geheel niet verwonderd ben. Wat betreft de harmonie tusschen de vredelievende Professoren van die Academie, dezelve hadden wij reeds lang vooruitgezien, en gedeeltelijk had ik dezelve reeds bij den jongen Scheidius uit brieven van zijn Broeder vernoomen. Wassenbergh schijnt zich niet zeer avantageus over mij uitgelaaten te hebben, schoon mij dit volkomen onverschillig is begripte ik er de redenen niet van. Het is het eerste verwijt van dien aart dat men mij geduurende mijn verblijf te Parijs gedaan heeft: ik wilde wel dat de braave man eens overkwam om mijne elegantie te admireeren, hij zou over mijne waereldsgezindheid verbaast staan. Hij heeft zeker niets beters van mij weten te zeggen, want ik ben verzekerd dat Scheidius hem zulks nimmer verteld heeft. Vooreerst ben ik zeer goed vriend met dien HoogGeleerden, welke mij zelfs, schoon hij op den Heer Abbema verstoord was dat die hem geen beleefdheid hoegenaamd had aangedaan, een afscheidskaartje gebragt heeft, en zeer geregretteerd heeft van mij nog niet eens te hebben kunnen spreken; ik was ongelukkig uitgegaan op den ogtend waarop hij voor het laatst bij mij geweest is. Daarenboven heb ik aan Zijn Broeder, welke hier eenigen tijd blijft om zijne vorderingen in de medecine, veel dienst gedaan, en het zelfs zo ver gebragt, dat hij bij ons van tijd tot tijd kooft eeten en met veel beleefdheid ontvangen word. Eindelijk in die fameuse visite van de Heer Professor en twee Exprofessoren heb ik mij, ik weet niet door welk hazard, over

⁹ 'de harde onverbiddelijkheid van het lot'.

Wassenberg hoegenaamd niet uitgelaaten: Ik denk dat hij knorrig is omdat ik hem nooit geschreeven heb: misschien ook heb ik mij bij Scheidius niet genoeg geïnformeerd naar mijnen Ouden Leermeester, welke mijn fortuin zo welmeenend behartigde. Om hem te piqueeren had ik bijna wel lust om een klein Specimen te geven, al was het maar van 12 pagina's. Gij raad mij het *Panegyricum ad Pisonem*¹⁰ aan: is daar zo veel corrupt in? ik heb het zelve eens begonnen te leezen. Wat betreft de *Aetna* van Severus,¹¹ ik geloof dat ik hiertoe geen kennis genoeg heb van de *Historia Archivalis*, en vooral van de *Volcans*: ondertusschen zal ik hem ook eens gaan leezen: hier is zeker schoone gelegenheid op de *Bibliotheq. Reg.* door de overvloed van Manuscripten, dog ik weet mij volstrekt niet te fixeeren. Zo Gij het een of ander vind dat mij zou kunnen bepaalen, en tegelijk geëvenredigd was aan mijne kragten, welke bij mijn ziel niet zeer sterk zijn in de Literatuur, zoud Gij mij plaisier doen met mij door uwen raad en uitgestrekter kundigheden te geleiden, en mij uwe gedagten hieromtrent van tijd tot tijd te melden. Ondertusschen raak ik door de mij zo nuttige conversatie van Van Kooten weder een weinig aan mijne oude liefhebberij, welke ik bijna geheel verwaarloosd had, zo door mijne bezigheden, welke mij weinig tijd overlaaten, alsook door de groote politique evenementen, welke mijnen Geest natuurlijk van de oude Literatuur afgetrokken hadden. À propos, wanneer zullen toch uwe *Observationes Criticae*¹² eens het licht zien? Gij hebt ongelijk van dezelve agter te houden; ik wil U wel betuigen dat, wanneer ik uwe

¹⁰ M. Annaeus Lucanus (39-65), *Ad Calpurnium Pisonem Panegyricum*.

¹¹ P. Cornelius Severus (Latijns dichter uit de tijd van Augustus), *Aetna*. Het werk wordt ook toegeschreven aan I. Lucilius Iunio en is in de achttiende eeuw verscheidene keren uitgegeven; in 1736 verscheen een Franse vertaling. Suringar publiceerde in 1804 een commentaar bij dit gedicht (zie volgende noot).

¹² Suringar heeft zijn opmerkingen bij diverse Latijnse dichters - Catullus, Lucilius Junior, Propertius, Silius Italicus en Statius - gepubliceerd in de jaren dat hij in Lingen verbleef: *Prolusio exhibens criticas in Catulli Epithalamium Pelei et Thetidos, nec non in ejusdem Carmen ad Manlium observationes* (Lingen 1803), *Prolusio exhibens spicilegia critica in Lucilii Junioris poëma de Aetna* (Lingen 1804), *Observatio ad Propertii locum de Clitumno* (Lingen 1808), *Observationes ad quaedam Silii Italici et Anthologiae graecae loca* (Lingen 1809), *Observationes ad Statii Sylvas* (Lingen 1810) en *Observationes ad quaedam veterum poetarum, minorum potissimum, loca* (Lingen 1811).

voorraad had, ik dezelve niet zo modest in mijne lessenaar zou laten bestuiven. — Ik ben met U verwonderd dat Waardenburg¹³ de laagheid gehad heeft van zijne versen aan Wassenbergh op te draagen. Ik heb nooit kunnen merken dat het zulk groot werk was tusschen die beide Heeren. Nu mijn Broeder voor 't beroep van Lingen bedankt heeft, is het zeer waarschijnlijk dat Waardenburg er zal beroepen worden. Waar zal het toch eindelijk in Holland met de scholen naar toe? Ik voor mij ken geene Studenten in de Literatuur, dan een of twee stommelingen te Franeker. Hoort men niets van de Zeer Geleerde Heeren Epkema en Slothouwer? Ziet Vader Tobias (Stobaeus)¹⁴ eindelijk het *licht* door de zorg van den vermaarden Oculist Epkema? Zullen wij eindelijk het geluk hebben van in de oude wereld niet meer te verdwaalen zedert de ontdekkingen en verbeteringen van den beroemden Geographe Slothouwer? — Hoe is dat Hoogduitsch werkje over de Comische Literatuur waarvan gij in uwen laatsten schrijft? Gij zult mij plaisier doen met mij mede te deelen in uwe brieven al wat in Duitschland betrekkelijk de Literatuur uitkoomt. De overige stukken waarvan Gij schrijft, als de Horatius van Wieland;¹⁵ de *Georgica* van Voss¹⁶ (Gij kent zeker wel de onvergelykelijke Fransche vertaaling van de Abbé de Lille)¹⁷ en het goed van Koppe over Homerus¹⁸ waren mij reeds bij naam bekend, schoon ik dezelve niet geleezen heb. Het Hoogduitsch heb

¹³ Henricus Waardenburg (1760-1812): rector van de Latijnse Scholen van Franeker (1780), Lingen (1792) en Haarlem (1802), classicus en Neolatijs dichter. In 1792 publiceerde hij te Franeker een bundel *Carmina elegiaca*, opgedragen aan Everwinus Wassenbergh. Volgens de dedicatie had Waardenburg veel aan Wassenbergh te danken gehad na de dood van Johannes Schrader (1721-1783), hoogleraar in de geschiedenis en de welsprekendheid te Franeker.

¹⁴ Johannes Stobaeus (5e eeuw): Grieks auteur, samensteller van een bloemlezing van citaten uit het - grotendeels verloren gegane - werk van meer dan vijfhonderd Griekse auteurs.

¹⁵ Christoph Martin Wieland, *Horazens Satyren, aus dem Lateinischen übersetzt und mit Einleitungen und erläuternden Anmerkungen versehen* (2 vols., Leipzig 1786).

¹⁶ P.V. Maronis *Georgicon libri quatuor. Des P.V.M. Landbau, vier Gesänge. Übersetzt und erklärt* von J.H. Voss (Eutin 1789). P. Vergilius Maro (70-19): Latijns dichter.

¹⁷ P. Vergilius Maro, *Les Géorgiques de Virgile, traduction nouvelle en vers françois ...*, ed. Jacques Delille (Parijs 1770).

¹⁸ Johann Heinrich Just Köppen, *Erklärende Anmerkungen zu Homers Ilias* (6 vols., Hannover 1787-1810) en *Über Homers Leben und Gesänge* (Hannover 1788).

ik een weinig verwaarloosd: daarentegen ben ik nu het Engelsch begonnen te leezen. De Literatuur heeft hier een groot verlies gedaan door de dood van de Heeren Cerutti¹⁹ en Auger.²⁰ De eerste Exjesuit en Exabbé, Lid van de Assemblée Nationale, was een van de grootste Wijsgeeren, en tegelijk een van de aangenaamste Fransche Dichters. De Geestelijkheid heeft met hem een van haar sterkste vijanden, en de gezonde reden een van haare grootste Voorstanders verlooren. Zijne philosophie was echter een weinig stout: men verzekert dat hij een gedecideerd Materialist was. Het laatste stukje van hem, 't geen de dag naa zijn dood uitgekomen is, heet *les Jardins de Betz*, een van zijn beste Gedigten. De nooten welke hetzelfde vergezellen, zijn zeer curieus.²¹ — De Abbé Auger was een van de kundigste Grieksche Literators. Hij heeft de Fransche taal met uitmuntende vertaalingen van alle de Grieksche Redenaars verrijkt. Na zijn dood is er een klein stukje van hem uitgekomen *sur la Tragédie Grecque*,²² 't geen men zeer prijst. Er is nog veel van hem in scriptis naar men zegt. — De politique hemel ziet er vrij donker uit: alles is in de war: de Jacobins en de dolle lieden roeren het verschrikt: de Assemblée Nationale gedraagt zich als een sot. Men begint echter thans weder eenigen hoop te krijgen, zedert de verstandige resolutie, welke de beste Leden van de Nationaale Vergadering voorleeden week genomen hebben om 's avonds wanneer er geen vergadering is conferentiën met malkander te houden over het beraamen van de noodige middelen tot redding van ons gefolterd Land, en om met alle kalmte welke de reden en het gewigt van de zaak vorderen de beste deliberatiën te prepareeren. Uit deze vereeniging belooft men zich alles goeds. De Heeren

¹⁹ Joseph Antoine Joachim Cerutti (1738-1792): uit Milaan afkomstige redenaar, publicist en letterkundige, tot 1768 Jezuiet, grondlegger van *La feuille villageoise* (1790), een blad dat het revolutionaire gedachtengoed onder de plattelandsbevolking wilde verspreiden.

²⁰ Abbé Athanase Auger (1734-1792): classicus.

²¹ *Les jardins de Betz, poème accompagné de notes instructives sur les travaux champêtres, sur les arts, les lois, les révolutions, la noblesse, le clergé, etc. Fait en 1785 par M. Cérutti, et publié en 1792 par M. *** [J.A.J. Cerutti] éditeur (et auteur) du Bréviaire philosophique du feu Roi de Prusse* (Parijs 1792).

²² A. Auger, *De la tragédie grecque et du nom qu'on devrait lui donner dans notre langue pour s'en faire une juste idée* (Parijs 1792).

La Fayette, Luckner,²³ en Rochambeau²⁴ zijn thans hier om met de Minister over de oorlog te confereeren. Onze Landgenoot D'Averrhout speelt een mooien rol; ik zie hem nogal dikwils, en hij bezorgt mij tusschen beiden briefjes om bij de vergadering te assisteeren, dog ik kan niet zeggen dat deze vergadering mij zo zeer interesseert als de Assemblée Constituante. — Gij hebt hoop ik tegelijk met Dr Kutsch een exemplaar van de Fransche Constitutie ontvangen, hoewel Gij mij hier niets van meld. — De Bibliotheek van Mirabeau word thans verkogt, waarop heel veel moois goed is: dog alles word ongelooflijk duur verkogt.²⁵ Het is omtrent 1 uur en dus hoog tijd om naar bed te gaan: Antwoord ons schielijk: Maak mijne Complimenten aan uwe familie en alle goede vrienden: Als uw Broeder de aanstaande predikant geheel Parijs *agrippineeren*²⁶

²³ Nicolas, graaf van Luckner (1722-1794): maréchal de France.

²⁴ Jean-Baptiste Donatien de Vimeur, comte de Rochambeau (1725-1807): luitenant-generaal die in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog de Franse troepen had aangevoerd; sinds 1791 maréchal de France.

²⁵ De veilingcatalogus van deze bibliotheek bevat bijna 3000 titels: *Catalogue des livres de la Bibliothèque de feu M. Mirabeau l'ainé, député, et ex-président de l'Assemblée Nationale Constituante, dont la vente se fera en l'une des salles de l'hôtel de Bullion, rue J.J. Rousseau, le lundi 9 janvier 1792 et jours suivans, à quatre heures de relevée* (Parijs 1791).

²⁶ Het woord 'agrippineren' komt in de Nederlandse woordenboeken niet voor. Misschien is er een verband met Agrippinus, bisschop van Carthago in het begin van de derde eeuw, die leerde dat ketters die in het ware geloof terugkeerden, opnieuw gedoopt moesten worden. Over dit thema riep hij een bisschoppelijke synode bijeen, de eerste in de geschiedenis. De betekenis van 'agrippineren' zou hier dan kunnen zijn het 'tot inkeer komen', gevolgd door het 'wederdopen', van de Parijzenaars, in het bijzonder de geestelijken die de eed hadden afgelegd op de in juli 1790 ingevoerde Burgerlijke Constitutie voor de Geestelijkheid. Deze constitutie betekende dat de Gallische kerk voortaan een nationale kerk was, een verandering die de paus niet kon goedkeuren, zodat degenen die de eed hadden afgelegd zich daardoor buiten de kerk van Rome hadden gesteld. Het woord 'agrippineren' komt eveneens voor in een brief van Herman Bosscha aan G.T. Suringar (Harderwijk, 10 mei 1803; Universiteitsbibliotheek Groningen, archief-Suringar): 'De oratie van Cicero pro Marcello, door Wolf uitgegeven, heb ik zowel als de vorige gelezen, en 's mans bewijzen tegen de echtheid der stukken zijn merendeels zo duchtig, dat ik tenminsten daardoor *geagrippineerd* ben' (cursief van H. Bosscha). Hier past dezelfde betekenis van 'terugkomen op een eerdere overtuiging / mening': 'bekeerd'. De mogelijkheid dat de term een woordgrap binnen een vriendengroep is, kan niet worden uitgesloten.

moet, dan zal hij de handen vol werk krijgen. Ik ben hem nog een brief schuldig; deze schuld zal ik eerstdaags afdoen. Groet bij gelegenheid Conradi en Bruining: de eerste zal ik toekomende Vrijdag gaan antwoorden. Heb de goedheid van den inleggenden aan mijne Zuster te bezorgen. Adieu mon Cher, souvenez vous quelquefois de votre ami sincère

B.-

13. Parijs den 9. Julij 1792.

Amice!

Het is vandaag zo duivelsch heet, en ik heb zo weinig tijd dat ik bijna geen kans zie om dezen brief tot eene ordentlijke grootte te brengen: Veele reflexiën zoude ik kunnen maaken op uwe Synonymes Hollandois en u *Compliment*, dog daar mijn geest en pen op dit moment niet veel deugen, zal ik dezelve ajourneeren,¹ en U alleen engageeren om dit schoone werk te vervolgen, en alle pedanten op een *kallende*² wijze te overtuigen dat er wel Synonymes zijn. Het spijt mij zeer dat de oorlog mij belet de reis naar Friesland voort te zetten: hoe gelukkig zoude ik mij geagt hebben om aan de voeten van een *zoenende* Gamaliel,³ als Gij, de verhevene kunst te leeren om een paar lekkere Friesche wangen te zoenen! Ik merk, mijn Vriend! dat Gij U met zoenen zeer bezig gehouden hebt, en ik vleye mij van binnenkort hier over een fraai Poema didacticon⁴ van U te zien; dan kan ik door het leezen daarvan mij intusschen wat exerceeren. — Met zeer veel genoegen heb ik uw vers op de dood van de vrouw van Waardenburg geleezen: misschien zoude ik er U eenige kleine remarques over maaken, dog daar Van Kooten het vergeeten heeft mij dezen ogtend te zenden zoals hij mij beloofd had, ben ik hier toe thans buiten staat. Ondertusschen verliest Gij hier niet bij. — Hoe maakt Stombokkius Ratelband⁵ het? Hier is een gerugt, ik weet niet in welk Aristocratisch Journal ik dit geleezen heb, dat Gij zijn HoogGeleerde dikwijls gezelschap houdt. Zo dit waar is, dan twijffel ik geen ogenblik of uw fortuin in de Hemel is gemaakt. — Ik heb onlangs met zeer veel plaaisier eenige dagen op het schoone Chantilly doorgebracht, en bij die gelegenheid een kleine uitstap naar het fraaie Ermenonville gedaan,

¹ 'uitstellen'.

² kallen: praten, redeneren.

³ Gamaliel: naam van verscheidene rabbijnse geleerden.

⁴ Leerdicht.

⁵ Johannes Ratelbant (1715-1793): theoloog, in 1765 benoemd tot academiepredikant te Franeker en twee jaar later tot hoogleraar in de theologie.

alwaar ik met eerbied en aandoening de grafstede van den deugdzaam Rousseau bezogt heb. Bij eene volgende misschien hiervan eenige nadere details. — Kunt Gij mij niet eens opgeeven eene naauwkeurige lijst van de Werken van *Heerkens* van Groningen: alsmede of hij nog leeft, dan of hij gestorven is en wanneer? De Abbé de Saint-Léger heeft mij verzogt hem hiervan eenig bescheid te willen geven; Heerkens heeft in zijne *Icones* beloofd eene oude Latijnsche Tragoedie *Tereus* te zullen uitgeven: heeft hij zijn woord gehouden?⁶ — Ik weet niet of ik U reeds geschreven heb dat hier onlangs eene nieuwe Editie van de Theocritus⁷ is uitgekomen, met eene Latijnsche en Fransche vertaaling vergezeld, door Monsieur Gail.⁸ — Onze politique affaires zitten verschrikkelijk in de war. De scandaleuse scène van den 20. Junij zal U zeker bekend zijn: met de grootste verontwaardiging heb ik het Casteel van den Koning door eene canailleuse menigte van onder tot boven bezet gezien:⁹ Al wat eerlijk denkt heeft deze schandelijke overtreding van alle wetten met afgrijzen beschouwt, en het onvergelykelijk en ferme gedrag van onzen braaven Koning bewonderd. De gansche Natie verzet zich ook tegen deze hoonende behandeling, en dagelijks zenden de Departementen de energiekste adressen over deze ongehoorde gebeurtenis, en eischen straf van de schurkagtige bewerkers van dezelve. De Franschen mogen van deze dag wel zeggen, zoals de President De Thou van de Barthélemy:¹⁰

*Excidat illa dies aevo, nec postera credant
Saecula: nos certe taceamus etc.*¹¹

⁶ Heerkens heeft 'Tereus' nooit in druk doen verschijnen.

⁷ Theocritus (3e eeuw v.C.): Grieks dichter uit Syracuse.

⁸ Jean-Baptiste Gail, *Théocrite, Bion, Moschus, Anacréon et autres, appelés vulgairement petits poètes* ... (Parijs 1788).

⁹ Op 20 juni 1792 was een menigte het Tuilerieënpaleis binnengedrongen. De koning weigerde op de eisen van de demonstranten in te gaan.

¹⁰ De Bartholomeusnacht van 23-24 augustus 1572, toen duizenden Hugenoten in geheel Frankrijk werden vermoord.

¹¹ Statius, *Silvae* 5,2,88-89: *Excidat illa dies aevo nec postera credant / saecula: nos certe taceamus <et obruta multa / nocte tegi propriae patiamur crimina gentis.>* = 'Mag die dag uit de tijd wegvallen, mogen toekomstige eeuwen in hem niet geloven. Wij moeten zeker zwijgen <en de vele misdaden van onze eigen verwanten door duisternis

Onze Jacobijnsche Maire, Péthion,¹² die deze schendaaden had kunnen en moeten voorkomen, is voorleeden Zaterdag tot blijdschap van alle weldenkenden door het Departement gesuspendeerd, en zijn gedrag zal door de Tribunaux onderzocht worden. — Veele lieden alhier zijn bang voor de 14e, de dag van de federatie: ik geloof echter niet dat wij veel te vreezen hebben: de partij van de Constitutioneelen neemt dagelijks toe, en de Garde Nationale van Parijs is zeer goed. — De zitting van de Nationale Vergadering van Zaterdag is zeer memorabel geweest;¹³ God geeve dat deze verzoening hartelijk moge zijn! Hiernevens gaat het detail van deze Séance: de tijd verbied mij dezelve te copieeren. Adieu, mijn Vriend: verschoon mij voor deze keer met deze weinige regels; bij eene volgende zal ik U vergoeding geeven. Antwoord ons intusschen schielijk en vooral met groote brieven. Groet alle vrienden en bekenden, inzonderheid Dr. Cats, welke ik eerstdaags zal antwoorden. Verzeker uwe familie van mijn respect en denk steeds

Aan Uwen Opregten Vriend
B.

P.S. Ik weet op dit moment niet hoe veele Deelen er zijn van de Parijse Editie van Le Beau *Histoire du Bas Empire*:¹⁴ dog zal U dit

bedolven en bedekt laten worden>.’ Over een zwarte dag in de geschiedenis die zo snel mogelijk moet worden vergeten.

¹² Jérôme Petion de Villeneuve (1756-1794): jurist, burgemeester van Parijs, op 6 juli 1792 uit zijn ambt gezet.

¹³ Op een moment waarop het militaire front door binnenvallende legers werd overlopen, Lafayette op het punt stond naar de vijand over te lopen en de Jacobijnen door interne ruzies werden verscheurd, was de Assemblée zelf ook hopeloos verdeeld en niet in staat adequaat te reageren. Tijdens de vergadering van 11 juli 1792 stelde toen de abbé Lamourette (Antoine Adrien, 1742-1794) voor dat de afgevaardigden gezamenlijk verklaarden dat ze de republiek en de constitutionele monarchie gelijkelijk verwierpen. Dit voorstel werd unaniem aangenomen, waarop men elkaar omhelsde: de ‘kus van Lamourette’ (zie hierover Robert Darnton, ‘The Kiss of Lamourette’, in: id., *The Kiss of Lamourette, Reflections in Cultural History* (Londen 1990), 3-20.

¹⁴ Charles Le Beau, *Histoire du Bas Empire, commençant à Constantin le Grand* (22 vols., Parijs 1757-1781).

binnenkort melden: Gaarne zal ik de Deelen die U manqueeren
koopen en bij Gelegenheid U overzenden. Vale et me amare perge.¹⁵

¹⁵ 'Het ga je goed en blijf mijn vriend.'

14. Parijs den 23. September: 1793. l'an 2d de la Révolution Française

Mon Cher Ami!

Ik zal dezen brief met geene excuses beginnen, want het papier zou hiertoe te klein zijn; de irregulariteit van de posten, de singuliere omstandigheden waar wij ons in bevonden hebben en nog al bevinden, en eene menigte ander gewigtige redenen zoude ik kunnen allegueeren,¹ zo ik wist dat Gij op complimenten gesteld waart, dog van het tegendeel overtuigd stelle ik mij gerust op de toegevendheid van uw vriendschap. — Welke evenementen zedert Uwe laatste brief! De Heeren die te Antwerpen de groote rol speelden in het begin van het jaar hebben zekerlijk bij elk waar Patriot niet weinig verminderd het regret over het niet gelukken van de Fransche wapenen aan die kant;² ik voor mij tenminsten ik betuige U dat zo de zaaken op dien voet hadden moeten voortgaan ons ongelukkig land verlooren zou geweest zijn. Deze manier van denken heb ik niet gezweegen, en door dezelve mij het ongenoegen op den hals gehaald van lieden die meer hunne eigene ambitie dan het waar belang hunnes vaderlands beoogden. Ik had zelfs de *Stouthed* gehad, de onvergeeflijke zonde van met de hooge Leden van het Comité³ te durven spotten, door op eene van hunne *menschlievende* Proclamatien dit versje van Vergilius te zetten: *Non tali auxilio, non defensionibus istis tempus eget*⁴. Ongeluk-

¹ 'aanvoeren'.

² In februari 1793 was het Frans-Bataafse leger de Oostenrijkse Nederlanden binnengevallen. Op 18 maart werd het bij Neerwinden door de Oostenrijkers vernietigend verslagen.

³ Het Bataafs Révolutionair Comité, opgericht in oktober 1792 om de bevrijding van de Republiek te coördineren. Zie daarover Joost Rosendaal, 'Het Comité Revolutionair der Bataven, in: J.G.M.M. Rosendaal en A.W.F.M. van de Sande, *Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793* ('s-Hertogenbosch 1993), 23-45.

⁴ Vergilius, *Aeneis* 2, 521-522: *non tali auxilio nec defensoribus istis / tempus eget* = 'niet om zulke hulp noch om die verdedigers vraagt dit moment' (bij Bosscha 'verdedigen'). De woorden van Hecuba tot haar man Priamus die, nu Troje volledig in

kig viel dit exemplaar in handen van een gezelschap Patriotten; de verstandige lieden lachten er mede, maar de Raadpensionaris (zo noemden wij hier spottende den Exprofessor Valckenaar) heeft mij deze hemeltergende Aristocratie nooit kunnen vergeeven, en zedert dien tijd zijn wij meer dan koel tegen elkander. (Doch dit onder ons!) De Fransche zaaken zijn thans zo verward dat de Duivel er uit mogt komen; de guillotine en de Tribunal Révolutionnair⁵ maaken ons zo al niet sansculotte, tenminsten ten uitersten voorzigtig; de dagelijksche arrestatie van suspecte personen is ongelooflijk groot. In de gevangenissen zitten thans bij de 22 honderd menschen. Ik verzoek U dus zo Gij mijnen volgenden niet uit de *Fora*⁶ wilt gedateerd zien dat Gij zeer voorzigtig in uw antwoord zijt. Zedert men de vrijheid van den Drukpers geproclameerd heeft, durft geen mensch meer schrijven. Doch om tot de zaak te komen waarom ik dezen schrijve: Heb de goedheid om bij de eerste post mij toe te zenden mijn *Doopecedel* : Wat donder zult Gij daar mée doen, vraagt Gij waarschijnlijk; het is niet om te trouwen, de tijd is hiertoe veel te slegt; maar daar men tegenwoordig alle jonge lieden onder de 25 jaaren in de *requisitie*⁷ stelt, en dit werk zeer streng gaat, zo eischt de voorzigtigheid dat ik mij van alles voorzie dat mij kan doen exempteren. Mijn redenen als vreemdeling zijn zeer gewigtig en zullen waarschijnlijk gelden, dog in allen gevalle kan het doopecedel geen kwaad doen. Ik bidde U dus, zend mij dit ten eersten, verzoek den Heer Van Kooten⁸ om het op postpapier te schrijven om de dikte van den brief te verminderen. Bij de vol-

handen van de Grieken is gevallen, zijn wapens heeft omgord en naar buiten wil. Hecuba, die zich met haar kinderen aan het altaar in het paleis heeft vastgeklampt, zegt dat zelfs Hector, indien hij nog leefde, die situatie niet meer zou hebben kunnen redden. Priamus moet niet gaan vechten, maar zich net als haar aan het altaar vastklampen als laatste toevluchtsoord.

⁵ Het Tribunal Révolutionnair was in maart 1793 ingesteld voor de berechting van verdachten die werden beschuldigd van contra-revolutionaire activiteiten.

⁶ 'gevangenis'.

⁷ De Conventie had op 23 augustus 1793 besloten tot een *levée en masse*, een algemene dienstplicht voor mannen van 18 tot 25 jaar die ongehuwd waren of weduwnaar zonder kinderen.

⁸ Titus van Kooten, vader van Theodorus, was koster van de Jacobijner- en de Galileeerkerk te Leeuwarden en kon in die functie een kopie maken van Bosscha's inschrijving in het doopboek.

gende postdag, of ten uitersten Maandag zal ik U nader schrijven. Verwittig mijne familie van mijn welstand. Presenteer mijn respect aan de Uwe. Onze vriend van Kooten, die gisteren naar Duinkerque vertrokken is doet de zijne groeten. Hij is zeer welvaarende. — Verschoon mijn slegt schrift. Ik heb naauwelijks de tijd om dit weinige bij malkander te krabbelen. Adieu. Salut aan alle vrienden. Daar de ordinaire post niet gaat, heb de goedheid van om de brief een couvert te doen aan het adres van *G. Nagelmaecker te Luik*.⁹ Vale et me ama.

⁹ Omdat rechtstreekse postzendingen van en naar Holland niet mogelijk waren, werd de post via tussenpersonen over Luik of Bazel verstuurd.

Vertalingen

5. Parijs, 20 februari 1790

Beste vriend!

Ik zie wel in dat ik al mijn krachten nodig heb om uw *Franse* brief te beantwoorden; maar luister, het is al te erg dat u me beledigt en ik weet geen andere manier dan tenminste enkele regels te schrijven in een taal, die ik uitstekend begin te verminken. — Mijn dagen verlopen hier vredig en in plaats van een ongelukkig vaderland te missen, zie ik mij hier omgeven door geluk en genoegens. De brave familie Abbema overlaadt mij met weldaden en de vriendschap van de heer Marron verzacht het verdriet dat de herinnering aan mijn vrienden, en in het bijzonder aan U, in mijn gemoed opwekken. Het bevalt mij hier uitstekend, oneindig veel beter dan ik ooit gedacht had. Op mijn leeftijd is men zo op genoegens gesteld, dat het onmogelijk is zich te vervelen in een stad die onuitputtelijke mogelijkheden biedt. Toch moet men wel op zijn hoede zijn om zich niet door de onstuimige stroom daarvan te laten meeslepen. U hebt geen idee van de verleidingen waaraan men hier wordt blootgesteld; er is heel wat wijsheid voor nodig om de gevaren waardoor men wordt omringd, te vermijden. En jammer genoeg heeft men daar op zijn 22ste zo weinig van. Het is voor mij een geluk dat ik niet veel vrije tijd heb, en de weinige tijd die ik over heb wijd ik aan de bevallige Godinnen die de troost van ons leven zijn. Begrijp me goed, dat zijn in het geheel niet de *Gratiën*, zij hebben genoeg bewonderaars, ik bedoel de dochters van Mevrouw Mnemosyne en Zijne Majesteit Jupiter. Hoewel ik van beroep een betweterige letterkundige ben, maak ik helemaal geen conjecturen, ik lees de Aantekeningen van Drakenburch noch van Burman, en de interessante studie van de Alfabetische Tabellen (Indices) laat ik over aan het superieure genie van een Epkema etc. Ik vermaak mij met het lezen van *Athalie*, *Zaïre*, *Mérope*; en de geleerde Aantekeningen van Minellius moeten

plaats maken voor de uitstekende vertaling in verzen van de *Metamorfosen* van Ovidius waarmee de heer De Saint-Ange de Franse literatuur heeft verrijkt. U zult al wel denken dat ik een afvallige ben; inderdaad heb ik sinds ik hier ben nog geen zes woorden Grieks gelezen, behalve uw onschuldige citaat *Εστι και εν κενεοισι φιλημασι* ... Toch las ik gisteravond een van de mooiste stukken van Homerus, het afscheid van Hector en Andromache, Ilias boek VI, en ik mag dan de Aantekeningen verwaarlozen, de auteurs zelf verwaarloos ik niet. Als getuige zou ik de galante Tibullus citeren, wanneer de arme duivel zijn schone Delia kon verlaten en zijn aangename verblijf in de Elyseesche Velden. Dat is nog niet alles: ik heb ook nog het eerste boek van Valerius Flaccus gecollationeerd (vergeef me het woord, ik weet niet of het Frans is) voor onze vriend Van Ommeren, naar de eerste editie die in de Koninklijke Bibliotheek aanwezig is; en met dit karwei ga ik verder. Misschien zal ik aan Van Santen gegevens over enkele handschriften van Catullus meedelen, hij heeft me tenminste met dit werk belast. Ik vrees dan ook de woede van mijn *dappere beschermer* Wassenberch wegens deze oppervlakkige bemoeienis met een studie die me *zoveel bevordering* heeft verschaft. Binnenkort zal ik het genoeg hebben om alle handschriften en gedrukte boeken van de Koninklijke Bibliotheek die ik nodig heb altijd bij me thuis te hebben; de heer Abbema, die goede contacten heeft met de graaf van Saint-Priest, minister van Parijs, zal hiertoe een memorie voor mij aanbieden en ik heb goede gronden me te vleien met de verwachting dat aan mijn verzoek zal worden voldaan. Welnu, me dunkt dat dit wel genoeg Frans is! Zodra ik mijn pijp heb aangestoken, ga ik in het Nederlands verder. [...]

[...] Het komt mij voor, Meneer, dat u een stuk in drie acten wilt opvoeren, waarvan het eerste in Brabant speelt, het tweede in Holland, en het derde in Frankrijk; en omdat ik niet mee wil spelen noch wil betalen, verzoek ik U er nooit meer met mij over te spreken. [...]

[...] Welaan, dit is een behoorlijk lange brief geworden, en ook nog een paar regels in het Frans, de eerste die ik heb geschreven, op een

paar briefjes na; lief, nietwaar? [billets doux: liefdesbriefjes] Nee, ik schrijf helemaal geen minnebriefjes. Tot ziens, mijn beste; schrijf mij snel; breng mijn groeten over aan uw ouders en aan al mijn vrienden, als die er nog zijn. Beknor De Gavere uit mijn naam. Ik wens meneer uw broer al het mogelijke geluk.
Ik verblijf met respect: geheel de uwe,
Bosscha.

6. Parijs, 25 juli 1790

[...] Dit zijn ze: 'De ontmoeting van de verschillende corpsen die de Federatie moesten formeren, was op de Boulevard du Temple; vandaar zetten ze zich in beweging om de [leden van de] Assemblée Nationale mee te nemen naar de Place de Louis XV, via de rue St. Denis et de rue St. Honoré. Deze tocht bood een zeer indrukwekkende aanblik, maar niets was roerender dan het moment waarop de afgevaardigden van Béarn, toen ze door de Rue de Féronnerie gingen, vlakbij de plek kwamen waar Hendrik IV onder het mes van een fanaticus is gevallen. De afgevaardigden bleven in sombere stilte staan; ze bewezen militaire eer ter nagedachtenis aan deze Vorst, vader van zijn volk, en *om de Aarde te verzoenen met de Koningen / die de Hemel leek te hebben gekozen* (Volgens de verheven uitdrukking van Lemierre in de *Barneveld*, die drie weken geleden voor 't eerst gespeeld is) en het feit dat iedereen applaudisseerde, bewees hoezeer de goede burgers aangedaan waren door dit ontroerende tafereel.' – – 'Tijdens de tocht van de Federatie van de Tuilerieën naar het Champs de Mars is op de heer de Lafayette een man afgekomen die een fles in de ene hand hield en een glas in de andere; hij vulde zijn glas met wijn en bood dat de generaal aan, die het aannam, even roerloos bleef staan en het toen leegdronk. De onbekende, getroffen door deze schijn van aarzeling, dacht de reden ervan te doorgronden. Hij schonk zijn glas vol wijn en dronk het onmiddellijk leeg.' De gedachten die spontaan in uw geest opkomen wil ik door geen enkele opmerking beïnvloeden.

8. 7-18 november 1790

Aan mijn vrouw,
Op onze trouwdag.
Op de wijze van: Ken je dat, lieve Eleanora?

Je jonge hand vlecht me een kroon
die me terugvoert naar mijn mooiste jaren;
zo is het dikwijls meer dan een herfst
waarvan de mooie dagen even veel waard zijn als die van de lente.

Voor jou was mijn Muze trots
op deze laurieren, geplukt op Malabar;
ik bracht je al mijn glorie,
en ik ketende het bloemperk aan je zegewagen.

Diep in mijn hart zal ik de pijl bewaren
waarmee je blikken me onherstelbaar hebben gewond;
de zeis van de tijd wordt gemakkelijk beschadigd
door de pijlen van de Ware Liefde.

[...] *Kroon*. Wat een geluk dat hij geen hoorns heeft geplukt! –
Malabar. Het fraaie stuk getiteld *De weduwe van Malabar*, dat u
zeker wel kent, is van de hand van de heer Lemierre, die het heeft
geschreven voordat hij getrouwd was. Tot zover.

9. ongedateerd

Duizendmaal dank, beste vriend! voor uw alleraardigste brief, die
ik binnenkort zal beantwoorden wanneer ik aan mijn familie
schrijf. Ik had me voorgenomen het vandaag te doen, maar er zijn
een paar zaken tussen gekomen die mij daarvan hebben
afgehouden. Intussen neem ik deze gelegenheid te baat om u twee
Odes van Van Ommeren te zenden. Wees zo vriendelijk om naar
mijn Moeder te gaan en haar te zeggen dat ik het uitstekend maak.
Vaarwel. Tot ziens.

10. 20 maart 1791

[...]Tot ziens, beste vriend. Schrijf mij snel; doe mijn groeten aan uw familie, en ook aan de mijne, evenals aan Coulon, Nieubuur etc.

Ik ben geheel de uwe,
Bosscha.

P.S. Afgelopen donderdag heb ik de wijding van de bisschop van Parijs gezien; maar de menigte was te groot om het goed te kunnen zien, zodat de details van deze ceremonie aan u voorbijgaan.

11. Parijs, 3 juli 1791

Beste vriend!

Welke eeuw was ooit rijker aan wonderen dan die waarin wij leven! Men heeft hier toch de minst draagbare koning van heel Europa opgetild: en voor de eerste keer in de geschiedenis van liefdesavonturen heeft een minnaar de echtgenoot van zijn minnares ontvoerd. En tenslotte heeft het lot van 25 miljoen vrije mensen afgehangen van een kotelet en een paar flessen champagne! Maar dat zijn toch tegenstrijdigheden, roept u mij toe. Wacht, mijn vriend, ik zal ze bewijzen, beter dan Cicero de zijne. Ten eerste zult u het met mij eens zijn dat Lodewijk XVI, die u zeker kent van prenten, niet een zeer draagbare figuur is. In de tweede plaats moet u weten dat de graaf van Fersen, die de koning op zijn vlucht heeft begeleid, en die er het grootste aandeel in heeft gehad, al heel lang openlijk de minnaar van de koningin is; en u zult in de Gazettes hebben gelezen dat in de Processen Verbaal van de Nationale Vergadering altijd de belachelijke term *ontvoering* wordt gebruikt in plaats van *vlucht*. Tenslotte zeg ik u dat Zijne Zeer Christelijke Majesteit, die meer lichaam dan ziel heeft, onderweg een geweldige honger heeft gekregen, zozeer dat

die hem meer dan drie uur vertraging heeft doen oplopen. En omdat hij stapeldol is op koteletten, is hij naar het landgoed van een van zijn hovelingen gegaan om op zijn gemak te dineren en twee of drie flessen goede champagne te legen. Welnu! wat zegt u nu van mijn argumenten? Ze zijn net zo sterk, lijkt mij, als die waarvan de theologen zich bedienen om de erfzonde te bewijzen van elk ander vergelijkbaar onderwerp. Ik heb op dit ogenblik zin om u op te vrolijken. Hier zijn nog een paar anecdoten die u plezier zullen doen. De heer Barnave, een van de commissarissen die door de Vergadering de koning tegemoet gezonden waren, zat in dezelfde wagen als de koning, de koningin, de kroonprins en de prinses. Deze brave wetgever, een zeer goed patriot, had knopen op zijn jas waarop stond: Leven in vrijheid of sterven. De kleine kroonprins, die net kan lezen, begon deze woorden te spellen. Leven etc. Toen hij vervolgens de andere knopen bekeek waar het zelfde motto op stond, riep hij plotseling uit: Kijk eens, mama, overal staat Leven in vrijheid of sterven! — De Franse aristocraten in Brussel, die wisten van het vertrek van de koning en op welke dag hij in die stad moest aankomen, zijn hem tegemoetgekomen, en in de overtuiging dat de onderneming zou slagen, hebben ze acteurs opgedragen de dag van de aankomst uit *Richard Leeuwenhart* te spelen. Helaas kwam de koning niet en men ontving het droeve bericht dat hij was aangehouden, en ziedaar, de Vonckisten, die goede patriotten, gaven opdracht de *Onverwachte Gebeurtenissen* te spelen. De Brabantse filosofen, die zich aan dezelfde vreugde hadden overgegeven als de Franse emigranten, hebben zelfs, toen ze het nieuws van het vertrek van de koning vernamen, gemeend deze vreugde in droefheid te moeten omzetten en in hun wanhoop hebben ze hun toevlucht gezocht tot gebeden van veertig uren om van de hemel de vrijheid van de koninklijke familie te verkrijgen. Men heeft opgemerkt dat de Fransen maar een klein aandeel hebben gehad in deze ceremonie die eerder vroom dan doeltreffend was; en dat heeft de vrome Brabanders, die vandaag de dag de emigranten zien als lui zonder geloof, zonder wet, en weldra zonder geld, een beetje geërgerd. — Toen de koning in Parijs aankwam moest hij over het Lodewijk XV-plein om bij het paleis van de Tuilerieën te komen. Er was een grote menigte: een paar mensen waren zelfs op het

ruiterstandbeeld van Lodewijk XV geklommen en hebben, toen de koning dit standbeeld passeerde, de ogen van Lodewijk XV geblinddoekt opdat deze niet de schande en eerloosheid van zijn opvolger zag. (U hebt ongetwijfeld in de Reis van Moore het Epigram gelezen dat indertijd is gemaakt op dit zelfde standbeeld, dat is omgeven door de vier deugden. *De ondeugd gaat te paard en de deugden gaan te voet.*) — In een van de kranten staat de nogal slimme opmerking dat het verbazingwekkend was dat de aanplakbiljetten in Parijs (waar gewoonlijk alles te vinden is wat is verloren of gevonden) geen enkele melding hebben gemaakt van de ontvoering van de koning, zelfs niet onder het punt ‘verloren voorwerpen.’ — Ondanks de opschudding veroorzaakt door de overhaaste vlucht van de koning heeft het volk zich de eerste dag vermaakt door in de hele stad de naam van de koning en het ‘koninklijk’ van alle uithangborden weg te halen, zoals ‘in de Koninklijke broek’ etc. Een grapjas die op zijn bord ‘boter van de koning’ had staan en die waarschijnlijk de diepzinnige uiteenzetting van de beroemde Wassenbergh had gelezen, is er in geslaagd een mooie transpositie te maken door er ‘Koning van de boter’ van te maken. Het schouwspel van een heel volk dat zich bezighoudt met zulke onbenulligheden in een zo grote crisis was werkelijk vermakelijk en deed me denken aan de tijden van het oude Rome, dat een patriottische consul uit zijn midden verjoeg omdat hij dezelfde naam had als zijn verbannen tiran. — Toen ik bij het Palais Royal wandelde, kwam er een man op me af die zei: De varkens zijn duur vandaag, meneer. Hoe dat zo, zei ik. Dat komt, antwoordde hij me, omdat vannacht een dik varken ontsnapt is. U moet weten dat men gewoonlijk de naam ‘dik varken’ geeft aan Monsieur de Provence, de broer van de koning. — Spotternij terzijde, ik moet u bekennen dat de geschiedenis van het menselijk geslacht geen indrukwekkender schouwspel biedt dan dat van de wonderbaarlijke rust die het volk heeft weten te bewaren bij deze belangrijke gebeurtenis en, tot wanhoop van alle vijanden van de Constitutie, diende de hoofdstad voor de rest van Frankrijk als voorbeeld, dat overal nagevolgd is. De standvastigheid van de Nationale Vergadering in deze eeuwig gedenkwaardige zitting, die heeft geduurd van dinsdagmorgen tot aan de volgende zondagmiddag, is boven alle lof verheven. De

verraders die de Koning hebben geadviseerd de hoofdstad te verlaten, hadden ongetwijfeld gehoopt dat deze gebeurtenis daar grote wanorde zou veroorzaken en het sein zou zijn voor een nieuwe botsing tussen de verschillende partijen die Parijs en de Nationale Vergadering verdeelden; hun valse verwachtingen zijn niet uitgekomen: het gevaar voor het algemeen belang heeft een einde gemaakt aan alle verdeeldheid. Al lange tijd waren de twee Clubs, die van 1789 en de Jacobijnen, zeer verdeeld. De Jacobijnen waren met name woedend op de dappere Lafayette; deze tweespalt werd vooral aangewakkerd door enkele overdreven demagogen, in het bijzonder door de heren Lameth, Barnave etc., die zich openlijk tegen deze grote man verklaarden. Dat nu is de bron van dit overdreven kabaal dat de Hollandse kranten om het hardst verspreid hebben en dat u in uw brief noemt: *dat Lafayette zijn invloed verloren had: dat hij zich slechts met steun van de Nationale Garde kon handhaven: dat zijn vrouw was vertrokken etc.* Hoewel dit laatste nieuwtje absoluut niet waar is, waren de andere min of meer gegrond. De vlucht van de Koning heeft alle tweedracht gesust. Op dinsdagavond 21 juni verzamelde zich een groot aantal afgevaardigden van de club van 89 bij de [club van de] Jacobijnen met diegenen van hun collegae, die lid zijn van deze sociëteit. De heer Alexandre de Lameth is met de heer Lafayette naar binnen gegaan: en deze hereniging, net als die van de afgevaardigden, werd met enthousiast applaus begroet. De uiteenzettingen van de heer Robespierre en de heer Danton boden gelegenheid om op een nog schitterender wijze deze toenadering aan te kondigen. De eerste legde in een zeer uitgebreide verklaring de schuld bij de maatregelen die de Nationale Vergadering nam en probeerde haar comité's verdacht te maken. De tweede, de heer Danton, sprak met grote warmte over het gedrag van de heer Lafayette en spoorde zelfs de mensen die een grote invloed in de revolutie hadden gehad aan openlijk rekenschap af te leggen van hun principes, van hun gedrag, van hun wederzijdse contacten. De heer Alexandre de Lameth beklom daarop het spreekgestoelte. Met plezier, zei hij, verantwoord ik mij voor wat er is gebeurd tussen de heer Lafayette en mijzelf: omdat we samen aan de revolutie zijn begonnen, waren we in die tijd nauw met elkaar bevriend. Sindsdien heb ik gelooft reden te hebben mij te beklagen: de

verwijten die ik meende hem te moeten maken, heb ik niet verbor-
gen; maar ik verklaar dat ik, op het moment waarop ik het verst
van hem verwijderd was, altijd gezegd heb (en de heer Danton,
met wie ik verscheidene malen over de heer Lafayette heb
gesproken, kan dit getuigen) dat men altijd op hem kon rekenen
op het moment waarop het algemeen belang in gevaar was en dat
hij zou sterven ter verdediging van de vrijheid. De heer Danton
stond op en zei dat de heer Lameth tegenover hem nooit andere
bewoordingen had gebruikt. Na deze verklaring sprak de heer
Lameth zeer krachtig en met veel succes over de noodzaak zich
aaneen te sluiten, verenigd te blijven, samen te streven naar de
voltooing van de constitutie, en nooit toe te staan dat zij op het
kleinste punt veranderd zou worden.

De heer Lafayette sprak na de heer Lameth; hij spoorde eveneens
allen aan zich te verenigen en, wanneer de noodzaak zou blijken,
op te komen voor het handhaven van de vrijheid. De heer Barnave
uitte dezelfde gevoelens en sprak de Vergadering in een zeer korte
rede toe, die echter onder de omstandigheden opmerkelijk was
door de toon van wijsheid en waardigheid die ze had. — Aan deze
opsomming ziet u dat Frankrijk op dit moment schouwspelen
vertoont die niet minder roerend zijn dan die van de oude
geschiedenis. Het is nutteloos u in herinnering te roepen dat
Aristides en Themistocles, hun persoonlijke wrok vergetend,
elkaar wederzijdse hulp verleenden in een tijd waarin hun
verzamelde krachten het gemeenschappelijk vaderland konden
redden. — Hoewel alle details van deze opmerkelijke gebeurtenis
interessant zijn, zal ik u een afschrift geven van het verhaal dat de
dappere Drouet, de postmeester van Sainte-Menehould, die het
meest heeft bijgedragen aan de aanhouding van de koningen,
daarvan heeft gedaan aan de Nationale Vergadering:

‘Mijn naam is Drouet, voorheen dragonder in het regiment van
Conti. Mijn maat heet Guillaume; hij is commies van de directie
van het district Sainte-Menehould. Om half acht ‘s avonds hield
een rijtuig stil bij de reispost van Sainte-Menehould. Omdat ik de
koningin herkende, die ik eerder had gezien, en voor op het rijtuig
een man zag wiens gelijkenis met de beeltenis van de koning op
een assignaat van 50 livres mij opviel, dacht ik dat het de
koninklijke familie was. Bovendien werden mijn vermoedens

bevestigd door de plotselinge komst van een commandant van de dragonders, die volgde op de doorkomst van een detachement huzaren, onder het voorwendsel een schat te begeleiden; vooral toen ik zag dat de commandant van de dragonders heel opgewonden met een van de koetsiers sprak. Omdat ik toch bang was vals alarm te slaan, liet ik de rijtuigen doorgaan. Maar toen de dragonders zich gereed maakten om hun paarden te bestijgen, rende ik naar het wachthuis en weldra had men op mijn voorstel maatregelen genomen waardoor de dragonders het vertrek werd belet. Ik zette vervolgens met mijn maat de achtervolging van genoemde rijtuigen in. We hoorden in Clermont dat ze in plaats van de weg naar Metz die naar Varennes hadden genomen, op uitdrukkelijke voorwaarde van de postmeester dat men de paarden in Varennes liet verversen. Het was elf uur 's avonds, het was heel donker toen wij de stad binnenkwamen. We zagen de rijtuigen verscholen tegen de huizen staan. De koning had weliswaar opdracht gegeven de paarden in Varennes te verversen, maar men had er geen kunnen krijgen. Ik wendde me tot mijn kameraad en zei tegen hem: ben je een goed patriot? — ja — Welnu! de koning is in Varennes; hij zal hier uitstappen; we moeten hem aanhouden. Maar we moeten de straten barricaderen voordat we alarm slaan. Dus gingen we naar de weg waar de rijtuigen langs moesten komen; wij vonden een span ossen, dat we er dwars op zetten en de weg was zodanig versperd dat het onmogelijk was te passeren. (Men applaudisseerde enthousiast.) Vervolgens haastten we ons naar de procureur-generaal van de gemeente; binnen enkele ogenblikken vonden we acht mannen van goede wil. De commandant van de Nationale Garde, die bij ons was, ging op het rijtuig af; hij sprak de inzittenden aan. De koningin antwoordde dat zij zeer veel haast had en verzocht dringend haar onmiddellijk door te laten gaan. Op de vraag of zij een paspoort had, antwoordde zij van ja, dat zij het zou tonen, maar dat dat niet echt nodig was. Zij gaf toch haar paspoort aan twee hofdames, die uitstapten en het aan de procureur-generaal van de gemeente gaven; hij las het. De personen die het hadden gegeven zeiden dat zij meenden dat dat voldoende was. Wij antwoordden van niet, omdat het alleen maar getekend was door de koning, en dat het ook getekend moest zijn door de voorzitter van de Nationale

Vergadering; bovendien, zo voegden wij er aan toe, als u vreemdelingen waart, hoe zou u dan zoveel invloed hebben dat u zich door een detachement huzaren kunt laten begeleiden; als u vreemdelingen waart, hoe kan het dan dat een commandant van de dragonders zich in uw gevolg bevindt, of op uw route om u te begeleiden? – Men beraadslaagde en besloot dat de reizigers pas de volgende dag zouden vertrekken. Allen die in het rijtuig zaten stapten uit bij de burgemeester van de gemeente. Waarschijnlijk heeft men (want ik was daar niet bij) de koning ondervraagd; men vroeg hem of hij de koning was. Hij antwoordde: ja; dit is mijn echtgenote, dit zijn mijn kinderen, en ik eis voor ons dezelfde beleefdheid die de Fransen altijd aan hun vorsten hebben betoond. Het volk snelde onmiddellijk in grote getale toe. Van een andere kant naderde ook het detachement huzaren. Men eiste van ons de koning; men wilde eigenmachtig daden stellen, maar wij verklaarden dat men hem alleen over ons lijk van ons weg zou voeren. Daarop liet men stukken geschut komen; twee werden er geplaatst in het hoger gelegen deel van de stad en twee in het lagere; op die manier bevonden de huzaren zich tussen twee vuren. De commandant van de huzaren bleef aandringen de bewaking van de koning over te nemen. Wij antwoordden dat de Nationale Garde de koning had aangehouden en dat zij hem ook moest bewaken. Omdat men bleef aanhouden en dreigde brand te stichten, riep ik uit: kanonniers! op uw plaatsen; de lont in de hand. (Ik heb de eer uw aandacht er op te vestigen, mijne heren, dat er niets in de kanonnen zat.) – (De toejuichingen hadden de spreker al regelmatig onderbroken. Hier vermengde gelach zich met de toejuichingen; toen zweeg men;) – in één woord, de commandant van de Nationale Garde deed het zo goed dat het lukte verdeeldheid te zaaien onder de huzaren. Wij zagen toen dat de koning inderdaad gearresteerd was en in veiligheid. Wij gingen naar huis terug, waar we de gelukwensen van onze medeburgers in ontvangst namen en we zijn hier gekomen om te midden van de Nationale Vergadering de gevoelens van ijver en vaderlandsliefde te verklaren die ons hebben gebracht tot de daden waarvan wij u zojuist hebben verteld.’ – Er wordt beweerd dat de koninklijke familie een miljoen livres aan de dappere Drouet heeft beloofd als hij zich zou aansluiten bij het complot, maar dat hij had

geantwoord: *Ik houd veel van mijn Koning, maar ik houd nog meer van mijn vaderland.* Hoeveel valt er voor deze mannen te genieten op de dag van de aankomst van de koning, als ze een heel volk zien dat naar zijn koning kijkt in een misprijzende stilte en de ogen voortdurend op hen heeft gericht, en dat niet ophoudt hen toe te juichen en hen de *Redders van het Vaderland* te noemen. Ze zouden met een zeer aangename voldoening kunnen zeggen: *Dat is ons werk.* Ze zijn hier vreselijk hartelijk ontvangen en zijn in diverse schouwspelen gekroond. Hoezeer verschilde de laatste intocht van de koning van die twee andere die ik twee jaar geleden heb gezien. In plaats van de uitroepen *Leve de Koning*, die toen de lucht vulden, heerste er nu een doodse stilte, die door geen enkele belediging werd begeleid, maar dat was veel erger dan de hoon zelf. Het was werkelijk *Quantum diversus ab illo!*

De koning heeft zeker gelijk gehad met zijn opmerking dat hij op zijn reis had gezien dat de revolutie al, om zo te zeggen, geworteld was in de geesten. Het grote aantal adressen van alle departementen die sinds het vertrek van de koning uit alle hoeken van het koninkrijk bij de Nationale Vergadering zijn binnengekomen, bewijst dat zonder twijfel. Het is een uniek voorbeeld in de annalen van de wereld, deze zo volmaakte overeenstemming tussen zoveel miljoenen mensen verspreid over een zo groot grondgebied. Daarin, in die overeenstemming tussen zoveel geesten en zoveel zielen, nog meer dan in de grondwet, die er slechts het gevolg van is, bestaat de revolutie die zich onder onze ogen heeft afgespeeld. Waarom waren de naties zo zwak en de despoten zo machtig? Omdat de despoten elkaar begrepen en de volken elkaar niet begrepen. Op het moment waarop de verspreiding van ideeën tussen de volken zo snel gegaan is, konden er zeker van zijn dat de vrijheid niet zou aarzelen om te verschijnen en het aanzicht van keizerrijken te veranderen. Het lijkt wel alsof al deze adressen, geschreven door zoveel departementen, zoveel districten, zoveel burgers, door een en dezelfde persoon waren geschreven. Enkele van deze adressen zijn ontroerend, andere lachwekkend door hun naïviteit. Bijvoorbeeld, een stadje in de Franche-Comté dat het betreurt onvoldoende geweren te hebben, maar zich gelukkig prijst dat het goed bewapend is met hooivorken, pieken en stokken. *Père Duchesne*

had wel gelijk, zeggen de burgers van dit stadje, toen hij zei dat de bewoners van de Franche-Comté met hun steelpannen zouden vechten als ze geen geweren hadden. Al onze aristocraten, die smolten van vreugde, trillen in werkelijkheid; men ziet er niet een op straat! Een andere stad schreef deze paar woorden: 'Wij hebben wapens en moed; wij zullen uw vijanden en de onze uitroeien. Wij zijn, met respect, de stedelijke officieren en de nationale garde.' Dit zijn de petitie en enige uitdrukkingen van een dappere burger van Bordeaux: 'Het bloed dat in mijn aderen stroomt is al voor het vaderland vergoten. Ik heb het doorgegeven aan elf kinderen, waarvan negen jongens, die, naar ik hoop, op een dag het geluk zullen hebben het voor hun land te offeren. Als de omstandigheden het eisen, vraag ik om met mijn oudste zoon op de gevaarlijkste post te worden opgesteld. Ik zou me gelukkig achten te sterven voor het vaderland en twijfel er niet aan dat het voor mijn kinderen zal zorgen.' — U hebt de brutale brief van de heer Bouillé aan de Nationale Vergadering gelezen die een hele natie, die zijn diensten heeft beloond door de meest opmerkelijke erkenning, durft te beledigen met deze verschrikkelijke woorden: 'Als men de Koning een enkele haar op zijn hoofd krenkt, dan zal er weldra in Parijs geen steen op de andere blijven liggen.' Hij voegt er aan toe: 'De buitenlandse machten zullen ons gebied binnentrekken: ik ken de wegen en ik zal hun legers de weg wijzen.' Jammer voor de edelmoedige menselijkheid van deze generaal dat de buitenlandse machten zich niet in de zaken van Frankrijk durven te mengen. Men valt niet zo gemakkelijk een natie aan die bewapend is met en aangevuurd wordt door het onstuimigste patriotisme. Trouwens, alle fronttroepen zijn goed, de soldaten zijn zeer vaderlandslievend, wat ze nog eens getoond hebben bij de vlucht van Bouillé zelf, die door geen enkele soldaat werd begeleid, en zelfs hebben enige officieren die hij heeft weten mee te slepen in hun ondergang, reeds hun berouw en onderwerping aan de Vergadering getoond. Ik zeg niet dat de zaak dezelfde zou zijn als de koning inderdaad het koninkrijk zou hebben verlaten; ik ben er van overtuigd dat er een complot is geweest met de keizer en misschien met Spanje en Engeland. Maar het scheen toch dat de *conditio sine qua non* is geweest dat de koning buiten het koninkrijk moest zijn. Dan zou men een voor-

wendsel hebben gehad. Maar alles is anders gelopen door de aanhouding van de koning, door het ongelooflijke gedrag van het volk en door de wijsheid en vastbeslotenheid van de Assemblée. Niettemin is men op zijn hoede; men organiseert het leger, dat zal worden gevormd door een corps van 239 duizend 269 mannen, daarbij inbegrepen 26 duizend vrijwilligers van de nationale gardes die zijn opgeroepen tot het verdedigen van de grenzen; en men heeft commissarissen gezonden naar de departementen van de Maas, de Moezel en de Ardennen om de grenzen te bezoeken en die in staat van verdediging te laten stellen. Waarschijnlijk zal men een kamp opzetten. — Kortom, als de keizer Frankrijk zou aanvallen, zou men onmiddellijk Brabant binnenvallen, waar de patriotten de Fransen met open armen zouden ontvangen. Want u weet ongetwijfeld dat de rust er allesbehalve is hersteld; de partij van Van der Noot, gesteund en aangemoedigd door Madame Medée, intrigeert daar onophoudelijk. —

[...] Kan de koning aangeklaagd worden wegens zijn vlucht? Is zijn vlucht een misdrijf? [...]

1. Een koning die zijn post verlaat om zich aan het hoofd van een leger te stellen om de strijdkrachten tegen de natie te leiden, zal worden beschouwd als te zijn afgetreden. 2. Een koning die, nadat hij de eed heeft afgelegd, die intrekt, zal worden beschouwd als te zijn afgetreden. 3. Een koning die is afgetreden zal worden beschouwd als een gewoon burger en als zodanig kan hij voor de rechtbanken worden aangeklaagd voor alle daden volgend op zijn aftreden.

12. Parijs, 23 februari 1792

[...] Maar ik vergat dat ik u nog enkele woorden in het Frans schuldig ben (hoewel de spelling en de stijl de uwe niet evenaren, ondanks uw bescheidenheid,) om die wensen voor het nieuwe jaar te beantwoorden die met zoveel hartelijkheid en welsprekendheid zijn geuit. Mijn God! wat bent u gul met uw goddelijke en koninklijke vergelijkingen, met Mercurius, Venus, Cleopatra! Ik voor mij, een tamelijk materieel wezen, dat heel wat moeite heeft

de spreuk van het Evangelie na te volgen om de zaken vanuit de hoogte te bekijken, omdat ik een zeer laag leven leidt, en trouwens, ik voel me niet zo aangetrokken tot godheden, ik zou zeer tevreden zijn met wat aardse schoonheid, als ooit de neiging of het lot me naar het huwelijk zou leiden of, volgens onze vriend De Gavere, naar de hel, want in zijn taal zijn de woorden huwelijk en duivel synoniemen. Deze opmerking, die ik gisteren las in een brief van hem, is het wel waard, lijkt mij, te worden doorgegeven aan de schrijver van de Franse Synoniemen, die wel tamelijk onwetend moet zijn dat hij het vergat. Omdat ik altijd vrijgezel zal blijven, nu ja, tenminste nog een paar jaar, hoop ik intussen dat de goede God uw wensen vervult met betrekking tot reumatismen en chirurgen, die ik graag aan me laat voorbijgaan. Voordat ik dit interessante stuk over wensen beëindig, geloof ik dat ik verplicht ben de arme Juno te wreken, die u zo onwaardig hebt belasterd door te zeggen dat de godinnen van de oude tijden geen schatkisten hadden. Wat onvoorzichtig van u om zo de godin van de rijkdommen boos te maken, de godin die het angstvalligst haar eer bewaart (die de losbandige Jupiter niet zo gerespecteerd heeft) en die, nog erger, de kwaadaardigste en de wraakzuchtigste godin van het hele heidendom is! Wat zou ik uw minnares beklagen als zij zwanger was! Kom terug op deze dwaasheden, beste vriend, als u niet als een tweede Ixion voor de eeuwigheid een schatkist wilt ronddraaien. Ik geloof best dat de schatkist van mevrouw Jupiter (*mulier sequitur dignitatem viri*, nietwaar, doctor?) niet overvloeide van geldassignaten ofwel assignaten, de hemelse grondwet was daarvoor te aristocratisch, maar omdat ik niet twijfel aan de overvloed van lous d'or in die tijden zou ik misschien mijn constitutionele principes geweld aandoen door me er tevreden mee te stellen, te meer omdat de lous op het moment 42 livres 6 sous waard zijn, dankzij de filosofen en hun meesterwerk, de constitutie. — Deze kletspraat verveelt u misschien al een hele tijd, daarom zal ik er mee ophouden, want werkelijk, het is de briefport niet waard die u in zilver zult moeten betalen omdat u niet, zoals wij andere vrije mensen, in het gelukkige bezit bent van valse assignaten en kredietbrieven die zo voordelig ons muntgeld vervangen. Voordat ik weer op mijn moedertaal overga, zal ik u toch eerst *omnia fausta* voor het nieuwe

jaar wensen, met Romulus met de maand maart beginnend. Deze kleine Latijnse wens weegt niet op tegen uw Franse welsprekendheid, maar ik verzeker u dat zij niet minder hartelijk is gemeend dan de uwe.

Geraadpleegde literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, 21 vols., Haarlem 1852-1878.
- Altena, P., J.P.M. Groot en J. Stouten, 'Nouvelles littéraires de la Hollande. Werk van auteurs uit de Republiek in het *Journal encyclopédique* (1756-1793)', in: *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* 47-48 (1980): 37-130.
- Anrooy, F. van e.a., *Herman Willem Daendels, 1762-1818: Geldersman, patriot, Jacobijn, generaal, hereboer, maarschalk, gouverneur van Hattem naar St. George del Mina*, Utrecht 1991.
- Baggerman, Ariane, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823*, Den Haag 2000.
- Bergsma, W., C. Boschma, M.G. Buist en H. Spanninga (red.), *For uwz lân, wyv en bern. De patriottentijd in Friesland*, Leeuwarden 1987.
- Bisselink, M.N. en A. Doedens, *Jan Bernd Bicker: een patriot in ballingschap 1787-1795. De autobiografische reisverslagen van een gevlucht Amsterdams regent en patriot van 'progressieve' signatuur*, Amsterdam-Diemen 1983.
- Boeles, W.B.S., 'Levenschetsen der Groninger hoogleeraren', in: W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen*, Groningen 1864.
- Boeles, W.B.S., *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, 2 vols., Leeuwarden 1878-1889.
- Bouman, Hermannus, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren*, 2 vols., Utrecht 1844-1847.
- Bouchary, Jean, *Les manieurs d'argent à Paris à la fin du XVIIIe siècle*, 3 vols., Parijs 1939-1943.
- Byvanck, W.G.C., *Bataafsch verleden (Dorus's droefheid)*, Zutphen [1917].
- Colenbrander, H.T. (ed.), *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, 22 vols., 's-Gravenhage 1905-1922.
- Darnton, Robert, 'The Kiss of Lamourette', in: id., *The Kiss of Lamourette; Reflections in Cultural History*, Londen 1990: 3-20.
- Dirks, J., *De uitgewekenen uit Nederland naar Frankrijk, 1787-1795* (z.p. 1868) (= *Vaderlandse Letteroefeningen* 2 [1868]).
- Ditzhuyzen, R.E. van, e.a. (ed.), *Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken*, Den Haag 1998.
- Doedens, A., 'Een Noord-Nederlandse exodus nader beschouwd: de uitwijkelingen van 1787 en hun rol tijdens de Brabantse revolutie', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 33 (1976): 6-40.

- Elias, Johan E., *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 2 vols., Haarlem 1903-1905.
- Favier, Jean, (ed.), *Chronique de la Révolution, 1788-1799*, Parijs 1989.
- Fockema Andreae, S.J. en Th.J. Meijer (ed.), *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*. 1. Naamlijst der studenten, Franeker 1968.
- Freund, Giselle, *Photography & Society*, Londen 1980.
- Frieswijk, Johan, Jo Huizinga, Lammert Jansma en Yme Kuiper (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995*, Amsterdam-Meppel 1998.
- Frijhoff, Willem, Margot Jongedijk en Ruud Rottier, *'Vrijheid of de Dood'. La Révolution française vue des Pays-Bas 1789-1798*, Amsterdam 1989.
- Gelder, R. van, *Patriotten in ballingschap. Nederlandse politieke vluchtelingen in Noord-Frankrijk (1787-1795)*, Amsterdam 1976 (doctoraalscriptie UvA).
- Godechot, Jacques, *La Révolution Française. Chronologie commentée 1787-1799*, Parijs 1988.
- Grente, Georges e.a. (red.), *Dictionnaire des lettres Françaises; le dix-huitième siècle*, 2 vols., Parijs 1960.
- Grijzenhout, F., W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vryheid. De revolutie van de patriotten*, Amsterdam 1987.
- Hillairet, Jacques, *Dictionnaire historique des rues de Paris*, 2 vols., Parijs 1963⁵.
- Hoboken, W.J. van, 'Avonturen van een Amsterdams patriot onder het Franse schrikbewind', in: *Amstelodamum* 45 (1958): 49-55.
- Huisman, Gerda C., "'Het bestuuren eener geregelde opvoeding": Hollands onderwijs en Latijnse studiën in revolutionair Parijs', in: Zweder von Martels, Piet Steenbakkers, Arjo Vanderjagt (red.), *Limae labor et mora. Opstellen voor Fokke Akkerman ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*, Leende 2000: 212-219.
- Japikse, N., 'Een onuitgegeven levensbericht van Johannes Lambertus Huber', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 5e reeks, 10 (1923): 41-79 en 227-248.
- Kroes-Ligtenberg, Chr., 'Hollandse patriotten op het château de Watte', in: *De Nieuwe Stem* 8 (1953): 591-603.
- Kuiper, J.R., 'Burgers in beweging. Een onderzoek naar de aard, omvang en samenstelling van de patriottenbeweging te Leeuwarden gedurende de periode 1780-1787', in: *Leidschrift* 4 (1987): 4-28.
- Kuiper, J.R., 'Jacobijnen en sansculotten in Friesland. De volksociëteit van Leeuwarden en de Bataafse Republiek', in: *De Vrije Fries* 69 (1989): 57-76.
- Lüthy, Herbert, *La banque protestante en France de la révocation de l'Édit de Nantes à la Révolution*, 2 vols., Parijs 1959-1961.

- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 10 vols., Leiden 1911-1937.
- Niklaus, Robert, *A Literary History of France*. III: The eighteenth century 1715-1789, Londen 1970.
- Romein, T.A., *Naamlijst der Predikanten, sedert de Hervorming tot nu toe, in de Hervormde gemeenten van Friesland*, 2 vols., Leeuwarden 1886-1888.
- Rosendaal, Joost, "Parce que j'aime la liberté, je retourne en France". Les réfugiés bataves en voyage', in: Willem Frijhoff en Rudolf Dekker, *Le voyage révolutionnaire. Actes du colloque franco-néerlandais du Bicentenaire de la Révolution française* (Hilversum 1991): 37-47.
- Rosendaal, Joost, 'Het Comité Revolutionair der Bataven, in: J.G.M.M. Rosendaal en A.W.F.M. van de Sande, *Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793*, 's-Hertogenbosch 1993: 23-45.
- Rosendaal, J.G.M.M., 'Geene Heeren Meer, Zalige Egalité. De door de Franse overheid ondersteunde gevluchte patriotse burgers, 1787-1794', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau* 49 (1995): 107-164.
- Rosendaal, Joost, 'La liberté est une garce! Les Bataves à Paris (1787-1795)', in: Annie Jourdan en Joep Leerssen (red.), *Remous révolutionnaires: République batave, armée française*, Amsterdam 1996: 58-68.
- Roth, Cecil, (ed.), *Encyclopaedia Judaica*, 16 vols., Jeruzalem 1971.
- Schama, Simon, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*, Amsterdam 1989.
- Scheen, P.A., *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950*, 's-Gravenhage 1969.
- Schutte, O., *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810*, 's-Gravenhage 1976.
- Schutte, O. (ed.), *Het Album Promotorum van de Academie te Harderwijk, Zutphen* 1980.
- Schutte, O., *De Orde van de Unie*, Den Haag-Zutphen 1985.
- Scott, Samuel F. en Barry Rothaus (ed.), *Historical Dictionary of the French Revolution, 1789-1799*, 2 vols., Westport CT 1985.
- Shapiro, Barry M., *Revolutionary Justice in Paris, 1789-1790*, Cambridge 1993.
- Sillem, J.A., *Het leven van mr. Johan Valckenaer (1759-1821)*, 2 vols., Amsterdam 1883.
- Slee, J.G. van, *De Illustre School te Deventer 1630-1878. Hare geschiedenis, hoogleeraren en studenten, met bijvoeging van het Album Studiosorum*, 's-Gravenhage 1916.

Geraadpleegde literatuur

- Smeaton, W.A., 'The early years of the Lycée and the Lycée des Arts. A chapter in the lives of A.L. Lavoisier and A.F. de Fourcroy', in: *Annals of Science* 11 (1955): 257-267.
- Tibullus, *Liefdedichten, elegieën*, vertaald, ingeleid en toegelicht door Aloïs Gerlo, Amsterdam 1959.
- Vorsterman van Oyen, A.A., *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familien*, 3 vols., Groningen 1885-1890.
- Vries, O., B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland en P. Baks, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811*, Hilversum-Leeuwarden 1999.
- Wilschut, Arie, *Goejanvervellesluis. De strijd tussen patriotten en prinsgezinden, 1780-1787*, Hilversum 2000.

Register

Abbema, Balthasar Elias
Abbema, Balthasar Elias jr.
Abbema, Constantia Maria
Abbema, Catharina Maria Theodora
Abbema, Jan Frederik
Académie des Sciences
Adelaïde, prinses
Aemilius Paullus, L.
Agasse, Augustin
Agasse, Jean-Baptiste
Agricola
Apollo
Aristides
d'Arnaud, François Thomas Marie
de Baculard
Assemblée Législative
Assemblée Nationale Constituante
Athalie
Auger, Athanase
Augustus
d'Averhoul, Jan Anthony

Bailly, Jean Sylvain
Balde, Regina Catharina van der
Hoop, geb.
Ballu, Jacques Nicolas Belin de
Barnave, Antoine Pierre Joseph
Marie
Barnevelt
Barthélemy, Jean-Jacques
Bergasse, Nicolas
Bergsma, Johannes Casparus
Beyma, Coert Lambertus van
Bibliothèque du Roi
Bicker, Jan Bernd
Biron, Louis Antoine de Gontaut
duc de
Blok
Blussé
Bosscha, Herman
Bouillé, François Claude Amour
marquis de

Brantsen, Gerard
Brieven over de Vrijheid
Bruining, Alb.
Brunswijk, Karel Willem Ferdinand
hertog van
Burman maior, P.
Burman minor, P.

Calas, Jean
Campe, Joachim Heinrich
Capellen van de Marsch, Robert
Jasper van der
Castries, Armand Charles Augustin
de la Croix, duc de
Cato's Letters
Cats, Epeus
Catullus
Cazalès, Jacques Antoine Marie de
Cerutti, Joseph Antoine Joachim
Champs-Élysées
Châtelet
Childeric
Cicero, M. Tullius
Cimon
Cleopatra
Club van 89
Comité du Salut Public
Condorcet, Marie Jean Antoine
Nicolas de Caritat marquis de
Conradi, A.
Convention Nationale
Coopmans, Gadso
Coulon, Julius Vitringa
Crane, Jan Willem de

Daendels, Hendrik Willem
Danton, Georges Jacques
De Lille, C.E.
De Lille, Rutgera Johanna
Valckenaer, geb.
Delille, Jacques
Demosthenes

- Demoustier, Charles Albert
 Desilles, Antoine Joseph
 De Thou, Jacques Auguste
 Drabbe, Joannes Vriemoet
 Drakenborch, Arnoldus
 Drouet, Jean-Baptiste
 Duinkerken
 Duvoisin-Calas, Alexandre
- Elisabeth Philippine Marie Hélène
 de France
 Ephraïm, Benjamin Veitel
 Epkema, Ecco Nicolaas
Esprit des Journaux
- Falck, A.R.
 Favras, Thomas de Mahy marquis
 de
 Fersen, Hans Axel graaf van
 Franklin, Benjamin
 Frederik Willem II
- Gail, Jean-Baptiste
 Gamaliel
 Garat, Dominique Joseph
 Gavere, Petrus de
Gazette de Leyde
 Gelderman, Jan
 Goes, Maarten van der
 Gratiën
 Gressuet, Jean Baptiste Louis
 Grétry, André Ernest Modeste
 Grevelingen
 Groenia, Petrus
 Grovestins, Jan baron Sirtema van
 Guillaume
- Hambroick, jhr. Willem Hendrik
 van
 Heerkens, Gerard Nicolaas
 Hellenbroeck, Abraham
 Hendrik IV
 Herodotus
 Hertzberg, Edwald Friedrich von
 Homerus
 Hoop, Cornelis van der
 Horatius Flaccus, Q.
- Huber, Johannes Lambertus
- Iedema, Pieter
 Ixion
- Jacobijnen
 Jansen, Hendrik
Journal Encyclopédique
 Jozef II
 Juno
 Jupiter
- Kock, Johannes Coenraad de
 Köppen, Johann Heinrich Justus
 Kok, Theodorus Coenraad
 Kooten, Theodorus van
 Kooten, Titus van
 Kutsch, Frederik
- Lafayette, Marie Paul Joseph Roch
 Gilbert Motier marquis de
 La Harpe, Jean François de
 Lambert, Jean François
 Lambesc, Charles Eugène de
 Lorraine prince de
 Lameth, Alexandre Théodore Victor
 comte de
 Lamourette, Antoine-Adrien
 Larcher, Pierre Henri
 Le Beau, Charles
Leidsche Courant
 Lemierre, Antoine Martin
 Lentz, Adam
 Lodewijk XV
 Lodewijk XVI
 Lodewijk XVII
 Lodewijk Napoleon
 Louvre
 Lucanus, M. Annaeus
 Lucilius Junior, L.
 Luckner, Nicolas comte de
 Luxurius
 Luzac, Etienne
 Luzac, Joan
 Lycée de Monsieur
- Madame Royale

Malherbe, François de
 Manger, Samuel Hendrik
 Marmontel, Jean François
 Marron, Paul Henri
 Marselis, Anna Elisabeth Abbema,
 geb. Van
 Marselis, Jan van
 Marselis, Theodoor van
 Mattha, Jan Alexander baron de
 Maury, Jean Siffrein
 Medea
 Medici, Catharina de
 Medici, Maria de
 Menars, Jean-Jacques Charron
 marquis de
 Mercurius
 Minellius, Johannes
 Mirabeau, Honoré Gabriel Riquetti
 comte de
 Mnemosyne
 Montmartre
 Moore, John
 Mounier, Jean-Joseph
 Muzen

 Necker, Jacques
 Nieubuur, Didericus
 Noot, Hendrik Karel Nicolaas van
 der

 Ommeren, M. van
 Ommeren, Richaeus van
 Orde van de Unie
 Ovidius Naso, P.

 Palais-Royal
 Panegyricum ad Pisonem
 Pannonius, Janus
 Pausanias
Père Duchesne, Le
 Pétion de Villeneuve, Jérôme
 Piron, Alexis
Post van den Nederrhijn
Précis exact
 Propertius
 Provence, Louis Stanislas Xavier
 comte de

Prussiens dénoncés à l'europe, Les
 Rabaut de Saint-Etienne, Jean-Paul
 Ratelbant, Johannes
 Rengers, Egbert Sjuick Gerrolt
 Juckema van Burmania
 Robespierre, Maximilien François
 Marie Isidore Joseph de
 Rochambeau, Jean-Baptiste
 Donatien de Vimeur comte de
 Roëll, W.F.
 Roorda, Evert
 Roorda, Jan
 Rousseau, Jean-Jacques

 Saint-Ange, Ange-François Fariau
 de
 Saint-Léger, Barthélemy Mercier de
 Saint-Priest, François Emmanuel
 Guignard comte de
 Salm-Salm Kyrburg, Frederik van
 Santen, Laurens van
 Santeul, Jean-Baptiste
 Scheidius, Everard
 Scheidius, Jacobus
 Schelle, Pieter van
 Scipio Africanus Minor, P.
 Cornelius
Semaine mémorable, la
 Severus, P. Cornelius
 Sieyès, Emmanuel Joseph
 Sint-Omaars
 Slothouwer, Valentinus
 Snethlage, Albertus
 Soubise, Armand Gaston
 Maximilien de Rohan prince de
 Spalding, Johann Joachim
 Staal, Abraham
 Statius, P. Papinius
 Stijl, Simon
 Stinstra, Pieter
 Stobaeus, Johannes
 Sulyard de Leefdael, Rogier
 Sully, Maximilien de Béthune duc
 de
 Suringar, Gerard Tjaard
 Suringar, Lucas

Tacitus
 Target, Guy Jean Baptiste
 Tarquinius Superbus, Lucius
 Ternant, Jean chevalier de
 Tersan, Charles Philippe Campion
 de
 Themistocles
 Theocritus
 Tibullus, Albius
 Tilly, Jacques Pierre Alexandre de
 Tisiphone
 Tribunal Révolutionnair
 Tuileries
 Turgot, Anne Robert Jacques

 Valckenaer, Johan
 Valerius Flaccus, Q.
 Vegilin van Claerbergen, E.S. van
 Burmania

Venus
 Vergilius Maro, P.
 Victoire, prinses
 Villoison, Jean Baptiste Caspar
 d'Ansse de
 Voltaire
 Vonck, Jan Frans
 Vos van Steenwijk, Jan Arend de
 Voss, J.H.

 Waardenburg, Henricus
Wahlman, Roman van
 Wassenbergh, Everwinus
 Watten
 Wernsdorf, Johann Christian
 Wieland, Christoph Martin
 Winckelman, Johann Joachim
 Witt, Jan B. de